

VERHANDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS, DEEL 84

CONSTANTIJN HUYGENS
GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK VAN
'T ORGEL IN DE KERCKEN
DER VEREENIGHDE NEDERLANDEN

Tekstverzorging en commentaar
door F. L. ZWAAN

ISBN. 7204 8253 4

LIBRARY OF CONGRESS
CATALOGUE CARD NUMBER: 73-75799

AANGEBODEN IN DE VERGADERING
VAN 9 OKTOBER 1972

WOORD VOORAF

Er is een „hausse in Huygens”. Dit is een verheugend verschijnsel, omdat de man de moeite waard is. Deze uitgave van zijn belangrijkste prozageschrift wil tot deze hausse bijdragen. Ook Huygens' proza stelt eisen. De zinnen zijn meermalen indrukwekkend van synthetische kracht. De *accusativus cum infinitivo* woekert, de *participia*, absoluut en conjunct, duiken overal op, op het vermogen van de lezer tot overzien en vatten van complexe syntactische bouwsels wordt telkens een beroep gedaan. Maar levend blijft zijn stijl, persoonlijk, raak tekenend.

Ik wijs hier met nadruk op het belangrijke aandeel van *Dr. L. Ph. Rank* in deze uitgave. Van hem is de behandeling van de vele citaten waarmee Huygens zijn betoog steunde. Het is hem gelukt van vrijwel alle citaten de vindplaatsen te achterhalen.

Waardevolle inlichtingen op musicologisch gebied verschaftte mij *Prof. Dr. F. R. Noske*, van wiens studie *Rondom het orgeltractaat van Constantijn Huygens* ik een dankbaar gebruik heb gemaakt.

De oplossing van het druktechnische probleem waarvoor de ter elfder ure aangebrachte wijziging in de reeds gedrukte opdracht mij plaatste, gaf *Lotte Hellinga-Querido*, die ik daarvoor gaarne mijn dank betuig.

F. L. Zwaan

F. R. Noske

HUYGENS EN DE MUZIEK IN DE KERK

Constantijn Huygens' pleidooi voor de ondersteuning van de zang in de kerkelijke eredienst door het orgel is niet alleen een briljant en scherpzinnig stuk proza, het is ook typisch het werk van een diplomaat. De hedendaagse lezer kan zich moeilijk voorstellen hoe delicaat het onderwerp was, dat hij aansneed. De beslissing van de Dordtsche Synode van 1574 om het orgelspel tijdens de eredienst zowel zelfstandig als ook in zijn functie van begeleiding te verbieden sloot de mogelijkheid van een conflict in zich, hetwelk gezien de emotionele betrokkenheid van het volk bij de kerkelijke praktijk tot een nationale beroering kon leiden. Enerzijds verwekte de snelle daling van het niveau van de gemeentezang weerstand bij hen, die daarin een ontluistering van de eredienst zagen — Huygens spreekt van de „onordentelickheit van het geschal in onse kercken”¹ — anderzijds kreeg het Dordtse besluit allengs het karakter van een onwrikbaar beginsel, dat onder geen voorwaarde mocht worden aangetast. Dit niettegenstaande het feit, dat verscheidene provinciale synodes op het verbod terugkwamen en de orgelkwestie als een „middelmaetighe saecke” beschouwden, waarin iedere kerk naar eigen inzicht kon handelen. Als achtergrond van de controverse moeten we echter de spanning tussen kerkbestuur en stedelijke overheid zien. Deze spanning was steeds latent, maar leidde zelden tot openlijke conflicten, omdat beide partijen hiervoor vrees koesterden. Niet slechts de herinnering aan de troebelen tijdens het Twaalfjarig Bestand, ook de situatie in Engeland, Schotland en de Duitse staten vormde een waarschuwend voorbeeld.

Vraagt men zich af, wat de wereldlijke overheid te maken had met deze orgelkwestie, dan lijkt het antwoord besloten in de merkwaardige gang van zaken bij de alteratie van de Nederlandse steden. In vrijwel alle gevallen nam het stadsbestuur de rooms-katholieke kerkgebouwen over, maar stelde deze ter beschikking van de „Gereformeerde Kerk”, althans voorzover dit voor het instandhouden van de eredienst noodzakelijk was. Voor het overige beschikte de magistraat vrijelijk over het kerkgebouw; vandaar dat een tweede, nog radicaler besluit van de nationale synode (Dordrecht 1578), volgens hetwelk de orgels uit de kerken dienden te worden verwijderd, zonder effect bleef. De stadsbesturen stelden zelfs organisten aan en droegen dezen op dagelijks openbare orgelbespelingen

¹ „Kerck-gebruyck der Psalmen” (*Stud. en Bijdr. op het gebied der Historische Theologie* III, p. 118).

te geven „tot recreatie ende verlustinge vande gemeente ende omme dezelve duer middel vandien te meer uyt herberghen ende tavernen te houden”.¹ Deze orgelbespelingen — voorlopers van de achttiende-eeuwse publieke concerten — droegen geen uitgesproken geestelijk karakter. Naast psalmbewerkingen hoorde men er wereldlijke melodieën, volks- en danswijzen. Sommige van deze „concerten”, zoals die van Sweelinck te Amsterdam, genoten grote faam, maar anderzijds kwam niet iedereen om te luisteren:

„Des Avonds om sess uren roept men ledige en onledige ter Kercken, met een statigh gheschall van Orgelpijpen. De ledighe weten haere hoecken van ontmoetinge, ende stellender sich ter neder, God weet, veel meer als *in consessu derisorum*, inde vergaderinghe der spotteren, dan als inde plaetse van heilighe aendacht. Wat daer wijders om gaet, tusschen jonger bloed, onder de gunst van donckere hoecken, ende een ghestaedigh geluyd, is naer te denken . . . D'onledighe loopen der mede toe: namentlick, als tot haer Handel-Borse: yeder naer zyn bedrijf. Allerhande partijen werdender ghesloten, onder de partijen van 't spel. Wel-besteeden arbeid, wel-aengelegde kosten, wel-gekozen merckt-veld, in 't midden vande kerck. Wat gebreecker meer, dan dat Bancken en Kramen mede aldaer onder 't drooghe gebracht werden, ende dat de Kramer ende Verkooper aldaer met Fluyten, als buyten op de Merckt-daghen met Klocken aengelockt, verheugt ende onderhouden werden?”²

In deze situatie nu kwam Huygens met zijn pleidooi. Hij was een man met een flinke dosis gezond verstand, beginselvast doch zonder enig fanatisme, en voorts was hij, zoals gezegd, krachtens zijn positie een diplomaat. Een diplomaat weet concessies te doen, teneinde een belangrijk doel te verwezenlijken. Zo een concessie lijkt mij Huygens' diatribe tegen de seculaire muziek, die tijdens de openbare orgelbespelingen in de kerken klonk. De toehoorder kon zich het wereldlijk karakter van de volks- en danswijzen, welke de organist — meestal in de vorm van een reeks kunstige variaties — ten gehore bracht, slechts door middel van zijn geheugen bewust maken. De scheiding tussen wereldlijke en geestelijke muziek was in de zeventiende eeuw nog een zuiver functionele; zij berustte niet op intrinsiek-muzikale kenmerken. Bovendien stond menig volkslied zowel onder een geestelijke als onder een wereldlijke tekst bekend, en wat de dansen betreft, deze waren veelal zo sterk gestileerd, dat van hun oorspronkelijke seculaire connotatie nauwelijks iets overbleef.

Het is uitermate onwaarschijnlijk, dat Huygens, die tot op hoge ouderdom verscheidene instrumenten heeft bespeeld en zowel geestelijke als wereldlijke composities (in één publikatie verenigd!) heeft nagelaten, fundamentele bezwaren had tegen de muziek welke de organist buiten de eredienst ten gehore bracht. Toch veroordeelt hij deze streng in zijn

¹ Aanstelling van de Leidse organist Cornelis Schuyt (1593).

² p. 31, 32 in de editie van 1641.

traktaat¹. Het ligt voor de hand dit te interpreteren als een concessie aan de puristen, die als argument tegen het *orgelgebruik* (begeleiding van de gemeentezang in de eredienst) het *orgelmisbruik* (orgelspel buiten de eredienst) plachten aan te voeren.

Op een ander punt is Huygens' verontwaardiging echter zonder twijfel oprecht. Als rechtgeaard zeventiende-eeuwer, zoon van een tijd welke een rationele orde voorstond, moest hij zich wel ergeren aan de traditionele „sociale” functie, die het kerkgebouw sedert onheuglijke tijden bezat. Voor de middeleeuwse stedeling fungeerde de kerk niet slechts als plaats van devotie, maar ook als centrum van ongedwongen ontmoeting. Vele schilderijen en prenten tonen ons, dat dit in Huygens' tijd nog steeds zo was en uiteraard werd deze „wanorde” door de bij de burgerij zo geliefde orgelbespelingen sterk gestimuleerd. Vandaar zijn hierboven geciteerde uitval tegen de ontluistering van de kerk, welke functie in een rationeel geordend wereldbeeld ondubbelzinnig diende te zijn.

De sterke betoogtrant van het traktaat, de reputatie van de auteur en de bijval van vele superieure geesten in den lande hebben opmerkelijk weinig opgeleverd. Wanneer wij de doelstelling van Huygens — verbetering van het zingen der gemeente in de eredienst — aan het resultaat toetsen, dan kunnen we niets anders constateren dan dat hij voor een verloren zaak heeft gestreden. De historische betekenis van het traktaat is die van een achterhoede-gevecht. Het moge zo zijn dat als direct gevolg van de publikatie enkele kerken de gemeentezang door het orgel lieten begeleiden, algemeen wordt het „ghebruyck” pas tegen het einde van de achttiende eeuw. En dan is het te laat. Overal in Europa voltrekt zich in die tijd eenneergang van de kwaliteit van de kerkelijke eredienst, maar in Nederland, waar de liturgie op zichzelf reeds zoveel armer was dan in andere landen, wordt een dieptepunt bereikt dat nergens zijn weerga vindt. Een versje van Betje Wolff is in dit verband veelzeggend:

De schout zijn vrouw verstoopt hare ooren
Om zijn gegier niet aan te hooren
Wanneer hij Davids psalmen zingt²

De oorzaak van deze treurige ontwikkeling ligt, naar ik meen, meer in de houding van de gematigden onder de zeventiende-eeuwse predikanten ten aanzien van het muzikale aspect der liturgie, dan in de verwoede tegenstand der puristen. Het zijn deze predikanten, die, door te spreken van een „middelmaetige saecke”, onverschilligheid legaliseerden. Daarnaast was vanzelfsprekend de behoudzucht een factor in het decadentieproces. Hoe kan men ook verwachten dat een volk, hetwelk gedurende ruim twee eeuwen vasthoudt aan de kreupele psalmvertalingen van Dathenus, enige verandering accepteert in de praktijk van het zingen?

¹ p. 34, 35 (editie van 1641).

² Geciteerd door J. A. M. Mensinga in *Stud. en Bijdr. op het gebied der Historische Theologie* III, p. 539.

LIJST VAN AFKORTINGEN

- Br. J. A. Worp: *Briefwisseling van Constantijn Huygens*, 6 delen, 's-Gravenhage 1911 vlgg.
- Groenveld S. Groenveld: „*Speelstryt*”. *Constantijn Huygens en het orgelgebruik in zijn tijd* (Tijdschrift voor geschiedenis, 79e jaargang (1966), p. 260–278).
- Kist N. C. Kist: *Het kerkelijke orgelgebruik* (Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid in Nederland, 1840, p. 191–300).
- Noske F. Noske: *Rondom het orgeltractaat van Constantijn Huygens* (Tijdschrift voor Muziekwetenschap, XVII, 1955, p. 278–309).
- Van Vloten J. van Vloten: *P. C. Hoofts brieven*, 4 delen, Leiden, 1855–1857.
- Migne *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, ed. J. P. Migne (1857 e.v.).
Patrologiae cursus completus, series Latina, ed. J. P. Migne (1844 e.v.).
- Zwaan F. L. Zwaan: *Uit de geschiedenis der Nederlandse spraakkunst*, Groningen, 1939.

*Gebruyck of Ongebruyck van 't Orgel in de kercken
der Vereenighde Nederlanden*

INLEIDING

Par. 1: *De functie van het orgel in de Gereformeerde Kerken in Huygens' tijd.*

Nadat het gebruik van het orgel in kerken en kloosters in de latere middeleeuwen sterk was toegenomen, wordt deze ontwikkeling gestuit door de Reformatie, die zich principieel tegen alle muziek bij de eredienst verzet. Het hart van de godsdienstoefening is de prediking van Gods woord, waarbij zich aansluiten het bidden en zingen (dat bidden en loven is). Muziek, uit dode instrumenten, leidt slechts de aandacht af van de geestelijke dingen. De beeldenstorm vernietigt, met andere afgodische zaken, ook veel orgels (in de noordelijke Nederlanden door optreden van de magistraat in veel mindere mate).

Genève bant de orgels uit de kerk; Frankrijk, de Palts, Schotland doen hetzelfde. De Anglicaanse kerken behouden het orgel (met vele andere Roomse instellingen), de Lutherse eveneens met beperkingen in het gebruik. De Nederlanden nemen, zoals zo vaak, een tussenpositie in: de orgels worden niet verwijderd, maar mogen in het algemeen niet tijdens de dienst bespeeld worden. Er zijn plaatselijke verschillen. Met het krachtiger worden van het Calvinisme wordt de houding tegenover het orgelgebruik radicaler.

1574. De synode van Dordrecht keurt het gebruik van het orgel tijdens de eredienst en vooral vóór de preek af. („Het ghebruyck der orghelen in de kercken, houden wy niet voor goet, insonderheyt voor de predicatie...”). Wel mochten de organisten „terstond na de predicatie met de psalmen . . . beginnen en die 5 of 6 mael . . . achtervolgen, en wilden zij dan musicale stuxkens spelen, mochten zij het doen, mits dat zij grave, stichtelijke stuxkens speelden en motetten en lichtvaerdige achterwegen lieten”. (Groenveld, 264/5, ontleend aan A. C. Duker, Gisbertus Voetius II, Leiden, 1910, p. 354).

1578. De synode van Dordrecht gaat nog verder en beveelt dat de orgels uit de kerken moeten worden verwijderd („dat de Orghelen, ghelijck se voor een tijd geduldēt waren, alsoo met den eersten, ende op 't aldergevoeglijkste, moesten weggenomen worden”. (Kist, 247).

1581. De synode van Middelburg sluit zich hierbij aan in haar antwoord op een „particuliere vraag”, „of het gebruik der Orgelen in de Tempelen te houden zij”: „het wordt niet voor goet gehouden, insonderheid voor de predicatie. Daerom de dienaers arbeiden sullen, dat hetselve, gelijk 't voor een tijd lang gheduld wordt, met den allereersten afgesteld worde”. (Kist, 247).

Daarna komt het orgel niet meer ter sprake op synodes, ook niet op

die van Dordt 1618/9. De zaak was blijkbaar afgedaan, althans officieel. Intussen blijven de kerken rustig hun orgels houden en worden deze voor of (en) na de godsdienstoefening gebruikt, tot ergernis van velen. Er is dus een orgelkwesitie in de gereformeerde kerken. Het is ook een kwesitie tussen kerkeraad en stadsbestuur: het toezicht over de orgels berustte immers bij de plaatselijke overheid, die het orgel in bescherming nam, de organisten meestal aanstelde en instructies gaf en de wekelijkse orgelconcerten organiseerde. Verwijdering van de orgels liet zij niet toe.

Het aantal van hen die het orgel gebruikt wensten te zien ter ere Gods, althans ter verbetering van het abominabele zingen in de kerk, neemt toe. De voorzangers zijn niet bij machte deze verbetering te brengen. Dan neemt Leiden het initiatief. De Leidse kerkeraad handelt weer op initiatief van de plaatselijke magistraat (vgl. Kist, 257 vlgg.). Andere steden volgen: Groningen (Br. II, nr. 2584), verscheidene plaatsen in Friesland (Noske, 282), Dordt (Kist, 261 noot), waarschijnlijk ook Delft (Kist, *ibidem*).

Daarop volgt een belangrijk besluit van de particuliere synode van Zuid-Holland te Delft 1638, dat de begeleiding van de gemeentezang door het orgel een „middelmattige zaecke” acht, een adiaphoron; „en wert daeromme gelaten in de vrijhey van yedere kercke, omme te doen tot stichtinge” (geciteerd naar het afschrift van het synode-besluit in K.A. XLVIII fol. 629, vgl. Noske, 282, die uit de Acta citeert).

Een protest tegen dit „indifferent” verklaren van het orgelspel bij het zingen kwam van de Gelderse predikanten in 1640 (Noske, 283, met noot).

Huygens achtte nu de tijd gekomen om zijn standpunt bekend te maken. Hij wil daarmee invloed oefenen, zijn kerk dienen.

Par. 2: *Huygens' traktaat over het orgelgebruik*

Men moet wel bewondering krijgen voor de man die in enkele weken tijds een zo uitstekend gecomponeerd en geformuleerd betoog, gesteund door vele citaten, schrijft. Het kladhs. getuigt van de ernst en nauwgezetheid, de vaart ook van zijn schrijven. Er zijn talloze toevoegingen, verbeteringen (zie hierover nader de manuscriptologische aantekeningen). 16 december 1639 zet hij de pen op het papier, 19 januari 1640 voltooit hij het klad. Het duurt dan nog ruim een jaar eer het geschrift in druk verschijnt (15 februari 1641).

Huygens nam eerst poolshoogte inzake de ontvangst van zijn verhandeling, door deze in manuscript toe te zenden aan twee predikanten en twee dichter-vrienden, resp. Streso en Lootius, Hooft en Barlaeus. Alleen de begeleidende brief aan Streso vinden we in Worp (III, 2351).

Huygens vroeg hun vrijmoedig oordeel. We vinden hun reacties, gunstig, behalve die van Streso die een fel tegenstander is en blijft, in Br. III, resp. 2344, 2411, 2525, 2657 (2411 en 2657 in korte samenvatting van Worp). Ik druk hier alleen af (naar Worp Br. III, nr. 2525) de brief van Hooft, die mij het meest de moeite waard lijkt.

De bedenking van UED. Gestr. op het gebruik der orghelen vind ik t'eenemael opgeleid¹ van onverwrikkelijke redenen, zoo in 't beweeren als in 't wederleggen; maer dit getempert met een' bescheidenheit,² zoo omzichtig en ontziende, dat het der tegenparthije niet alleen de maght, maer ook de wil tot strijden beneemen moet:

Animo quoque subjugat hostes.³

Hierbij gaen eenighe veirsen, zoo maegher en ongedaen⁴ als hun dichter, die uit zijn tweede ziekte, sedert twee maenden herwaerts, komt. Maer Johannes Rulaeus, predikant, beroepen van hier tot Rotterdam, raekte onlanx met mij te kouten van deze stof, in 't bezonder van de kracht der gulle⁵ klanken, die geene, ofte — 't welk evenveel is — onverstaenlijke woorden vervatten, ende verhaelde mij deze geschiedenis. Een Roomsgezint schipper van Hoorn quam, te lande gereist uit Italie, over Geneven, en hier ter preeke van den heer Beza, uit enkele nieuwsgierigheid, oft om tijdtverdrijf, alzo hy 't Franchois niet beter kende dan 't Hebreeuwsch. De voeghlijke leiding der stemme⁶, de beweghende lieflijkheit van 't geluidt — het gelaet⁷ moght 'er toe helpen — wracht in den goeden man een' graetigheid nae onderwijs in de leere, die hem docht naer gelijke zoetigheid te moeten smaeken. Hij liet zich berichten⁸, en verliet het Pausdom.⁹ Oft dit voorbeeldt erghens een hoexken verdient in 't werk van UED. Gestr., zij haeren oordeel bevolen, samt in haere beste gunste . . . Van den H(uize) te Muiden, den 6en in Herfstmaent 1640. (Huygens heeft het verhaaltje niet opgenomen. Hij bedankte Hooft voor zijn vriendelijk schrijven. (Van Vloten III, nr. 766).)

Voor het gedicht dat Hooft insloot verwijs ik naar de *Proeven van Tekst en Commentaar voor de uitgave van Hooft's lyriek* II, Amsterdam 1967 (Tuinman, Zwaan). In enigszins andere woorden vindt men dezelfde waardering van Huygens' traktaat in een brief van Hooft aan Wicquefort van 3 september 1640 (Van Vloten, III, nr. 762).

Huygens zorgde ook, dat zijn geschrift in handen kwam van zijn vriend Descartes (Br. 2485, waaruit ik citeer: „un discours) que j'escrivis l'hiver passé — non pas de jour, mais de nuit, car vous sçavez que le soleil ne me void gueres a moy — . . .”). We vernemen uit deze brief tevens dat De Wicquefort op dat ogenblik in het bezit van het enige exemplaar van dit manuscript is. Huygens vraagt Descartes schriftelijk bij De W.

¹ vol.

² gematigdheid.

³ Claudianus, *Panegyricus de sexto consulato Honorii*, vs. 249 (ook met zijn geest onderwerpt hij de vijanden).

⁴ lelijk.

⁵ holle, zonder betekenis, niet aan woorden gebonden.

⁶ de passende beheersing van de stem.

⁷ gebaar.

⁸ onderrichten.

⁹ katholicisme.

erom te verzoeken. Hij zegt van plan te zijn het uit te geven: je pretends le faire imprimer pour introduire ce que je croy utile, ou faire abroger ce qui est scandaleux sans doute.

Toch duurt het nog tot 15 februari 1641 eer het geschrift bij de Elseviers in Leiden verschijnt. We kunnen slechts raden naar de motieven voor deze vertraging van de uitgave, die hij toch van meet aan gewild heeft (zie de aanhef van zijn betoog). Voorzichtigheid speelt hier een rol, vooral waar het een kerkelijk geschilpunt betrof, dat misschien kon uitgroeien tot een ernstig conflict. Zijn positie van secretaris van de Stadhouder Frederik Hendrik zal deze voorzichtigheid nog hebben versterkt. Ver op de achtergrond kan men de verschrikkelijke twisten van het Bestand zien. Het is in ieder geval frappant dat hij met Amalia van Solms intensief over zijn denkbeelden omtrent het orgel in de kerk gesproken heeft. Als hij november 1640 met de stadhouder in Groningen is, rapporteert hij aan haar o.m. een kerkbezoek waarbij hij bijzonder genoten heeft van de orgelbegeleiding van de gemeentezang. (Br. 2584). Het is een prikkel voor hem tot uitgave van zijn traktaat nog deze winter. Hij kan het niet langer verdragen dat onze kerken verstoken blijven van een zo mooie steun voor hun „ordre et devotion”, ordelijkheid (in de kerkdienst) en wijding. En de stadhouder heeft hem verzekerd dat hij een orgel zal laten herplaatsen in de hofkapel: „Et S.A. assure cela s'introduisant, elle seroit contente, de faire remettre une orgue dans la chapelle de la cour”. Ik vat de conditioneel gebruikte participiumconstructie zo op: als dit werk van mij goed ontvangen wordt. Wanneer Huygens aan een groot aantal prominenten zijn gedrukte boekje toezendt met een verzoek om hun oordeel, ontvangt vanzelfsprekend ook Amalia een exemplaar, dat hij tot zijn spijt door ziekte niet zelf kon aanbieden. Ik citeer uit het begin van deze brief „Si V.A. daigne se faire lire ce traicté elle trouvera l'avoir dicté pour la plus part”. Met Noske, in zijn zeer lezenswaardig artikel (p. 286), meen ik dat ondanks de overdrijving (traditioneel in de briefstijl!) „de Prinses op de hoogte was van Huygens' ideeën en er volkomen mee instemde”. (Over dit orgel in de hofkapel nader bij Noske en Groenveld).

Par. 3: *Reacties op Huygens' gedrukte verhandeling*

Huygens heeft de moeite genomen om zijn boekje na verschijning toe te zenden aan een zeventiental vooraanstaande predikanten en geleerden. Ik meen te mogen volstaan met een verwijzing naar Noske's artikel voor de volledige opgave van de geadresseerden en een korte aanduiding van hun over het algemeen gunstige reacties. Hoofds brief (zie boven) en lofdicht zijn er ook in opgenomen.

De antwoorden werden door Huygens nog hetzelfde jaar bij Elsevier, Leiden, uitgegeven onder de titel: *Responsa Prudentum/ad auctorem/ Dissertationis/de/Organo/in Ecclesiis Confoed. Belgii/Ordine quae missa fuere.*

De meeste brieven zijn in het Latijn, een enkele in het Frans (Ludovicus

de Dieu), in het Hollands (Hooft). Het boekje bevat ook de lofdichten van Hooft (Nederl.), Barlaeus (Lat.), G. Grotius (Lat.), I. van Foreest (Lat.). Niet opgenomen zijn de ontroerende brief van de oude Uuttenbogaert en de geestige van Descartes. Zie Bijlage II. (Ik wijs hier terloops nog op een lofdicht van Mostaert, in hs. in de U.B. van Amsterdam aanwezig en voor het eerst uitgegeven door Noske (293/4).) Aan het eind is opgenomen het *Extract uyt de resolutien des Kerckenraeds van 's Gravenhage*, gehouden 20 December 1641, waarin Calcman wordt veroordeeld vanwege zijn *Antidotum* (1641) tegen Huygens' geschrift.

Voor deze affaire moge ik verwijzen naar de artikelen van Kist, Noske en Groenveld. Mijn bedoeling is het geschrift van Huygens centraal te stellen en van alles wat er omheen ligt slechts een korte aanduiding te geven. Noske is het diepst in deze onverkwikkelijke zaak-Calcman gedoken en wijst op de aanhang die deze in Den Haag gehad moet hebben. Gegevens hiervoor put hij uit de omvangrijke Huygens-codex K.A. XLVIII. Huygens reageert vanzelfsprekend niet op de wijldropige dwaasheden (het boek is vrijwel onleesbaar door z'n talloze herhalingen) van deze oude gereformeerde Hagenaar, die in zijn „vrome” bekrompenheid niets van de hele zaak begrijpt. Hij volstaat ermee hem en passant in een punt dicht tegen een andere zot Jan Zoet af te doen met de opmerking dat beiden een letter teveel in hun naam hebben (vgl. mijn *Voet-maet*, 107).

De invloed van Huygens' verhandeling op de orgelpraktijk moet niet worden overschat. Noske voert voor deze stelling verschillende argumenten aan. Voetius¹ is in 1649 *weer* in een pennestrijd over het orgel gewikkeld; de herdrukken van Huygens' betoog van 1659 en 1661 waren blijkbaar niet onnodig en wijzen niet op een gewonnen strijd; Huygens klaagt in zijn (door hem nimmer uitgegeven) *Kerckgebruyck der Psalmen*² in 1658 nog in dezelfde trant over het slechte zingen in de kerk. Pas met de nieuwe psalmberijming van 1773 wordt het kerkelijk orgelgebruik algemeen (volgens Noske, 308).

Par. 4: *De opdracht*

Huygens droeg aanvankelijk (kladopdracht, fol. 560) zijn traktaat op aan de *steden* van de Verenigde Nederlanden. In de netopdracht (fol. 492) wordt dit gecorrigeerd tot een opdracht aan 's *Gravenhage*.³ Hij vond het wellicht beter zich tot het bestuur van zijn geboortestad te richten dan in het vage zich te wenden tot „de steden” van de Republiek.

In de tweede zin van zijn opdracht (klad en net) noemde Huygens Den Haag „dit schoone dorp”. Dit gaf aanleiding tot een vermakelijk

¹ Over de belangrijke rol van Voetius (tegenstander!) in het orgelconflict zie men de genoemde artikelen.

² Uitgegeven door W. Mol in *Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische Theologie III* (1876).

³ Noske, 285 vlg., ziet deze zaak onjuist. *Beide* opdrachten hebben aanvankelijk „aan de Steden” geluid, in de netopdracht is dit gecorrigeerd.

incident, waarop Worp reeds wees (Br. III, blz. VIII, noot 4), bij de aanbieding van het gedrukte werkje door de secretaris van 's-Gravenhage Philips Doublet (neef van George Rataller Doublet (lid van de Hoge Raad) en Philip Doublet, de zwager van Huygens) aan de Haagse magistraat. Deze was ten hoogste verontwaardigd over de benaming dorp, ondanks het epitheton schoone. Een protest gaat dan ook uit, waarin Doublet vraagt om rectificatie. Uit de toon van dit schrijven is haast niet op te maken of het Doublet persoonlijk ernst is geweest met de zaak.¹ De brief luidt (naar Worp, Br. III, 2627, gecollationeerd met fol. 581):

Uwe Ed.ts tractaetje van 't Gebruyck ofte Ongebruyck des Orgels heb ick aen onse Magistraet gepresenteert. Tis waer dat alles wat van Uwe Ed. compt te verwondren is,² maer in ipso limine³ den Haege te noemen een dorpe, daer de plaetse over honderden iaeren successivelijcke⁴ by de Heeren van 't Land is gekent geweest voor een Stadt, met treffelycke privilegien daer toe begaeft,⁵ in welcken den Haege voor Almaer doorgaens wordt genoemt ende gestelt, een plaets, die voorde Troubles sessie heeft gehadt inde Vergaederinge van Hollandt,⁶ ende onlanx gelede⁷ 't soo verre hadde gebracht, dattet een point van beschrijvinge⁸ was, offmen den Haege nyet wederomme inde Vergaederinge soude innelaeten, sonder affgeslaegen te syn, maer voor die mael alleenelijcke uytgesteld⁹, ende geensints uitte sin geset, een plaetse welckers Gecommitteerden, weenich tijts gelede, in volle Vergaederinge van Hollandt¹⁰ die van Amsterdam hebben hoiren seggen ende getuygen dat de plaetse vanden Haege naest hun in ons regeringe de considerabelste is in 't opbrengen ende mainteneren van 's Landts middelen; die Hartoch Caerel van Burgundie in syn brieven, onder anderen in seeckeren bryeff onder mij synde all noemde *nostre bonne ville de la Haye*, een plaets soo magnifyc van gebouwen ende groot van begrip¹¹ alreets, ende

¹ Men oordele zelf: de opeenstapeling van de zeldzame kwaliteiten van Den Haag (een plaats die . . . een plaets, welker enz. enz.) in één zin, aflopend met „die (plaats) een dorp te noemen”? geeft mij de indruk van een opzettelijke, waterhoofdachtige constructie die komisch moet aandoen, als we zien waar alles op uitloopt: dat een dorp te noemen. Maar ik kan me vergissen. Overigens heeft ook Huygens' reactie iets sterk raillerends.

² bewonderd moet worden, bewonderenswaardig is.

³ juist in het begin (van uw geschrift), in de opdracht zelve. Vgl. beneden „in ipsa dedicatoria”.

⁴ achtereenvolgens (door de ene na de andere Heer van het land).

⁵ daarenboven begiftigd.

⁶ bedoeld zal zijn van 1572.

⁷ kortgeleden.

⁸ een agendapunt in de oproepbrief (voor de vergadering der Staten van Holland).

⁹ zonder dat dit (punt) is afgeslagen, het is toen alleen maar uitgesteld (de zin loopt niet, is fout geconstrueerd).

¹⁰ Van de Staten van Holland.

¹¹ omvang (economisch en kwantitatief was Den Haag zeker een stad, juridisch niet en op dit standpunt stelt Huygens zich).

geschaep in corten te worden ongelijck¹ heerlycker ende schoonder, die een dorp te noemen? ende dat *in ipsa dedicatoria*, ofte aenschrijving aen den Magistraet hun dat, by maniere van spreekken, inde neus vrijvende,² ende dat by Uwe Ed. in den Haege geboren, wijens naem, wijens schriften, wyens geleertheit, wyens geest, wyens wysheijt de werelt bekent is, wyens qualiteit sulx is dat wat hy seijt off schryft voor waer wordt opgenomen, den Haege een dorp genaemt wordt, ende dat deur den druck, tegen de waerheit doet geloven,³ Ick verclaere, ons Magistraet noijt over eenige saecke soo ontstelt gesyen te hebben,⁴ ende, isser noch middel toe, wenschte dat de aenspraecke mochte verandert ende nyet gedivulgeert worden. Haec non iniussus.⁵ Ick hadde gister 't geluck nijet van Uwe Ed. thuys ofte op 't hoff te vinden. Vale. In de *Stadt* van den Haege den 10en Februarij 1641.

Huygens' antwoord (eveneens naar Br., 2629 gecollationeerd met fol. 579) is meesterlijk en amusant:

Ick houde het daervoor, dat die vandenHaghe⁶ haer seluen inden licht zijn.⁷ Mynenthaluen, uyt beter wetenschap ende meeninghe⁸ hebb ick de plaetse den naem gegeven, dien ick geloofde haer eigen te zijn,⁹ ende glorieux bouen alle andere, *cum infinitis Aquilis praestet unus Phoenix*.¹⁰ Over¹¹ 16. of 17. Iaer stelde ick den Haegh aen 'thooft van eenighe voorneme dorpen, ende in sijn Elogium,¹²

Een dorp der dorpen geen daer yeder steegh een pad is,

Maer dorp der steden een daer yeder straet een stad is.

Dien het gemeen daeraen gelegen docht, mochten mij wel by tyds tegengesproken hebben, maer het dunckt haer tegens mijn' opinie.¹³ Aen stads vrijheden ende gerechticheden¹⁴ raeck ick niet. myn selven

¹ veel.

² in de 17e eeuw is de overgang wr->vr- reeds een feit.

³ Deze zin is ingewikkeld „Ende dat” (in de aanvang) met terugwijzend dat (naar: zó'n plaats een dórnp noemen), herhaalt zich niet in het tweede „ende dat”, waarin „dat” voegwoord is (summiere paraphrase: dat door u Den Haag een dorp genoemd wordt, door u die zúlk een gezag hebt, dat wat gij zegt of schrijft voor waar wordt opgenomen en dat gij *dat* door deze druk tegen de waarheid in doet geloven).

⁴ Dit kan toch geen ernst meer zijn!

⁵ Dit niet onbevolen: (Ik handel hiermee in opdracht).

⁶ de Hagenaren.

⁷ zichzelf in de weg staan.

⁸ uit betere kennis en met betere bedoeling.

⁹ bij haar te behoren.

¹⁰ daar een Phoenix ontelbare arenden te boven gaat.

¹¹ Voor.

¹² en stelde ick in sijn korte uitspraak (vgl. Voet-maet, 99). (Den Haag *spreekt* als eerste van de dorpen).

¹³ Degenen die meenden dat dit voor de gemeenschap belangrijk was, konden mij wel bijtijds hebben tegengesproken, maar hun mening gaat tegen de mijne in.

¹⁴ gerechticheden: rechten, privileges.

rekenen ickse tot voordeel, ende sal altoos de hand daeraen houden, dat wij het effect daerof eenmael mogen genieten. maer dien eenigen incommunicabelen naem in soo prachtigen gestaltenisse datter de meeste steden voor swichten,¹ sal men ons noyt sonder injurie onthouden. Ondertuschen leggen d'exemplaren noch ongeveilt byden drucker. Vindtmen 't goed, ick sal de woorden *dit* ende *dorp* doen doorhalen, ende daervoor stellen *dese* ende *plaets*.² *Stadt*, soomen will, *Coopstad*, soomen will, *Hoofstad*, soomen will, *Hof-stad*, soomen will. Maer als 't mij te kiezen stonde, daer soude staen, dit schoone gehucht, ende soude meer luysters geuen.³

Soo sullent de verstandigste verstaen.⁴ Maer de magistraet will ick te gevalle zijn. hoewel, in desen, tegens mijn gemoed, dat emmers soo jaloux⁵ als yemand is van d'eere vanden Haghe. U.E. onbiede⁶ mij hoemen 't liefst heeft, ende geloove dat ick ben . . . (11 Febr. 1641). Links boven in marge

Scribenti adstat vir exquisiti iudicij ac eruditionis, qui prorsus mihi adstipulatur. Etiam vos facti poenitebit.⁷

Doublet schreef het briefje (fol. 580, vlg. Br. III, nr. 2630):
Onder reverentie,/in plaetse van/Dit schone Dorp/soude me kunnen setten/Dese schone plaetse/off/Dese schone plaetse van 'sGraeven-Hage. (In de marge naast het laatste voorstel:) dit wordt noch voor 't beste gehouden.

Uwe Ed.: grote affairen ende mijne cleynder laeten nijet alle uyren toe den anderen⁸ te connen spreekken, onder tusschen meent ons Magistraet, datmen 't soude mogen stellen als hyer voren. Den 13 February 1641.

Zo is dan nog net op tijd de correctie: „dese schoone plaets” in de eerste druk aangebracht. Hoe dit geschiedde is in Bijlage I uiteengezet. Typerend is dat de ietwat verstoorde Huygens het vertikt om het door de „magistraet” geprefereerde „dese schone plaetse van 'sGraeven-Hage” te kiezen.

Par. 5: *Huygens' werkplan*

Wij zien vaker (*Voorhout*, zie J. Smit, *Driemaal Huygens*, 35; *Aen Ioffw. Tesselschade Visscher. met myn' heilige daghen*, zie Zwaan, C. Huygens'

¹ onduidelijk. Waarom is de naam dorp zo „eenig” enz.?

² druktechnisch een ingewikkelde zaak, zie blz. 181

³ Huygens is, spottend, tot alles bereid: stad (juridisch onjuist), Coopstad (nog mooier), Hoofstad (=Hoofdstad=een van de voornaamste steden van het gewest; nog meer in het gevlij, nog ijdel), Hof-stad (weids, maar onjuist).

⁴ 't zien.

⁵ najverig, in de zin van: niet kunnende verdragen dat iemand iets àfdoet aan de eer van Den Haag.

⁶ mededelen.

⁷ De schrijver steunt een man van uitnemend oordeel en kennis, die het volstrekt met mij eens is. Gij zult er nog spijt van hebben.

⁸ elkaar.

Avondmaalsgedichten en Heilige Dagen, Zwolle, 1968, blz. 132 vlg.) dat Huygens voor zijn klad een schema gebruikt, soms haastig en in zeer kleine letter in de marge geschreven, soms — zoals hier — op een afzonderlijk vel. (K.A. XLVIII, fol. 671). We vinden hier de volgende punten die hij inderdaad in deze volgorde afwerkt. Het klad heeft telkens in de marge het onderdeel staan, met nummer. In het net is dit „geraamte” weggelaten.

	<u>Klad</u>	<u>1e druk</u>
1. Aenleidinghe tot dit schrijven	674	p. 6-7 (r. 19)
2. Dryderhande gesintheit over 'tkerck-orgel	674	7 (19)-9 (6)
3. Punten hierop te verhandelen	674v	9 (6)-9 (16)
4. Ons gebruyck het min stichtelicke	674v	9 (16)-15 (10)
5. Ons gebruyck het onstichtelixte	675r	15 (10)-16 (8)
6. Ten aensien vande plaets	675v	16 (8)-30
7. Ten aensien vande tyd	679v	30-34 (9)
8. Ten aensien van 't Orgel self	680v	34 (9)-38 (9)
9. Oft wij het orgel uyt de kercken behooren te keuren	681v	38 (9)-39 (6)
10. Oft ongeroert te laten staen	681v	39 (6)-46 (20)
11. Dat wij het Engelsch gebruyck van 'torgel behooren aen te nemen	683v	46 (20)-48
12. Redenen in 'tkorte	684r	48 (1)-48 (21)
13. (Aenstoot uyt den weghe geleght)	684r	48 (21)-56 (3)
14. Ter eeren Gods	685r	56 (3)-63 (4)
15. Als Daudid	686v	63 (4)-64
16. Wederlegging vande tegensprekers	687r	64 (r. 13)-76
17. Hoe wij het orgel behooren te gebruycken	688v	76-77
18. Met ende onder 'tsingen der Gemeente	688v	77
19. Oock mogelijk wat tevoren	689r	77-78
20. Macht der musike	689r	78-79
21. Volgens de Heidenen	689v	79 (10)-84 (19)
22. Volgens de Christenen	690v	84 (19)-93
23. Het orgel voordien Psalm lieuer niet te roeren	692v	93 (4)-95 (8)
24. Het orgel zedigh te gebruycken	693r	95 (8)-106 (5)
25. Vruchten van 'torgelspel	694r	106 (15)-113
26. Noodtelickheid van 'torgelspel	695r	113 -116 (17)
	(alleen getal 26)	
27. Moeyelickheit onser Psalmwijzen	696r	116 (17)-119
28. Noch van maniere ende vrucht van 'tgebruyck des orgels		119 (15)-122 (13)
29. Vermæeck van 'torgel. geestelyc	696v	122 (13)-126 (11)
30. Wat het orgel dient te spelen	697v	126 (11)-132 (16)
31. ¹ Lieuer Psalmen alleen. derseluer wyzen lof	698v	
32. Misbruyck in 'tsingen vande X. Geboden-Gods	699r	132 (16)-136 (5)
33. Wanneer het orgel te gebruycken. Oock buyten Predicktyden	699v	136 (5)-142
Besluyt		143 -144

¹ In het kladhs. is dit nummer doorgestreept. Ik vermoed omdat Huygens bij nader inzien vond dat dit punt onder 30 viel.

In deze lijst heeft Huygens nog een nadere indeling in 14 delen gebracht door onderstreping van bepaalde nummers en een cijfer aan de kant. De „eenheden” die hij zo vormt zijn: 1-3, 4-8, 9-10, 11-12, 13, 14, 15-16, 17-23, 24, 25, 26-28, 29, 30-32 en (nr. 14) Besluit.

Huygens deelt op p. 48 uitdrukkelijk mee dat hij de regels van de rethorica wil volgen. Het schema, door hem trouw gevolgd, vertoont dan ook duidelijk een opbouw volgens deze regels, zoals men die bijv. vinden kan in het toen veelgebruikte schoolboek van Vossius: *Elementa rhetorica*.¹ (1e uitg. Leiden 1626).

Na een *exordium* (1, „Aenleidinghe tot dit schrijven”) dat de lezer voorbereidt op wat komen gaat en hem benevolum, attentum et docilem maakt, volgt de *narratio*, hier een uiteenzetting van de situatie ten aanzien van het orgelgebruik (3-10), waarna de *propositio* (11) volgt met de „redenen in 'tkorte” (12).

Na het opruimen van een bepaalde weerstand (punt 13, tussen haken geplaatst!), volgt het hoofddeel: de *argumentatio* (*contentio*), de uitwerking van het in 12 kort samengevatte. In 14-15 van het eerste argument: ter ere Gods, met een *refutatio* van wat daartegen wordt ingebracht (16). Dan gaat hij geleidelijk over tot het tweede argument, het nut voor de gemeente, zoals hij zelf zegt op p. 76, door het hoe van het orgelgebruik te behandelen (17), waarop 18 en 19 aansluiten.

Daarmee is Huygens volop in het tweede argument. De macht van de muziek wordt breedvoerig geschetst (20, 21, 22). Punt 23, 24 hangen hiermee samen. De vruchten van het orgelspel worden besproken (25), terwijl 26 aantoont dat het orgel niet alleen nuttig, maar zelfs noodzakelijk is in verband met de moeilijkheid der psalmwijzen (27). In 28 wordt nogmaals de vrucht behandeld.

Hierna wordt het derde argument uitgewerkt: het vermaak van de hoorder.

Als toegift, zoals Huygens zelf zegt (p. 126), wordt het *wat* en het *wanneer* het orgel dient te spelen besproken, met een inlassing van zijn protest tegen het zingen van de 10 geboden.

De *peroratio*, naar rethorische eis de *enumeratio potissimorum argumentorum* en de *commotio affectuum* beogend, vormt het *Besluit*.

Par. 6: *De drukken*

1e druk 1641 anoniem, Tot Leyden,/By Bonaventuer ende Abraham Elsevier,/Anno 1641. (Ik raadpleegde het ex. U.B. Amsterdam, 2607 F 32).

2e druk 1659 A'dam. De titelprent vermeldt *t'Amsterdam/Bij Arent Gerretze vanden Heuvel/1660*. Het titelblad geeft *t'Amsterdam,/By Arent Gerritsz. vanden Heuvel,/Boek-verkooper in de Pieter Jacob-straet./Anno 1659*.

¹ Ik raadpleegde een druk van 1737, Amsterdam; daarnaast de Nederlandse vertaling van de *Elementa* door A. L. Kok (die ook een Nederlandse spraakkunst schreef), Amsterdam 1648.

Deze druk is „Verrijkt met eenighe Zanghen”, nl. van H. F. Waterloos (zie over hem N. Ndl. Biogr. Wndb. III, 1396) gedrukt t'Amsterdam,/ By Pieter Dircksz. Boeteman, Boeck-/drucker, op de Egelantiers-gracht. 1659. Als voorwerk is opgenomen *Op het Orghel-ghebruyck, vande Heer van Zuilichem* van P. C. Hooft; voorts *Op 'tOrgel-ghebruijk van den Edelen Heer, Constantyn Huighens* van H. F. Waterloos en van dezelfde een zesregelig gedicht *Op d'afbeeldingh van den Ed. Heere van Zuilichem*. De titelprentpagina moet uit de druk van 1660 zijn toegevoegd.

Ik raadpleegde het ex. U.B. A'dam, 1820 E13.

3e druk 1660 A'dam. Titelprent en titelblad idem, ook de inhoud. Achter de zangen van Waterloos: t'Amsterdam, enz. 1660. Ik raadpleegde het ex. U.B. A'dam, 2202 B12.

4e druk 1937 R'dam, bezorgd door D. N. J. van der Paauw. Dit is een herdruk van die van 1659.

5e druk 1964 New York, bezorgd door Ericka E. Smit-Vanrotte.

1659 is een nauwkeurige herdruk van 1641. Vergelijking van de eerste 90 bladzijden van 1659 met 1641 leerde mij, dat er een aantal spellingverschillen zijn, dat een enkele drukfout van 1641 verbeterd is in 1659, dat daartegenover 1659 enige malen een fout maakt. Aan deze druk hoeft verder geen aandacht te worden geschonken. De tekst is tot in regellengte, formaat van de bladzij, aantal regels per bladzij, afbreking aan het eind van de regels volkomen het spiegelbeeld van die van 1641. Alleen de verdeling van de in de marge gedrukte tekst is hier en daar anders.

1660 is weer een getrouwe herdruk van 1659. De door mij gesignaleerde afwijkingen van 1641 in de druk van 1659, komen ook in 1660 voor.

De populariserende uitgave van Van der Paauw is een nauwkeurige herdruk van de tekst 1659. Echter zijn voor de overzichtelijkheid indelingen in hoofdstukken aangebracht en onderverdelingen, die niet altijd juist zijn. Bovendien zijn de Latijnse, Griekse en Engelse citaten weggelaten en is slechts Huygens' vertaling hiervan opgenomen. De enkele door Huygens niet vertaalde aanhalingen werden wèl afgedrukt, met vertaling in een noot door J. Luijkenaar Francken. Annotatie bij de tekst ontbreekt. De argumentering hiervoor in het Voorwoord is, zacht gezegd, niet overtuigend.

E. E. Smit-Vanrotte heeft opnieuw de tekst van 1659 afgedrukt (zonder dit mee te delen!) met daarnaast een Engelse vertaling, die zeer teleurstellend is door grote onnauwkeurigheid, aperte onjuistheden, weglating zelfs van tekstgedeelten. De korte inleiding heeft ook niet veel om het lijf. De slordige vertaling moet blijkbaar tevens als commentaar dienen. Andere is er tenminste niet.

Par. 7: *De hier uitgegeven tekst*

Bij de overweging welke tekst in deze nieuwe editie moest worden afgedrukt, heeft een rol gespeeld 1) dat het neths (tevens drukkerskopij

voor de druk van 1641), ingebonden in de omvangrijke codex K.A. XLVIII, waarin het folio 492 tot en met 559 beslaat, zich moeilijk leent voor (foto)copiëring, door het onder de band „wegkruipen” van woorddelen op verscheidene plaatsen. 2) Nauwkeurige vergelijking van 1e druk (1641) en drukkerskopij leert dat de zetter het *hs* nauwkeurig gevolgd heeft, maar zich vrijheden veroorloofd heeft ten aanzien van de spelling (een normaal verschijnsel in die tijd) en een vaak willekeurige keuze gedaan heeft tussen majuskel en minuskel, wat hem niet kwalijk te nemen is aangezien van veel lettertypen niet uit te maken is of ze als majuskel of minuskel bedoeld zijn (zie hierover uitvoerig het proefschrift van H. M. Hermkens, *Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten*, 14–71, 80 vlgg.). Het gaat hier vooral om de *d*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *s*, *v*, *w*, *z* waarvan majuskel en minuskel slechts gradueel verschillen, waarbij dit graduele ook nog telkens anders is.

Een derde afwijking betreft enige gevallen van al of niet aaneenschrijven van woorden, van al of niet gebruiken van een koppelteken in *composita* en een vrij groot aantal interpuncties.

Tenslotte zijn er vanzelfsprekend enkele (zeer weinige) drukfouten ingeslopen en is er soms verschil in woordvorm (bijv. druk: ontbeeren; *hs*: onbeeren). 3) Het publiek van die tijd heeft de druk onder ogen gehad, een druk die gevolgd werd door herdrukken in 1659 en 1660.

Dit alles overwegend meen ik dat een herdruk van de tekst zoals de eerste druk van 1641 die biedt, verantwoord is. Ik gebruik daarvoor het exemplaar in de U.B. van Amsterdam, signatuur 2607 F32. Voor studie van Huygens' *spelling* (inclusief majuskels en minuskels) blijft een eventuele onderzoeker toch aangewezen op de hss. Alle *andere afwijkingen* van het *neths* zijn in noten onder de bladzijden opgegeven, wat op verscheidene plaatsen tot de tekstzuivering bijdraagt. Men vindt dus in deze editie in wezen de tekst zoals Huygens die in zijn *net*afschrift vastlegde.

Ook het *klad-hs* bevindt zich in de genoemde codex (fol. 674 tot en met 702). Hierin is in hevige mate gecorrigeerd en toegevoegd, vooral in de daartoe uitgespaarde brede marge. Het zou een afzonderlijk boek vergen, al deze veranderingen, waarvan vele geen bespreking behoeven, te behandelen. Ik heb derhalve volstaan met het bespreken van een aantal correcties en aanvullingen die mij typerend leken voor Huygens of uit taalkundig oogpunt interessant.

Het *net-hs* is over het algemeen een zeer getrouwe copie van de laatste versie van het *klad*. Dat de bij de talloze verbeteringen en aanvullingen, zowel in de tekst als in de marge aangebracht, wel eens in het gedrang gekomen interpunctie in het *net* werd hersteld, spreekt vanzelf. Maar daarnaast is er toch een aantal gevallen waarin Huygens bij het kopiëren van het *klad* nog een verandering aanbracht. Ik heb deze behandeld wanneer ze plaats hadden ten aanzien van de door mij geselecteerde *klad*varianten en in enkele andere gevallen. In één geval (p. 125) blijkt een marginaal citaat pas in de drukproef toegevoegd te zijn.

Men vindt derhalve op de linkerpagina's onder het facsimile

- a. de marginalia, waarbij een enkele afkorting —ē voor —en is opgelost en het grieks getranscribeerd is;
- b. varianten van het nethandschrift;
- c. manuscriptologische aantekeningen;
- d. de getranscribeerde Griekse citaten.

Par. 8: *De lijn van Huygens' betoog*

Misschien is het goed de grote lijn in Huygens' betoog nog eens te volgen, al is deze reeds uitgestippeld in de punten die hij afwerkte en het rethorisch schema dat hij volgde. Huygens' verhandeling is niet makkelijk, zoals hij nooit makkelijk is. Er zijn zoveel argumenten en contra-argumenten, zoveel zijsprongen en nuanceringen in de gedachte, de zinnen zijn dermate ingewikkeld, dat het dienstig kan zijn even naar het bos te kijken en niet naar de vele bomen.

Na een korte schets van het orgelgebruik in de reformatorische kerken van Frankrijk, Engeland en de Republiek, maakt Huygens zich op om zijn standpunt ten opzichte van deze kwestie – want dat was het toen – te bepalen.

Het Nederlandse misbruik onder kerkelijke schijn (na de dienst) en openlijk werelds (op de doordeweekse orgelbespelingen) wordt uitvoerig en levendig aan de kaak gesteld. Onstichtelijk, is de conclusie. Als het orgel nog ergens toe dient dan is het, o schande, tot vermaak, een vermaak dat allerminst past in de kerk.

Dan nog liever het Franse (Geneefse) standpunt: weg met het orgel uit de reformatorische kerken! Het is paaps, het hoort niet in de kerk waar het woord gepredikt wordt en gebeden en Gods lof gezongen wordt.

Maar er is nog een derde weg, die der Engelse kerken. Persoonlijk diep getroffen door het uitstekende, door het orgel heerlijk gesteunde zingen in de Engelse kerk, bepleit hij ook voor de Nederlandse kerken dít orgelgebruik, dat tot eer van God en tot nut en vermaak van de gemeente is.

Grote nadruk wordt gelegd op het eerste punt, nadat hij eerst een ergernis uit de weg heeft geruimd: het orgel is rooms en hoort daarom niet in de gereformeerde kerken. Met grote klem betoogt Huygens dat men het goede van andere gezindten, van wie dan ook, moet overnemen zonder hun misbruik van dat in zichzelf goede over te nemen.

Het *ter ere Gods* wordt gefundeerd op de plicht van de mens God te loven met gedachten, woorden en werken. De werken buiten beschouwing latend, breidt hij de expressie in het woord uit met de expressie door het „gelaet”, d.i. alles buiten het woord, waarin onze verering van God zich openbaart: handen vouwen, handen ten hemel heffen, *handengeluid* (muziek). Woorden en „gebaar” (waaronder het bespelen van muziek-instrumenten) komen voort uit één wortel: het hart, de aanbidde en lovende geest. Deze is *conditio sine qua non* voor alle expressie. Gedachte, woord, muziek (tonen) vormen zo een onverbreekelijke eenheid. David is hier het grote voorbeeld.

Na dit allerwezenlijkste in zijn pleit voor het orgelgebruik bij de kerkzang, bespreekt hij, alvorens op het nut en het vermaak van dit orgelspel in te gaan, *hoe het orgel door ons gebruikt moet worden*, een praktisch gedeelte dus. Hoofdzaak is gebruik bij het zingen voor en na de preek. Toch veroorlooft Huygens, de muziekliefhebber, zich hier een lange uitweiding over het wenselijke en verheffende van een korte inleiding tot het spel bij de gemeentezang. Zonder woorden dus! Hier is het de gelegenheid de macht van de goede muziek over de mens te schilderen en met brede citaten toe te lichten. Maar hij roept zichzelf tot de orde, al is het met een zekere spijt en keert voor de veiligheid terug tot het basisstandpunt: geen muziek zonder woord (en hart). Dit begeleidende orgelspel moet eenvoudig en stemmig, plechtig zijn, gespeend van alle dartelheden, het hart, niet de zinnen omhoogvoerend.

Het nut, voor een deel eigenlijk in het voorgaande reeds behandeld, ligt verder vooral in de ordelijkheid van het zingen die door het orgel gediend, ja bewerkt wordt. Met veel begrip voor de eenvoudigen, maar met afschuw voor het ontzettende resultaat van hun goede bedoelingen, schetst Huygens het abominabele zingen in de gereformeerde kerken en wijst nauwkeurig aan hoe het orgel hier regelend en steunend moet optreden.

Geestelijk vermaak is het gevolg van deze schone harmonie van stem en orgelklank.

Het betoog is hiermee gesloten. Hij voegt nog enige opmerkingen toe over *wat* gezongen dient te worden (alleen de psalmen en „enige gezangen”, met enige spijt wordt het christelijke lied uitgesloten) en *wanneer* (voor en na de prediking, waarbij hij niet kan nalaten te pleiten voor navolging van de Engelse gewoonte ook door de week overdag in de kerk gelegenheid te bieden tot het horen van Gods woord, bidden en zingen met orgelbegeleiding. Maar hij voelt dat dit laatste niet veel kans zal maken ingevoerd te worden en dringt maar niet teveel aan).

Trouwens zijn hele betoog wil niet dwingen, slechts rekenschap geven van zijn gevoelens ten opzichte van de toen brandende orgelkwestie. Verweren zal hij zich niet tegen bestrijders. Als hij God niet zo in de eenheid van hart en stem en muziek met de gemeente loven kan, zal hij het thuis zo doen met zijn gezin, of desnoods in zijn eentje, Gods lof zingend bij zijn luit.

De *reserve* in Huygens' betoog, die na herhaalde en aandachtige lezing zich aan ons opdringt, is er inderdaad naar ik meen. Zij wordt veroorzaakt, doordat Huygens, de broeders kennend, weet dat hij niet teveel tegelijk kan bereiken. Daarom is het telkens of hij zich inhoudt, niet voluit kan zeggen wat hij wil. De muzikaal zeer begaafde Huygens verfoeit meen ik oprecht de wereldse orgelbespelingen op wekdagen *in de kerk*, maar hij zou binnen de kerk graag meer gewild hebben dan datgene waartoe hij nu zijn wensen beperkte, op zijn minst de inleiding tot de kerkzang, woordeloos, maar op eigen wijze God lovend.

GEBRUYCK
OF
ONGEBRUYCK
VAN'T
ORGEL
INDE

Kerken der Vereenighde

NEDERLANDEN.

Aelghor vft Conftantinus' Huijg & C.

TOT LEYDEN,

By Bonaventuer ende Abraham Elsevier,

Anno 1641.

AEN DE¹
 ACHTBARE
 OVERICHEID
 VAN
 'S GRAVEN-HAGE.

MIIN HEEREN;

DIk ondervin-
 de my de danc-
 baerheid, die
 ickoordeele ye-
 der goed Ingeseten syne Ge-
 boort-plaetse schuldigh te
 sijn: poogende vvat mis-stands.
 A 2 uyt

¹ Aende (492).

[3] *Opdracht*: OVERICHEID [-van] de [n+] <r> STEDEN vande [-n] (fol. 560) net (fol. 492) OVERICHEID [-der] [-STEDEN] van [-de] [-Vereenighde Nederlanden]

≤'s-GRAVEN-HAGHE≥: „vande” wordt „der” om te variëren met het volgende vande. Huygens zag er later van af zijn werk aan de steden enz. op te dragen. Vervangen in het net door 'sGRAVEN-HAGHE.

synen Vaderlande

net: syne [-n] [-Vaderlande] ≤Geboort-plaetse≥: De wijziging staat in verband met de veranderde opdracht: alleen aan de overheid van 'sGravenhage.

Opdracht

[3] *Overicheid*: overheid.

Ick onderwinde . . . danckbaerheid: Ik geef uiting aan de dankbaarheid. (WNT geeft hier geen passende betekenis. Het dichtst erbij komen: zich met iets bemoeien, bezig houden, inlaten, afgeven. Vlg. p. 80 r. 1 vlgg. Huygens bedoelt m.i.: ik practiseer de dankbaarheid.

die . . . sijn: acc. cum inf.: ik oordeel ieder die schuldig te zijn; „die” staat als pron. rel. „proleptisch”.

poogende . . .: conjuncte part. constr., pred. toev. bij het subj. „Ick”; bij vervanging door een andere woordgroep is de moeilijkheid de keuze van het voegw. of voorz., die alleen contextueel te maken is: door te pogen, wanneer ik poog . . .

uyt de mijne, vvat vvel-stands daer in te voerē. Onlangs hebb ick't op de volle straet onderstaen, in een aensienlick ghevvest van dese schoone Plaets'. Zedert hebb ick binnen de Kerck aen dat pack derven heffen; ende V. E. vwillen vvaerschouwen eerst van yet ongevoeghelic daer in ontmoett, daer naer van yet gevoegelic, om daertegen, mijnes bedunckens, ten rechten te versien. Een' vvel-gemeende proeve van vveiniger uren arbeid:

arbeid: die V. E. versocht vverden aen te nemen te pande van mijnen yver om de beste mijnes levens², ten besten van V. E. ende mijne mede-Borgheren te besteden. God zeghene beide met langen Voorspoed. In 'sGra-venhaghe den 22. Ianuarii 1641.³

A 3 Ge-

¹ dit schoone Dorp. (492).

² Levens, (492).

³ den 20en Januarij 1640. (492).

[4] mis-stands [-daer] uyt <het mijne> net: uyt [-het] <de>: Logische correctie: „daer uyt” zou reflecteren op het algemene „synen Vaderlande” (net: syne Geboort-plaetze, daarom uyt *de* mijne).

tot binnen de Kerck Net: binnen de Kerck. Minder emotioneel, zuiver locale tegenstelling tussen: op straat en: binnen de kerk.

[-aenstootelic] <ongevoeghelic> Mitigering. Huygens is er alles aan gelegen niemand door een scherp woord in het harnas te jagen. Alles moest rustig, objectief geformuleerd worden, 't kwetsende worden vermeden. Vgl. Hoofs brief! (Inleiding, p. 11).

daer tegen [-s]: Ik zie hierin het toen blijkbaar al werkende verzet tegen de vorm op -s, die „populair” wordt.

<mijnes bedunckens ten [-besten] rechten>: Men vindt telkens zulke bescheidenheidsformules toegevoegd. De tegenstander mag niet afgeschrikt worden door een apodictische toon. Ten rechten is eveneens bescheidener uitgedrukt.

Een <welgemeende> proeve: In dezelfde lijn.

[5] w[o+]<e>rden: Typerend is dat Huygens de hele verhandeling door de vormen met e gebruikt voor praes. en inf. ende [-mijne~Poorteren?] <haere [-vrome] <loffelicke>Borgherije> net: [-haere loffelicke Borgherije] <mijne mede-Borgheren> Eenvoudiger? Minder pompeus?

- [4] *wat wel-stands*: iets goeds (tegenover „wat mis-stands” =iets verkeerds).
Onlangs: kortgeleden (scherper dan ons onlangs, dat vrij vage betekenis heeft).
heb . . . onderstaen: heb ik het (nl. „mis-stand” uitvoeren, „wel-stand” invoeren) op de volle straat beproefd (gepoogd, ondernomen). Het is mij een raadsel waarop Huygens doelt. (Ericka E. Smit-Vanrotte in haar uitgave van Huygens’ *Gebruyck* enz., 11, noot, is er gauw mee klaar: „In all probability, Huygens refers to his poem *Batava Tempe* or *Voorhout*, published in 1621”. Van „onlangs” gesproken! En welke misstand had Huygens toen onderhanden?) Of moeten we hier reeds denken aan het orgelmisbruik, dat hij dan op de volle straat (met wie?) zou hebben besproken? Het tafereel ziet er niet erg Huygens-achtig uit.
dese . . . Plaets: zie hierover de Inleiding, p. 13 vlgg.
binnen de Kerck: men lette op de vernauwing van het gezichtsveld: buiten op straat, in het „volle leven”: in de beslotenheid van de kerk. Ook daar zijn misstanden.
aen . . . heffen: aan die last (van bestrijding van het verkeerde) durven tillen.
U.E.: Uwe Edelheden.
waerschouwen van: onder het oog brengen, wijzen op.
yet ongevoegelix: iets nietpassends, ongeschikts (klad eerst: aenstootelix: dit was al te erg. Huygens probeert met alle macht alles wat zou kunnen kwetsen of boos maken te vermijden. Hij is ook bezig met een „gevoelige” zaak).
om . . . versien: (nabepaling bij „yet gevoegelix”). De passage is moeilijk te vertalen doordat wij niet meer beschikken over de treffende combinatie: versien tegen, slechts over: voorzien in. Ik vertaal: (Iets passends) dat kan dienen om de misstand op te heffen, daarvoor in de plaats te komen.
ten rechten: op de juiste wijze.
proeve . . . arbeid: blijk, tastbaar resultaat van een arbeid van weinig uren. (H. overdrijft niet. Hij was slechts enige weken met het geschrift bezig. Zie Inleiding, p. 10).
- [5] *die . . . aen te nemen*: Reeds hier de „derailering” waarvan ons klassieke vb. is: De heren worden verzocht niet te roken. Ook syntactisch is Huygens niets menselijks vreemd. „die” slaat op „proeve enz.”, niet op „uren”. De proleptische plaatsing van dit „object” bij „aen te nemen”, kan H. toch niet in de war gebracht hebben?
te pande van: als onderpand, waarborg van.
yver: begeerte, lust, drang.
de beste: nl. uren.
ten besten: Een woordspeling was mogelijk en kwam er dus.
22. Ianuarii 1641: Datering onder het neths van de opdracht (fol. 492) 20 Jan. 1640. (De kladopdracht, fol. 560, heeft de datering den . . . Ian. 1641. Het ziet er raadselachtig uit: het klad van het traktaat is gedateerd 19 jan. 1640, het neths van het traktaat heeft geen datering. Wanneer Huygens de netopdracht juist dateert op 20 jan. 1640, moet de kladopdracht opzettelijk later gedateerd zijn, maar waarom? Omgekeerd kan de netopdracht geantedateerd zijn, maar waarom? Dat de gedrukte opdracht van de eerste uitgave de datum 22 jan. 1641 vertoont, is een aanpassing aan de aan de gang zijnde druk, die 15 febr. 1641 verschijnt).

Gebruyck of Ongebruyck

VAN 'T

ORGEL

Inde Kercken der Vereenighde
NEDERLANDEN.¹

1 **S**oo lang als de Kercken
deser Landen eens zyn
gebleven in 'tgebruyck
van haere Orgelen, hebb ick
5 my, oock aengemaent, het onder-
foeck desselven niet geerne
willen bemoeijen; om redenen
die ick geloove grond te heb-
ben. Nu dat dienthalven eeni-
10 ge verdeelinghe is ontstaen, die,
God danck, geenfins van de
fwaerste

¹ geen titel (493).

[7, 12] Liegh ick, bedriegh ick, ick soecke wederleght te werden. VVant waer toe tracht ick, dan dat in alle geschill de VVaerheid te voorschijn kome? *Cic. Tusc. quaest. 3.*

[6 (fol. 674r)] Soo lang <als>: Huygens refereert (als netter? duidelijker?) de oorspronkelijke combinatie met het voegwoord.

eens [-geweest] zijn <gebleven>: Scherper uitgedrukt.

'tgebruyck van [-'t] [-Kercken] <haere> [or] <O>rgelen: Niet het kerkorgel in het algemeen, maar de orgels waarvoor de plaatselijke gemeenten (zelfstandig, principiele autonomie van de plaatselijke kerk naar geref. standpunt) verantwoordelijk zijn.

niet geerne [-daer mede] <[-met] het ondersoek de [s+] <r>selue [s+] <r> willen bemoeijen: De verwijzing door *daer mede* was te vaag. Dit wordt verscherpt tot *het ondersoek des-selues*, dat weer werd *derseluer* (het onderzoek der orgels nl.). Tenslotte bracht Huygens door nummering een z.i. betere volgorde tot stand: *het ondersoek derseluer niet geerne*. Ik wijs nog op de veranderde constructie van zich bemoeien, niet met voorzetselobject, maar met direct object (zich iets bemoeien). Net (493) *desseluen* (onderzoek van het gebruik, niet van de orgels).

[7] [-geholpen] <geheelt>: Meer in overeenstemming met het beeldsprakige in *bewoels*. Vgl. de commentaar bij de tekst.

VAN 'T ORGEL. 7

1 fwaerste is, ende sonder veel
bewoels geheelt kan werden;
acht ick yeder Lidmaet dersel-
ver Kercken eenigher maeten
5 bevoeght, om syn gevoelen
daerover t'openbaren. VVat
my daeraf lang om 'thert gele-
gen heeft, will ick oversulx ten
kortsten voorstellen; onder
10 verbetering van mijn meerder
en mijn wijser, die ick't van nu
af gewonnen geve. *Si mentior,
si fingo, refelli cupio: quid enim
laboro, nisi ut veritas in omni
15 questione explicetur?*

Doe onse Heer ende Saligh-
maker voorde tweede reise in-
den Tempel is gevallen, ende
de koopers ende verkoopers
20 ter Heiliger deuren uyt heeft
gedreven: Ten tijde, segg ick,

A 4 van

- [6] *Ongebruyck*: niet-gebruik, niet gebruiken. Vgl. p. 41, r. 7, 140 r. 7. Drie dingen komen aan de orde: misbruik, ongebruik en goed gebruik. In de meeste Nederlandse kerken heerst ongebruik of misbruik. Huygens gaat het goede gebruik bepleiten.
- 2 *eens . . . gebleven*: een zijn gebleven, eensgezind.
- 3 *gebruyck*: Dit blijkt in de praktijk misbruik: het orgel werd nl. niet *in* de eredienst gebruikt, maar alleen daarna (of/en daarvoor) en dan nog op zeer aanvechtbare wijze. Bovendien was er het eveneens voor kritiek vatbare gebruik door de week in orgelconcerten.
- 5 *oock aengemaent*: ook als men mij (daartoe) aanspoorde, opwekte.
- 6 *desselven*: nl. van het genoemde gebruik.
my . . . bemoeijen: constructie met dir. obj.: zich iet bemoeien = zich met iets bemoeien, hier: zich bezighouden met.
niet geerne: ongaarne, liever niet.
- 9 *die . . . hebben*: acc. cum inf. constructie (die „proleptisch”).
redenen: Welke bedoelt Huygens? Ik vermoed dat zijn positie als secretaris van de stadhouder het minder raadzaam maakte zich te steken in een kwestie die de gemoederen in de kerk kon verhitten. Vgl. Inleiding, p. 12.
- 10 *dienthalven*: (Vgl. mijnenthalven, enz. voor de -t) van die kant, in dat opzicht, te dien aanzien.
- 11 *verdeelinghe*: verdeeldheid.
- [7] 2 *bewoels*: (niet in WNT, wel: bewoelen, bewoeling) eigenlijk omwikkeling (bijv. van een wond). Zo hier in het beeld: helen van een wond door bewoeling. Vrije vert.: zonder veel verwickelingen, moeilijkheden kan worden weggenomen.
- 4 *eenigher maeten*: in zekere mate (eenighe onbep. pron., niet kwantitatief opvatten. De mate wordt onbepaald gelaten).
- 5 *gevoelen*: mening, opvatting.
- 7 *daeraf*: daarvan, daarover (nl. over die kwestie), nabepaling bij „wat”.
om . . . heeft: op het hart gelegen heeft.
- 8 *oversulx*: daarom.
- 9 *voorstellen*: uiteenzetten, mededelen.
onder . . . wijser: waarbij ik mij gaarne onderwerp aan de kritiek van die deskundiger en wijzer zijn dan ik. „mijn wijser” is geen latijnse constructie. Oorsprong mij onbekend.
- 11 *die . . . geve*: aan wie ik mij nu meteen onderwerp.
- citaat: *waer toe . . . ick*: waarnaar (anders) streef ik, waartoe (anders) span ik mij in.

acht[-e] ick <ijeder lidmaet derseluer> enigher maten bevoeght <komma> [-te wesen]: Bescheidenheidscorrectie: eerst meende hij bevoegd te zijn, later acht hij ieder lidmaet bevoegd. Het slappe, overbodige „*te wesen*” kon nu meteen vervallen en een komma moest achter *bevoeght* worden toegevoegd.

will ick [-dan endtelick]<[-nu] dan> ten kortsten: net: [-~] oversulx: Ik zie hier Huygens ten voeten uit: „*Dan* endtelick” was toch teveel van het goede na *lang* om het hart gelegen en klonk ook wat te „persoonlijk”, *nu*, nog temporeel, te stringent misschien, *dan* wat beter, maar nog niet helemaal naar de zin (vagelijk causaal). Het net (493) brengt hier het duidelijke, causaal verbindende *oversulx* (=daarom).

[-Ten tijde] Doe onse Heer: Variërend op *Ten tyde* enige regels verder.

en [-uyt syn hujs der gebeden] de koopers en verkoopers <ter heiligher deuren uyt> heeft gedreuen: Volgorde verbeterd, tegelijk plastischer: de heilige deur uitdrijven.

Net (493): ter Heiligher deuren (minuskel d dibieus): Het net heeft meermalen ontwijfelbare hoofdletters aangebracht, waar het klad deze niet had. Ik signaleer dit verder niet meer. Evenmin de vele in het net toegevoegde interpuncties, die in het klad met zijn vele verbeteringen wel eens in het gedrang waren gekomen.

- 17 *voor . . . reise*: nl. in 1517, bij de hervorming van zijn kerk. De eerste maal was zijn „inval” in zijn door kooplieden en wisselaars verontreinigde tempel in Jeruzalem. Matth. 21: :12 vlgg.
is gevallen: is binnengevallen.
- 20 *ter . . . wyt*: de bekende 17e-eeuwse constructie met voorafgaand voorz. te en nakomend adv. (?). Thans alleen met „achterzetsel” (de deur uit).

8 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 van 'teerste uyt-roeijen der
 Roomfche dolinghen, is't met
 het Kercken-Orgel voorna-
 mentlick in dryderhande wij-
 5 zen gegaen: de Franfche ende
 andere Kercken, die den Ge-
 neeffchen voet gevolght heb-
 ben, zyn te rade gewerden,
 oock buyten de hitte der ver-
 10 woeftingen, het Orgel ende
 fyn gebruyck ganschelick uyt
 de Kercke te bannen. In Enge-
 land heeftmen voor'tbeste' aen-
 gefien, neffens andere uytwen-
 15 digheden het Orgel ende fyn
 kerckelick gebruyck ftaende te
 houden. De Lutherfche kerc-
 ken hebben't, ten meeften dee-
 le, mede foo verftaen: Maer
 20 door dien wy tegens haer in
 meerder gefchill ftaen, fal ickfe
 in

VAN 'T ORGEL.

1 in desen over sien. Inde meefte
 onfer Nederlanden heeftmen
 het Orgel, ende fyn onkercke-
 lick gebruyck inde Kerck wil-
 5 len behouden.

Mijn voornemen is eerfte-
 lick, te bewijfen, dat wy op den
 voorfz. dry-fprong niet alleen
 den min ftichtelicken, maer
 10 zelf den onftichtelixten weg
 gekoren hebben. Ten twee-
 den t'onderfoecken, off, ende
 welcken wy vande twee ande-
 re behooren in te gaen.

15 De min-ftichtelicheid, oft,
 om naerder te feggen, de niet-
 ftichtelicheid van onfen wegh
 en behoeft niet veel bewijfs:²
 de faecke fpreect zelf. Ten ein-
 20 de vande Predike, van 'tGebed
 ende den Lofsang laeten wy
 A 5 het

¹ voor 't beste (494).

² bewijss. (494).

[8 (674v)] [-uyterlickheden] ≤ uytwendigheden ≥: Moeilijk. PASTE *uytwendig-
 heden* beter voor allerlei kerkelijke vormen, gebruiken, ceremoniën? Vgl. nog:
 uitwendige godsdienst. Ook elders (p. 62) deze wijziging.

hebbent ≤ ten meesten deele ≥: Toevoeging uit voorzichtigheid? Wellicht was er
 toch verschil binnen de Lutherse kerken. Huygens kan daar ook van geweten hebben.

[9] Inde ≤ meeste onfer ≥ Nederlanden: Er waren kerken die het kerkelijk
 orgelgebruik hadden behouden (Groenveld 268 wijst erop dat in Friesland in ver-
 schillende kleine plaatsen de orgels bij de begeleiding van de gemeentezang in
 gebruik waren gebleven).

t'onderfoecken <off en> welcken ≤ wij ≥ enz.: Logisch vereiste toevoeging.
 Grammatisch kwam de zin voor Huygens niet in de knoop: hij trekt samen: off
 wij de twee andere en welcken wij van de twee andere . . .

Lofsang [-in sommige plaatsen wel voor de Predicatie ende 'tgebedt, ende
 tuschen de Lofsangen] laeten wij . . .: Dit gebruik was reeds door de synode van
 Dordrecht van 1574 afgekeurd. Het zal wel weinig zijn voorgekomen, en in Den Haag,
 waarover hij toch in de eerste plaats spreekt, zeker niet. Zie inleiding, p. 9.

- [8] 3 *voornamentlick*: in hoofdzaak.
 7 *voet*: manier, gedragslijn.
 9 *zyn . . . geworden*: hebben besloten (WNT s.v. raad, 10).
 10 *oock . . . verwoestingen*: óók in kalmere tijd dan die van beeldenstorm (die ook veel orgels verwoestte). Tevens: óók ná het luwen van de hete hartstochten (van die eerste tijd).
 14 *Engelant*: Zie Kist 233. Huygens bedoelt hier niet de Anglicaanse, maar de Calvinistische Kerk in Engeland. Vgl. r. 24.
 15 *voor . . . aengesien*: als het beste beschouwd, het 't best geacht.
 16 *uytwendigheden*: m.i. een kerkelijk woord: godsdienstige uiterlijkheden. Vgl. de manuscr. aant.
 21 *hebben . . . verstaen*: hebben het voor het grootste deel ook zo gewild (zie voor deze bet. MNW s.v. verstaen 12).
 24 *in . . . staen*: meer geschilpunten hebben (of eerder: in groter verschil staan = 't meer, sterker met hen oneens zijn, nl. dan met de gereformeerde kerken in Engeland).
- [9] 1 *over sien*: overslaan, niet over spreken.
 3 *syn . . . gebruyck*: zijn gebruik buiten de godsdienstoefening, alleen ervoor of/en erna.
 7 *bewijsen*: aantonen, laten zien.
 11 *self . . . wegh*: zelfs de onstichtelijkste weg (nl. die van het „onkerkelijk gebruyck”).
 14–16 *off . . . gaen*: Zie de manuscr. aant.
 19 *om . . . seggen*: om (het) scherper, beter te zeggen, beter gezegd.
 21 *bewijss*: (als gen. op te vatten; de dubbele s is geen gelijkvormigheidsspelling, zoals Huygens toepast in woorden als bedd) „bewijs” is hier concreter dan ons abstracte bewijs. Meer: 't tonen, laten zien, uiteenzetten.
 22 *de saecke . . . self*: de zaak spreekt voor zichzelf.
 22 *Ten einde . . . Predike*: Huygens houdt zich aan het meest voorkomende: orgelspel na de godsdienstoefening. Hij splitst deze in de drie hoofdonderdelen: preek, gebed, lofzang. Na dit totaal volgt het orgelspel. „Predike” in het kladhs. uit „predicatie” vervormd. Huygens zal consequent dit woord (waaruit ons preek) gebruiken. Ook niet preek (te gewoon).

io GEBRUYCK of ONGEBRUYCK
 1 het Orgel roeren: Meestendeel
 met een voor-spel, naer 'sMee-
 fters welgevallen¹: daermede hy
 sich ten Toon bereide van
 5 rghene hem te spelen staet. Dat
 daer yemand stichtinge uyt dat
 voor-spel trecke, eens men-
 schen droom, door pijpen uyt-
 geblafen, en gelooff ick niet
 10 datmen staende houde. Oock
 is dat voor spel² eigentlick een
 nae-spel, ende haer groot on-
 derscheid sal hier nae beduydt
 werden. Men moeste dan die
 15 stichtinge in't spel vinden. Dat
 spel is ten eersten de wijze van-
 den Psalm die laeft gesongen is.
 Ick vraghe: Waer is de vrucht
 van dat geluyd? Wat geweld
 20 doen aldan de spraeckeloofse
 toonen op onse gemoderen?
 Wy

VAN'T ORGEL. II
 1 Wy komen, seght men, versch,
 vande Heilighe oeffeningen:³
 onse ooren tuyten noch daer
 van, de gedachten zynder voll
 5 af: soo duyden wy lichter tot
 geestelicheid rghene onse ooren
 terstond daerop bejegen, dan
 tot eenighe ydelheid. Een-
 schrael gefegh: En evenwel
 10 God gave het: Maer laet ons
 recht biechten; Wy walgen
 vande Quackelen⁴: het Manna
 breckt ons op: de twee uren
 die wy daer genoodsaeckt heb-
 15 ben geweest te sitten (ick spreke
 vanden meesten hoop) hebben
 ons soo vermoeyt, soo van ern-
 stigheid versadight, dat wy met
 vreughd ontslagen werden, en-
 20 de, uyt aengeborene onstadi-
 gheid, naer wat nieuws, naerde
 stract,

¹ welgevallen, (494).

² voor-spel

³ oeffeningen, (495).

⁴ Quackelen, (495).

[10 (675r)] en gelooue ick niet dat [—ijemand gevoele] ≤men staende houde≥:
 Krasser.

hier naer. Net (494): hier nae: Het gebruik van *nae*, *naer* blijkt willekeurig.
 Er is geen differentiëring.

[11 (675v)] genoodsaeckt [—zijn] ≤hebben≥ geweest: Duidelijk symptoom van
 de aarzeling toen al, waarna „zijn” triomfeert.

naer wat nieuws ≤naerde stract, naerde locht≥: Ik vermeld deze toevoeging
 als staal van de vele, die de tekst verlevendigen door de echtheid van de erin
 uitgedrukte waarneming.

- [10] 1 *roeren*: in beweging brengen, bespelen. Vgl. de trom roeren =bewegen.
 2 *'sMeesters*: van de meester =de organist.
 4 *ten Toon . . . staet*: voorbereidt op de toon van wat hij spelen moet (nl. de laatst gezongen psalm, zie r. 17), preludeert op, enz. Prof. Noske deelt mij mee: „Toon betekent hier *kerktoon* of *modus*. Staat de psalm bijv. in de mixolydische modus (of anders gezegd in de zevende kerktoon) dan moet het voorspel (ook wel intonatio genoemd) deze modus duidelijk vastleggen”.
 6 *daer*: Volle vorm van „er”.
trecken: zou trekken.
 7 *eens . . . uytgeblasen*: (latere toevoeging in het klad, typerend voor Huygens' stijl: de treffende appositionele omschrijving) de fantasie van een mens (de organist) door pijpen uitgeblazen.
 11 *staende houde*: staande zal houden, zal (willen) beweren.
 12 *nae-spel*: immers na de kerkdienst.
haer . . . onderscheid: hun grote verschil.
 13 *hier nae*: zie p. 93 over voorspel, p. 136 wijst het naspel af.
beduydt: uitgelegd.
 14 *moste*: zou moeten (modaal).
 15 *spel*: (opponerend met voor- en naspel) het spelen van de psalm zelve.
 19 *Wat geweld doen*: Welke kracht, welk effect oefenen.
 20 *spraeckeloose*: zonder woorden.
- [11] 1 *versch*: juist, net.
 2 *de . . . oeffeningen*: de godsdienstoefening (de heilige handelingen, activiteiten, wat Huygens ook wel *plichten* noemt).
 3 *tuyten . . . van*: zijn vol van (neutraal, niet ongunstig).
 5 *dwyden lichter tot geestelicheid*: vatten eerder geestelijk op, leggen eerder geestelijk uit (dan werelds).
 8 *een schrael gesegh*: een povere bewering.
 9 *En . . . gave het*: En toch: God gave dat het zo was.
 11 *recht*: eerlijk.
walgen . . . Quackelen: zoals de Israëlieten van het manna, Num. 21:5: onze ziel walgt over dit zeer lichte brood. Huygens breidt deze walging tot de kwakkelen uit. Zie over manna en kwakkelen Ex. 16, Num. 11.
 12 *het Manna . . . op*: conform Num. 21:5. (Daarna komen de kwakkelen. Van walging van kwakkelen wordt niet gesproken. Overigens zijn de gegevens tegenstrijdig over deze wonderbare woestijnspijzen. Vgl. de genoemde bijbelplaatsen).
 13 *twee uren*: zoals nog niet zo lang geleden algemeen en thans nog wel hier en daar in de reformatorische kerken. Nu één tot anderhalf uur.
 17 *den meesten hoop*: de grootste hoop, de grote meerderheid (de intercalatie is semantisch verbonden met het volgende „ons”).
 18 *dat . . . ontslagen werden* enz.: zoals nog! Hoe eerlijk en menselijk spreekt H. deze dingen uit!
 20 *onstadigheid*: zucht naar verandering, naar iets anders.

12 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 **straet**, naerde locht joocken.
 Gestelt dan dat eenighe onse
 aendacht ten Orgel op gae; ge-
 wisselick die foete winden kit-
 5 telen daer veel eer onse men-
 schelickheid, dan wyse inhalen,
 om onse geestelicke voncken
 op te blasen. Nu is het seker,
 dat op die tijden van hondert
 10 Lidmaten niet een gevonden
 werdt, die syne minste aen-
 dacht an 't Orgel bestede. Ende
 ick geloove het den meesten
 gaet, als den ghenen die naest
 15 de Clock-huysen woonen: Als
 't geluy over is, souden sy qua-
 lick derven versekereren datter
 geluydt zij. Het schijnt oock,
 men will het soo hebben: men
 20 bespeelt de Gemeente in 't ge-
 woel van haer scheiden, in
 'taen-

VAN 'T ORGEL. 13

1 'taenspreken van haere Vrien-
 den; soo't by sommighe gaet,
 in 't verhael vande troostelicke
 dinghen diemen door Gods
 5 genade t'samen heeft gehoort,
 oft van de gaven des ghenen
 die sich schijnt wel of qualick
 daer in ghequeten te hebben:
 soo't by de meeste gaet, in 'tvra-
 10 gen naer gefondheid en tijdin-
 ghen; in 'tvoordoer van nieuwe
 kleedinghen²: in 't beklappen
 van 'seven-naesten lief of leed;
 in 't dagh en ure stellen van
 15 vrolicke gheselschappen, met
 dusenderley meer. Denckt wat
 een 'stichtinghe de Orgel-no-
 ten in dat gedrangh brenghen,
 oft sy de koude kleederen, als
 20 men seght, wel raecten van
 eenen hoorens-moeden hoop
 men-

¹ aen (496).

² kleedinghen; (496).

[12] dat \ll eenighe \gg onse aendacht: Niet alle aandacht, dat zou te mooi zijn, slechts iets ervan.

kittelen \ll daer \gg veel eer: Ook op andere plaatsen wordt dit modale (?) daar (vgl. ons: Toen heeft ie me daar ...) toegevoegd.

- [12] 1 *joocken*: snakken, hevig verlangen.
 2 *eenighe onse aendacht*: iets van onze aandacht, (nog) een zekere aandacht (van ons).
 3 *ten Orgel op gae*: naar het orgel omhoog gaat, zich op het orgel richt (dat hoger ligt: „op”).
 4 *soete winden*: liefelijke, door de door de orgelpijpen geblazen lucht verwekte tonen.
 5 *daer*: modaal, als in „Daar heeft hij me toch . . .”?
menschelickheid: mens zijn, menselijke (en dus niet op „de dingen die boven zijn” gerichte) natuur.
 6 *dan*: dan dat (geregeld deze weglating na comp. van het voegw. dat).
geestelicke vonken: geestelijk, godsdienstig vuur.
inhalen: inademen, naar binnen halen (die „winden”).
 8 *op te blazen*: aan te blazen.
 9 *op die tijden*: nl. bij het uit de kerk gaan.
 11 *syne minste aendacht*: (ook maar) de minste aandacht.
 13 *het . . .*: (ik geloof) dat het enz. (vaak weglating van voegw. „dat” aan begin van obj. zinnen).
 15 *Clock-huysen*: klokketorens.
 16 *qualick*: nauwelijks, ternauwernood.
 17 *derven*: durven.
 19 *men . . . hebben*: onafh. woordorde.
 20 *bespeelt*: speelt (op het orgel) voor (met gedachte aan beïnvloeding).
 21 *in 't . . . scheiden*: tijdens, gedurende de drukte van hun weggaan (*in* geeft duratief aspect in de combinatie met lidw. + inf.).
- [13] 2 *soo . . . gaet*: betrokken op wat volgt. Vgl. het parallelle: *soo 't by de meeste gaet*, r. 9.
 3 *in 't verhael van*: onder het praten over.
 7 *sich . . . hebben*: deze taak (van het verkondigen van „troostelicke dinghen”) goed of slecht schijnt te hebben vervuld.
 10 *tijdinghen*: nieuws, nieuwtjes.
 11 *voordoën*: tonen, demonstreren.
 12 *beklappen*: bepraten (m.i. niet ongunstig; hoogstens: babbelen over, ondanks WNT, dat alleen kwaadspreken geeft en dergelijke minder gunstige betekenissen).
 14 *stellen*: vaststellen, afspreken.
 15 *vrolicke gheselschappen*: vrolijke (feestelijke) bijeenkomsten.
 16 *Denckt*: Bedenk.
 18 *gedrangh*: drukte, gewoel.

14 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 menschen, die, all doende soo
 gefeght is, om 'tfeerste terkercken
 uyt dringen: Hoewel niet
 sonder reden oft¹ voorgang:
 5 Want haere Leeraers trecken
 voor uyt, naer betere besighe-
 den; ende van den gansch
 Kercken-raed² acht ick niet, dat
 yemand, Gods-diensticheids
 10 halven, het Orgel blijve uyt
 hooren: Oock is de Psalm on-
 dertuschen lichtelick ten ein-
 de; naer dat syne dry of vier
 versen, in alle vaten van de
 15 konst vergoten, in allerhande
 swieren gebogen ende gebro-
 ken zijn gheweest. Ende, soo
 het den Orgelift niet ghelegen
 enkomt eenen tweeden op te
 20 heffen, soo volghen wederom
 van syne droomen daerop; ten
 besten

¹ oft (496).

² Kerckenraed (496).

[14 (676r)] voor [-beelt]≤gang>>: Ze gaan inderdaad het eerst, puntiger woordkeus.

[15 (676v)] eindicht [-desen Dienst]≤dat stichting-loose gebaer>>: Aanzienlijke verscherping in de uitdrukking.

[-Volght]≤Nu>> vande onstichtinghe: [-Om in 'tkort te seggen, de onstichtinghe]≤Ende die>> volght daer uyt: Verkorting, de daad bij het woord gevoegd!, herhaling *volght* vermeden.

VAN 'T ORGEL. 15
 1 besten geduydt: anders, Ma-
 drigalen, soomense noemt, van
 allerhanden slagh, naerse de
 Boecken uyt gheven: Endte-
 5 lick een besluyt als 't voorspel
 was; daer de Koster ende wei-
 nighe kreupelen alleen in dec-
 len. So eindicht dat stichting-
 loose gebaer.
 10 Nu vande Onstichtinghe:
 ende die volght daer uyt.
 VWant, het geestelicke vande
 kerck-plichten getrocken, wat
 kander over blyven als 't we-
 15 reldlick: de stichtinghe ten
 Gods-dienst van 't Kercken-or-
 gel gaende, wat kan't meer ge-
 ven als onkerckelic vermaeck?
 'Tis my inder daed voor geko-
 20 men, van sulcke als daer ick't
 minst af verwachten konde,
 dat

- [14] 1 *all ... is*: terwijl ze doen (druk bezig zijn) zoals boven gezegd is.
 4 *reden*: zie boven: ze zijn moe, ze willen iets anders, ze willen naar buiten.
voorgang: voorgaan (nl. van predikant en ouderlingen).
 5 *Leeraers*: Dominees (nog: herder en leraar = predikant).
 6 *trecken voor uyt*: gaan voorop, gaan het eerst weg.
betere: nl. dan het aanhoren van dit orgelspel.
 9 *Gods-diensticheids halven*: terwille van het dienen van God, om (daarmee) God te dienen.

- 10 *uyt hooren*: tot het einde horen naar.
- 12 *lichtelick*: ironisch: misschien wel (er is een goeie kans dat de Psalm eindelijk uit is, zie de spot die volgt).
- 14 *versen*: coupletten (de drie of vier die gezongen zijn?).
in alle ... vergoten: op allerlei kunstige manieren zijn gevarieerd.
- 16 *ende ... gebroken*: en de melodie in allerlei kronkels (bochten) gebogen en geradbraakt is. Prof. Noske deelt mij mee: „gebogen” is „omspeeld”, exacter uitgedrukt door de muzikale vakterm *gefigureerd*. De uitdrukking „gebroken” heeft een meer beperkte betekenis, nl. die van opvulling van een lange noot door een reeks korte noten (vakterm: *diminutie*). Het verschil tussen figuratie en diminutie ligt hierin dat diminutie alle noten van de psalmmelodie integraal (met uitzondering van het tijdsduurelement) moet bevatten; figuratie kan hier en daar wel eens een noot negeren of (wat veel voorkomt) een noot ritmisch verplaatsen. Het woord „swieren” heeft geen equivalent in de vakterminologie, maar de betekenis lijkt me door de context duidelijk („arabesken” is hier misschien een adequate uitdrukking, als verzamelterm voor figuratie en diminutie).
- 19 *eenen tweeden*: nl. Psalm.
op te heffen: aan te heffen, te beginnen.
- 21 *droomen*: fantasieën.
- 21 *ten besten geduydt*: op z'n best genomen, in het gunstigste geval.
- [15] 1 *Madrigalen*: Het voornaamste Italiaanse vocale genre in de tijd ± 1530–1620, dat zich na 1550 over geheel Europa verbreidde. In de regel een „gedistingeerd” liefdeslied voor 4 of meer (bij voorkeur 5) stemmen. Een sonnet kan als madrigaal worden gecomponeerd, evenals bijv. een fragment uit Gerusalemme liberata of Il Pastor Fido (inlichting uit een brief van Prof. F. R. Noske, waarvoor ik hem gaarne dank zeg).
- 3 *naerse ... uyt gheven*: zoals de boeken ze leveren.
- 5 *een bestuyt ... was*: (dus weer fantasie, „droom”).
- 9 *gebaer*: lawaai, gedruis.
- 10 *Onstichtinghe*: ontstichting (punt 5 in het schema na 4: het min-stichtelijke).
- 13 *het geestelicke*: het religieuze, op de dienst van God gerichte.
kerck-plichten: kerkelijke handelingen, kerkdienst.
getrocken: weggehaald (abs. part. constr., zoals altijd fungerend als bijw. bep.: wanneer men enz.).
- 14 *'twereldlick*: Men lette erop hoe Huygens naar believen de sterke (onverbogen) of zwakke (verbogen) vorm van het adj. na bep. lidw. hanteert (vgl. het geestelicke, r. 12).
- 15 *de stichtinghe ten Godsdienst*: het meewerken tot het dienen van God, het bijdragen tot, het bouwen aan.
- 16 *van ... gaende*: het kerkorgel verlatende (als het orgel niet sticht) (wederom abs. part. constr.).
- 18 *onkerckelic*: niet in de kerk horend, werelds.
- 19 *'Tis ... voorgekomen van ...*: Ik heb inderdaad horen zeggen door ...
- 20 *sulcke als*: zodanigen als (mensen waarvan ...).

16 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 dat ons gebruyck van 'tOrgel tot
vermaeck vande Gemeente dient:
dat is de ronde waerheid:maer
hoe te verschoonen is, kan al-
5 dus bevonden werden; ten
aensien vande Plaets, vanden
Tijd, ende van 'tOrgel self.

Op 'terste segg ick, dat alle
wereldsche ydelheid die *ἐν οἴκῳ*
10 *προσευχῆς*, in 't huys des Ghebeds,¹
oft opentlick als sulx, oft on-
der schijn van geestelickheid
gepleeght werdt, onbehoor-
lick, aenstootelick, ende on-
15 stichtigh is. Van 'tghene daer
openbaerlick wereldsch ge-
schiet, sulx ons Orgel-spel nu
bevonden is, en acht ick niet
dat yemand veel bewijs eische.
20 VVy sien wel een' tweede re-
denloose ydelheid binnen onse
kerck-

¹ der Gebeden, (497).

² afkomsten; (498).

³ voordien (498).

VAN'T ORGEL. 17

1 kerck-muren dulden, nament-
lick de Begraeffnisse der doo-
den, met den wereldschen
pronck haerer Schilden ende
5 af-komsten,² ende is bekend met
hoedanige trappen sulx tot het
tegenwoordighe misbruyck is
gebracht, Te vveten, dat in
plaats van de Begraeffnissen
10 die sich van ouds yeder in sy-
nen Acker eighen maeckte, en-
de op toyde naer syn oft syner
erven vvelgevallen, den Conin-
ghen ende Vorsten eerst de hei-
15 lighe aerde der Kerckhoven
t'haren svvacken verfoecke ver-
gunt is gevveest; naderhand de
Kerck-poortalen; allengskens
de Kerckself, ende eindtelick,
20 het hooghe Choor, voor den³
voet vanden Altaer: ende dar,

B nae

[16] maer hoe se [-gegrondt is] ≤ [-~] te verschoonen is ≥ kan aldus [-besloten] ≤ bevonden worden: Onduidelijk. Vgl. de annotatie.

daer [-puer] ≤ enckel ≥ ende openbaerlick wereldsch. Onduidelijk (na 3 eeuwen!).

Net (fol. 499): daer openbaerlick wereldsch: Versobering: het ging om de tegenstelling openbaar werelds: onder schijn van geestelijk werelds. Zie echter p. 27, waar „enckel ende” bleef!

[16, 9-10] *ἐν οἴκῳ προσευχῆς*.

- [16] 3 *dat is . . . waerheid*: Huygens geeft 't toe, ze hebben gelijk!
maer . . . werden: maar hoe die waarheid te verontschuldigen is kan aldus worden ontdekt (WNT s.v. bevinden, 2335). De passage kost mij veel hoofdbrekens. Huygens moet m.i. bedoelen: verontschuldiging is onmogelijk en dat wordt duidelijk als we letten op plaats, tijd en het instrument zelf.
- 5 *ten aensien van*: bij beschouwing van, als men let op.
- 10 *'t huys des Ghebeds*: de kerk: Matth. 21:13: Mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden, maar gij hebt dit tot een moordenaarskuil gemaakt.
- 11 *oft . . . werdt*: òf openlijk als zodanig (in de op wekdagen gegeven orgelconcerten) òf onder de schijn van godsdienstigheid (nl. na de eigenlijke kerkdienst) wordt gepleegd.
- 16 *openbaerlick wereldsch*: openlijk werelds (in de orgelconcerten door de week).
- 17 *sulx . . . bevonden is*: zoals ons orgelspel tegenwoordig wordt gevonden, aangetroffen (Huygens verwijst naar het blote, constateerbare feit).
- 19 *bewijss*: (gen. part. Vgl. de genitief p. 8 r. 21) uiteenzetting, verklaring, woorden.
- 20 *wel een tweede*: (modaal) „n.b. nog” een tweede.
- [17] 4 *Schilden*: wapenschilden.
- 5 *af-komsten*: afstamming, (aanzienlijke) voorouders.
- ende is bekend . . .*: en (het) is bekend (een voor mij tot nu toe onoplosbare syntactische puzzel vormt dit zinstype, veel voorkomend bij Huygens (en Hooft) met inversie na zinsinleidend *en*. Vgl. p. 18 r. 8: Ende zijnder die . . . ; p. 22 r. 1: Ende schijnt . . . enz.).
- met . . . trappen*: in welke stadia, fasen.
- sulx*: dit (het begraven).
- 9 *Begraeffenissen*: begraafplaatsen, graven.
- 11 *sich . . . eighen maeckte*: voor zichzelf maakte (om er later in begraven te worden).
- 12 *sijner erven*: van zijn erfgenamen, kinderen.
- 16 *te haeren swacken versoecke*: op hun weinig gemotiveerd verzoek (of: bij het eerste het beste verzoek dat zij deden? Het werd „zo maar” toegestaan?)

18 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 nae 'svverels loop, de Heeren
 haeren Vorst, de Gemeente
 haere Heeren op den' hiel ge-
 volght, ende korts achter haer
 5 ter Kercken in gedrongen zyn;
 daer vvy nu onder d'ydele vlag-
 gen op het vuyle gebeente
 knielen: Ende zynder die sulx
 ten minsten tot verschoonin-
 10 ghe van 't lieffelicke ende onaf-
 keerighe gebruyck der Orge-
 len inde Kercke meenen voor
 te slaen: Maer het eene vuyl en
 vvascht het andere niet; *πηλός*
 15 *πηλῶ ἔκαθαρεύεται*, *Slijck en werdt*
met slijck niet gesuyvert: Twee
 te samen komende bekladden
 ons dobbel. Dit laeste ver-
 doemt sich selven voor alle
 20 onpartijdighe verstanden; Ick
 segge voor foodanighe, als
 lichts

VAN 'T ORGEL. 19

1 lichts genoeg hebben, om
 door den duyster van een' lan-
 ghe gevvoonte te sien, ende
 herts genoeg, om die te der-
 5 ven helpen af-keuren². Maer dit
 vereifchte meer geseghs, ende
 in 't bysonder. Ons Orgel, daer
 vvy mede besigh zyn, segg ick
 even soo vveinigh onse Kerc-
 10 ken te voegen, als dien ande-
 ren Wind, ende mogelick vvat
 min; voor soo vele het bevve-
 sen is, niet te kunnen strecken,
 als tot vermaeck onser ooren.
 15 Want wie en siet niet, dat het
 buyten alle reden gaet, om dat
 vermaeck ter Kercken te gaen?
 Wy en zijn, God loff, van die
 slechte luyden niet meer, die
 20 de muren oft pilaren eenighe
 heiligheid toefchrijven: Wy
 B 2 en

[18, 15] Gregor. Naz. Or. 23.

¹ opden (498).

² afkeuren (499).

[18 (677r)] Maer het eene [—misbruijck en onschuldighet het andere niet] ≤vuyl en wascht het andere niet≥: Plastischer, krachtiger.

Twee te samen [—gevoeght beschuldigen] ons [—te meer] ≤komende bekladden dubbel≥: In verband met de voorgaande correctie.

[18, 14-15] *πηλός πηλῶ οὐ καθαιρεύεται.*

- [18] 1 *nae 'swerelds loop*: naar de gang van zaken in de wereld, zoals het pleegt te gaan.
 2 *de Gemeente*: het volk.
 4 *korts achter haer*: vlak achter hen („korts” in het beeld lokaal, in het verbeelde temporeel).
 6 *onder . . . vlaggen*: welke vlaggen? die van gilden, van het edele geslacht?
 8 *Ende zijnder*: En er zijn er.
 10 *onafkeurighe*: geen afkeer opwekkende (zoals die begrafenisweezinwekkendheden).
 12 *voor te slaen*: voor te stellen, aan te voeren.
 16 *Twee*: nl. vuilen.
 18 *Dit laeste*: nl. vuil (het begraven op die wijze).
 20 *verstanden*: geesten.
 21 *segge*: bedoel.
- [19] 2 *door . . . gewoonte*: (Huygensiaans gezegd) lange gewenning verblindt; het is niet gemakkelijk daar doorheen te kijken.
 4 *herts*: moed (tegenover *lichts* = verstand, begrip).
 5 *Maer . . . geseghs*: maar dit (de zojuist besproken begrafenismisbruiken) zou meer bespreking vergen.
 6 *ende . . . bijzonder*: en gedetailleerd (nevengeschikt met „meer”).
 7 *Ons orgel . . . voegen*: (H. keert terug tot het orgelchapiter) acc. c. inf.
 10 *dien . . . wind*: die andere ijdelheid (begravenis-ijdelheid).
 12 *het . . . ooren*: nom. c. inf. (pass. constructie van acc. c. inf.): dat het slechts kan dienen enz.
 16 *buyten alle reden gaet*: in strijd is met alle redelijkheid, onverdedigbaar is, absurd is.
 19 *slechte*: simpele, domme.

20 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 en gelooven niet, dat het onbe-
 hoorlick zy, door een' ledighe
 Kercke met gedeckten hoofde
 te gaen : Wy en vereifchen
 5 niet , datmen een aensienlick
 gewelf, van menschen handen,
 dadelicke eere bewijze, ten op-
 fichte vanden Schepper van
 Hemel ende Aerde, ende de
 10 verkondiginge synes woords,
 dien geene χειροποίητοι ναοί . Tem-
 pelen met handen ghemaect, en
 begrijpen , die oock onse ge-
 beden ende andere plichten
 15 aen deselve niet en bindt, die
 in't midden van tvvee of dry is,
 in synen name vergadert , die
 Mofes in't midden der Zee, Job
 op den Mijs-hoop , Ezechias
 20 in't Bedde, Jeremias in't Slijck,
 Jonas inden Vifch , Daniel in-
 den

1 den Kuyl, de Jongelingen in-
 den Oven , den Moordenaer
 aen't Cruys, Pieter en Paulus
 inde Gevangheniffe heeft ver-
 5 hoort : VVy vveten *ita nobis*
agendum semper, ut ipsi Templi
Dei sumus, ibi enim Deum exaudire
ubi habitat : Dat vvy altoos soo
moeten leven, dat vwy self Tempe-
 10 *len Gods zijn , dewijle God ver-*
hoort ter plaetse daer hy vvoont.
 De eerbiedinghe die wy dat
 Gebouvv toe fchrijven, is ten
 naesten by yet sulx, als, volgens
 15 de Keyferlicke Wett, de plaetse
 van Begraeffeniffe toe komt,
 namentlick *religiosum esse*. Inder
 daed, soo het lichaem des Doo-
 den een' plaetse heiligen oft af-
 20 sonderen kan, veel eer behoort
 het de Vergaderingh der Leven-
 B 3 di-

[20, 11] Actor. 7.48.

[20, 17] Math. 18.20.

[21, 7] Augst. sent. 333.

[21, 15] ff. & Cod. de Reli. & sumpt. fun.

[20, 11] χειροποίητοι ναοί.

- [20] 5 *aensienlick* : kunnende gesien worden, waard om aan te zien, schoon, indruk-
 wekkend enz.
 6 *van* : afkomstig van.
 7 *dadelicke eere* : rechtstreekse eer.
ten opsichte van : (nog dicht bij eigenlijke bet.) bij het opzien naar, als men
 „ziet op”, let op, de aandacht gericht houdt op.
 9 *ende . . . woords* : en wat Zijn woord zegt, nl. (zie wat volgt).
 11 *dien . . .* : antecedent Schepper enz.
Tempelen . . . : Hand. 7:18: Maar de Allerhoogste woont niet in tempelen met
 handen gemaakt.

begrijpen: omvatten, omsluiten.

- 13 *die ... bindt*: Joh. 4:21–24: ... de ure komt, wanneer gijlieden noch op dezen berg, noch te Jeruzalem den Vader zult aanbidden enz. (gesprek met de Samaritaanse).
plichten: godsdienstige handelingen.
- 15 *die ... drij is*: Matth. 18:20: Want waar twee of drie vergaderd zijn in mijnen naam, daar ben Ik in het midden van hen.
- 17 *die Moses ... Zee*: Ex. 14:23 vlgg.: In het midden van de Rode Zee strekt Mozes zijn hand uit op 's Heren bevel, waardoor de wateren de Egyptenaren achter hen verzwolgen, terwijl de Israëlieten droog voorttrokken naar de andere oever. Huygens veronderstelt Mozes' bidden om uitkomst.
- 18 *Job ... Miss-hoop*: zie het boek Job. Geen bepaalde tekst aan te wijzen als gebed.
- 19 *Ezechias ... Bedde*: Hiskia in het bed. Zie 2 Kon. 20:2 vlgg.: Jehiskia krijgt drie jaar levensverlenging op zijn gebed. Vulgaat-naam: Ezechias.
- 20 *Jeremias ... Slijck*: Klaagl. 3:55: Heere, ik heb uwen Naam aangeroepen uit den ondersten kuil.
- 21 *Jonas ... Visch*: Jona 2:1: En Jona bad tot den Heere zijnen God uit het ingewand van den visch.
Daniel ... Kuyt: Dan. 6 vermeldt geen gebed in de leeuwenkuil (maar dat hoeft ook niet: er werd zeker gebeden).

- [21] 1 *de Jongelingen ... Oven*: Dan. 3. Geen gebed vermeld. Huygens neemt terecht hun gebed aan.
- 2 *den Moordenaar ... Cruys*: Luc. 23:42: Heere, gedenk mijner als Gij in uw Koninkrijk zult gekomen zijn.
- 3 *Pieter ... Gevanghenisse*: Hand. 16:25: En omtrent middernacht baden Paulus en Silas ... Hand. 12: de gemeente bidt voor de gevangen Petrus en bidt ongetwijfeld met hem mee.
- 11 *ter plaetse ... woont*: nl. in zijn tempel, d.i. de gelovige.
- 12 *eerbiedinghe*: eerbetoon? Dit past niet in de context. Die eerbiedinghe blijkt nl. te zijn „religiosum esse”, het gewijd zijn, een kwaliteit dus. Ik ben geneigd hier een bet. „eerbiedwaardigheid” aan te nemen. Niet in WNT.
- 13 *toe schrijven*: toekennen.
- 14 *yet sulx, als*: iets zodanigs als, zoiets als.
- 15 *de Keyserlicke Wett*: de codex Justinianus, deel van het Corpus Juris Civilis, op last van keizer Justinianus (565†) verzameld.
- 17 *religiosum esse*: gewijd zijn, taboe zijn.
- 19 *heilighen oft afsonderen*: wijden of (zwakker) afzonderen, apart stellen, onderscheiden als bijzonder terrein.
- 21 *de Vergaderingh ... Levendige*: de gemeente, de „vergadering der gelovigen”. Huygens varieert opzettelijk tot Levenden, contrasterend met de Doden. De gelovige is ook in de diepste zin de enige ware Levende. Vgl. Hebr. 12:23: Gij zijt gekomen tot de algemeene vergadering der eerstgeborenen, die in den hemel opgeschreven zijn.

22 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 dige te vermogen. Ende schijnt
 een Oudvader soo te besluyten,
 in een' Predike, daer hy dit stuck
 in't bysonder voor heeft, seggen
 5 onder anderen, dat lesens waer-
 digh is: *Quid lapides isti sanctitatis
 habent? habent utique sanctitatem,
 sed propter corpora vestra. An verò
 corpora vestra sancta esse quis du-*
 10 *bitet, qui Templum sancti Spiritus
 sunt, ut sciat unusquisque vas suum
 possidere in sanctificatione? Itaque
 sancta sunt animæ propter inhabi-*
 15 *tantem spiritum Dei in Vobis: san-*
cta sunt corpora, propter animas;
sancta est etiam propter corpora
domus. VVat heiligheid isser in
dese Steenen? jae daer is heiligheid
in, maer om uwe lichamen wille.
 20 *En soude yemand twiiffelen ofe uwe*
lichamen heiligh zijn, die daer Tem-
pelen

VAN 'T ORGEL. 23
 1 *pelen des H. Geests zijn, soo dat ye-*
der een sijn vat wvete te besitten in
heilighmakinghe? Soo zijn dan uwe
zielen heiligh, om den Geest Godes
 5 *die in u wvoot: heiligh zijn uwe*
lichamen, om uwe zielen, ende hei-
ligh dit Huys [de Tempel] om uwe
lichamen. 'Tghene wy verei-
 fchen dan, is, dat die plaetse,
 10 daermen daghelix van God
 spreeckt ende tot God (van
 ontheiligen wvill ick niet spre-
 ken, niet tegenstaende 't ghene
 boven gemelt is) door open-
 15 baere wvereldsche ydelheid niet
 gehoont, ende den huysgenot-
 ten des Geloofs tot argernisse,
 den vyanden tot schimp ende
 op-spraeck¹ verachtelick ghe-
 20 maeckt wverde.

Men sal my het monstere
 B 4 van

[22, 2] Bernard. in dedic. Eccles. serm. 1.

[23, 8] Πάντα τόπον τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεοῦ οἰκοδομηθέντα τιμῶμεν. Wy eeren alle
 plaetsen die op des Heeren Naem gebouwt zijn. *Concil. Gangr.*

¹ opspraeck (501).

[23 margo] Πάντα τόπον τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεοῦ οἰκοδομηθέντα τιμῶμεν.

- [22] 2 *Oudvader*: Kerkvader.
besluyten: concluderen.
- 3 *stuck*: punt, onderwerp.
- 4 *voor heeft*: voor ogen heeft, handelt over.
- 5 *anderen, dat*: („dat . . . is” op te vatten als geïntercaleerde, zgn. uitbreidende bijv. bijzin bij *het volgende citaat*: hetgeen lezenswaardig is (of is „anderen” dat. enk. ntr. =onder (’t) andere dat?).
- 19 *om . . . wille*: „uwe lichamen” als gen. te beschouwen: „lichamen” kan (o.a.) gen. zijn; „uwe” onverbogen (groepsbuiging).
- 21 *daer*: (weer) modaal: nota bene (geen equivalent woord in het Latijn).
- [23] 2 *syn vat*: zijn lichaam; 1 Thess. 4:4: dat een iegelijk van u wete zijn vat te bezitten in heiligmaking en eere. Voor vat =lichaam, zie WNT s.v. vat I 866: menselijk lichaam, te weten als bewaarplaats der ziel.
- 10 *daghelix*: We moeten aannemen dat er iedere dag althans in één der gereformeerde kerken een godsdienstoefening was. Vgl. p. 47, 77, 133.
- 11 (*van . . . gemelt is*): intercalatie, semantisch verbonden met het volgende: gehoont enz.
- 13 *niet tegenstaende . . . is*: Zie p. 9 vlgg. over de onstichtelijkheid van het orgelspel na de dienst.
- 14 *door openbaere . . . ydelheid*: (nl. op de publieke, wereldse, doorde-weekse orgelbespelingen).
- 16 *den huysgenooten . . . Geloofs*: traditionele term, ontleend aan Gal. 6:10: . . . laat ons goed doen aan allen, maar meest aan de huisgenoten des geloofs (d.w.z. de kerkgenoten).
- 16 *ende . . . werde*: en verachtelijk gemaakt worde, tot ergernis voor de kerkleden, (en) als aanleiding tot beschimping en praatjes voor de vijanden van de kerk.

24 **GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK**
 1 van 't Krijchsvolck ende ander
 diergelijck ghebruyck onser
 Kercken tegenwerpen : maer
 'ten raect niet. Daer de nood-
 5 faeckelickheid oft eenighe ern-
 stighe dienst der Gemeene faec-
 ke de ruymte van een kerck ge-
 bouw vereifcht, verstaen ick
 datmenfer vry ende onbespro-
 10 ken toe te gebruycken heeft.
 Daer is niet Godlicks in Steen
 oft Hout, als voor gefeght is.
 Wy hebben de Kercken, even
 als onse Huysen, gemaect. In
 15 gevalle van nood, houd ick
 haer gebruyck van weinigh
 verschils. Maer de Wereldsche
 weelde en wel-luft kander
 noyt in voeghen. Ick neme dat-
 20 men sich onderstaet de Kercke
 te besighen tot verthooningh
 van

VAN 'T ORGEL. 25
 1 van een Camerspel: Ick en ne-
 me het niet: Want wy weten
 dat het in sommige plaetsen
 gepleeght werdt, oft emmers
 5 heeft geweest. Kan men yet ar-
 gerlix dencken? Iac: Want,
 naer wy byde tegensprekinge
 van vrome ende geleerde luy-
 den vinden, die Camerspelen
 10 hebben noch yet stichtelich uyt
 de Heilighe Geschiedenissen
 verthoont. Onse Musike, zyn-
 de een gedeelte van 't Camer-
 spel (welckers Bedrijven en
 15 uytkomsten daermede onder-
 scheiden ende gespeekt wer-
 den) spreekt niet stichtelich,
 voldoet alleen den lust der
 ooren, ende wy besoeitelender
 20 Gods huys mede: Nu isser niet
 argerlix te bedencken. Ick ne-
 B 5 me

[24 (678r)] [-bequame]≤ernstige≥: Stringenter adjectief: dringend, niet: van pas komend.

≤euen≥ als onse huysen: Minder dubbelzinnig: geen bijw. bep. maar: net zoals (wij) onze huizen (gemaakt hebben).

[25] argerlickers: Net (501) argerlix: Een merkwaardige vergissing in Huygens' net, die zich n.b. even verder herhaalt. Vgl. commentaar.

argerl[-ix]≤ickers≥ te bedencken: Opnieuw in net argerlix, zoals ook het klad eerst had, waar 't verbeterd werd.

- [24] 4 *'ten raect niet*: het treft niet, het snijdt geen hout (H. blijft in de beeldspraak van het tegenwerpen!).
- 5 *eenighe . . . der Gemeene saecke*: een of andere dringende dienst aan de gemene zaak, het algemeen belang (obj. gen.).
- 8 *verstaen ick*: meen ik, vind ik.
- 9 *vry ende onbesproken*: pred. toevv. bij „men”: vrij (zijnde), in (volle) vrijheid en zonder berispt te worden, onberispelijk (zijnde).
- te gebruycken heeft*: gebruiken kan (hebben te+inf. kan in 17e-eeuws ndl. betekenen: moeten . . ., kunnen . . ., zullen . . ., behoeven te . . ., mogen . . . (Vgl. WNT s.v. hebben, 10, 11).
- 11 *niet*: niets.
- 12 *als . . . is*: Zie p. 19.
- 15 *houd . . . verschils*: acht ik hun gebruik van weinig verschil (vrijwel gelijk).
- 18 *weelde en wellust*: (synoniemencombinatie) genot.
- 19 *voeghen*: passen.
- 20 *sich onderstae*: het wage, het onderneme.
- [25] 1 *Camerspel*: (Zie WNT s.v. Kamerspel, 1117; Kamerspeler, 1118). Spel voor besloten kring, tegen betaling. In de 17e eeuw vermoedelijk doorgaans komediespel. Ook wel een zinnospel. Kamerspelers zijn zowel toneelspelers alsook goochelaars en kunstmakers. Voor Huygens' houding tegenover het Kamerspel zie Korenbloemen 1672 II, 382:
- Comedien*:
- Ick haet het Kamerspel soo ver het haetbaer is,
 Soo ver het sondigh is is 't haetbaer, dat's gewis,
 En sondigh is 't soo ver als 't sonde kan verwecken:
 Maer doet dat sondigh af, in 'tlachen en in 'tgecken
 Met het onsondighe vindt sich de sonde niet:
 De wijse lacht en geckt met alles wat hy siet.
- 1-2 *Ick . . . niet*: Ik veronderstel het niet (levendig: eerst veronderstellen, argeloos, dan de ontdekking dat het werkelijkheid is).
- 4 *gepleeght*: gedaan (subj. „het” =het vertonen van kamerspelen in de kerk).
emmers: althans, tenminste.
- 5 *argerlix*: Zie over deze wonderbaarlijke fout de manuscriptologische aant. Bedoeld is: ergerlijkers. Huygens moet in *argerlix* tenslotte een comparatief gezien hebben. Heeft hij gearzeld tussen *argerlickers*, compar. van *argerlick*, en *argerliks*, genitief van *argerlik*, dat hij blijkbaar reeds comp. achtte?
- 7 *by . . . van*: bij de bestrijding door.
- 9-12 *die . . . verthoont*: (Er waren ook zinnespelen onder, die gewijde stof behandelden).
- 12 *Onse Musike*: de muziek, waar wij het over hebben (in het algemeen bedoeld, niet de orgelmuziek in het bijzonder).
- zynde . . . Camerspel*: die (ook) een onderdeel van het kamerspel vormt (nl. tussen de bedrijven en scènes).
- 15 *daarmede . . . werden*: daardoor onderscheiden en afgewisseld worden.
- 19 *besoetelen*: bezoedelen.
- 21 *argerlix*: (wederom de vergissing, vgl. r. 5, 6) ergerlijkers.

26 **GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK**
 1 **me** andermael (ende neme het
 inder daed; vvant tot dese on-
 beschaemtheid en zij wy, God
 danck, noch niet vervallen) dat
 5 yemand, nauw gehuyft zijnde,
 fyne vrienden op een' groote
 Maeltijd onthalen wille: Ick
 neme, voor 't sachtste, dat
 eenigh Ghilde oft Buerschapp
 10 sulx te doen hebbe, Ick neme,
 voor 't aller aensienlixte, dat de
 Overigheid oorfaeck hebbe,
 als wel voorgevallen is, fooda-
 nigen openbaren vergaderingh
 15 van vreughden aen te stellen:
 kan yemand de gedachte in syn
 hert lijden, dat de Kercke daer-
 toe geleent soude werden? Nu
 noodight my dagelix deselve
 20 Overigheid tharen koste, inde
 selve kerck, op een' ure oft twee
 Mu-

VAN'T ORGEL. 27
 1 Musieks. Is't niet het selve?
 komt het niet op een, ofmen
 mijn' Ooghen, mijn' Tong, oft
 mijn' Ooren onthale; Iffer on-
 5 derscheid van Welluft in wat
 lieffelix te sien, te smaken, oft
 te hooren? Elck heeft daerin
 syne verkiesinge: maer in alles
 is weelde ende welluft: Ende
 10 plegen wy weelde oft welluft
 ter plaetse self daerse ons afge-
 predickt werden? Slijten wy
 den tijd in onse ydelheden, ter
 plaetse self daer wy Gods straffe
 15 daerover af bidden?
 Dus vele tegen 't gene met
 het Orgel inde Kercke enckel
 ende openbaerlick wereldfch
 werdt ghedaen. VVat de we-
 20 reldscheit belangt onder Kerc-
 kelicken schijn, wat slagh van
 arger-

[26 (678v)] [-gebruijckt] <geleent>: Scherpere woordkeus: ten gebruike af-
 staan!

[27] ter plaetsen self [-s]: De onderscheiding zelf, zelfs is zich ontwikkelende.
 Net (502): ter plaetse self: Zwakke buiging verworpen.

- [26] 1 *ende . . . inder daed*: en veronderstel het inderdaad (het komt niet werkelijk voor).
 8 *voor 't sachtste*: als het gunstigste, het minst „erge” (geval).
 10 *sulx . . . hebbe*: dit (nl. vrienden onthalen) moet doen.
 11 *voor . . . aller aensienlixte*: als het allermooiste, allerrespectabelste geval.
 12 *oorsaeck hebbe*: aanleiding heeft.
 13 *soodanighen*: zulk een (als voor gezegd).
 14 *openbaeren . . . vreughden*: publieke, feestelijke bijeenkomst.
 15 *aen te stellen*: te organiseren, aan te richten.
 17 *lijden*: verdragen, dulden.
 18 *geleent*: beschikbaar gesteld.
 19 *dagelix*: Inderdaad dagelijks! Men kon in de grote steden iedere avond in *een* kerk terecht voor een orgelbespeling. Vgl. p. 31, r. 2, 3.
de selve: dezelfde.
 20 *t'haren koste*: op haar kosten.
 20–21 *de selve*: dezelfde.
- [27] 1 *het selve*: hetzelfde.
 2 *komt . . . op een*: komt het niet op hetzelfde neer, is het niet één (zaak).
 5 *wellust*: genot, genieting (niet geestelijk, maar zinnelijk).
 8 *verkiesinge*: voorkeur.
 9 *weelde en wellust*: (Vgl. p. 24 r. 18, synoniem).
 10 *plegen*: doen aan, geven ons over aan.
 11 *daerse . . . werden*: waar ons in de preek voorgehouden wordt er afstand van te doen.
 12 *Slijten*: Brengen door.
 16 *Dus vele*: Zoveel.
 17 *enckel ende openbaerlick wereldsch*: zuiver en openlijk werelds. Vgl. p. 16 r. 16, waar het klad hetzelfde had, maar het net (en dus de druk 1641) dit vereenvoudigde door schrapping van „enckel ende”. Zie de manuscr. aant. aldaar. Bedoeld zijn weer de doordeweekse orgelbespelingen.
 19–21 *de . . . schijn*: Vgl. p. 16 r. 11 vlgg.

18 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 argernisse daeruyt volght, is
 veel lichter te verstaen. In dry
 woorden : Staet het vry den
 Gods-dienst met aengename
 5 uytwendigheden voor 't Ooge
 behaeghelick, voor 't Oore
 heughelick te stellen, soo stre-
 ven vvy 't onrecht tegens de
 Roomsche ydelheden, die sich
 10 die verleidde, ende met kinder-
 licke insettingen overlade
 Christenen voor heiligheden
 laten aenrekenen. Ende dit siet
 verder: Te vveten, soo vvy die
 15 deure open doen, maken vvy
 ons schuldigh aen de schuld
 der ghenen, die den eenvoudi-
 gen, voordien redelicken, eenen
 redenloosen Gods-dienst voor-
 20 schrijven; stoppelen en schel-
 len voor 't rechte voedsel ver-
 koopen,

VAN 'T ORGEL. 29
 1 koopen, ende, om alles in een
 te seggen, den menschen soo
 veel vergapens leveren, dat sy,
 de schaduvven volgende, het
 5 Lichaem der vvaerheid ver-
 vvaerloosen, ende allengskens
 het eenighe, rechte, ende voor
 onse ooghen ongesienste spoor
 bijster vverden. Schuldigh, segg
 10 ick, zijn vvy van nu af, aen dit
 bedrogh, sooder by ons men-
 schen gevonden vverden, die,
 of naer de Predike, oft tegens
 Avond, den Kercken-Orgelift
 15 uytgehoort hebbende, ver-
 trouvven eenigh gedeelte van
 haeren redelicken Gods-dienst
 daer in te hebben voldaan, ende
 hare gemoederen kittelen met
 20 de minste inbeeldinghe van yet
 goeds daerin betracht te hebbē.
 Volght

1 hs spoor

[28 (679r)] In [-een]≤drij≥ woorden: Huygens achtte „*én*” iets te kras voor de omvangrijke zin die volgde. Beter: in enkele woorden.

uyterlickheden. Net (503): uytwendigheden. Vgl. boven p. 8.

[-aensienlick]≤behaegelick≥: Men lette op de fijnheid van woordkeus. Niet schoon, waard om te zien, maar (subjectief) bekorend, het oog aangenaam aandoend.

schuldigh [-met d]≤aen de schuld≥ der ghenen: Precisiewerk. *Met d(egenen)* te vaag.

[29 (679v)] [-onaensienlickste]≤voor onse ooghen ongesienste≥ spoor: Niet onaanzienlijk (=gering), maar onopgemerkt in de hoogste graad.

daerin betracht te hebben. Net (503): daerin te hebben voldaan: Tot in het net blijft Huygens variëren. Even verder staat immers opnieuw „betracht”, wat hem in het klad ontgaan was.

van [-stichtinghe daer uijt ontstaen]≤yet goeds daerin betracht te hebben≥: Men lette op de „activering” in de uitdrukking, die hier vereist was.

- [28] 7 *heughelick*: verheugend.
stellen: maken.
- 10 *verleidde*: misleide.
kinderlicke: kinderachtige, onnozele (bij een kind passend, niet bij een man).
- 12 *heiligheden*: heilige zaken.
- 13 *dit . . . verder*: dit heeft nog wijdere strekking, dit omvat nog meer.
- 18 *voor den redelicken*: in plaats van de redelijke godsdienst. Vgl. p. 56 „redelicke plicht” (Rom. 12:1).
- 20 *schellen*: schillen.
- 21 *voor 't rechte voedsel*: in plaats van het goede (echte) voedsel.
- [29] 2 *soo veel vergapens*: zoveel om zich aan te vergapen.
- 4 *de schaduwen . . . verwaerloosen*: de (ijdele, wezenloze) schaduwen volgend, de concrete waarheid zelf (Christus) veronachtzamen.
- 8 *ongesienste*: meest ongeziene, onzichtbaarste (alleen *geestelijk* te onderscheiden).
spoor: weg.
- 13 *naer*: na.
tegens Avond: dagelijks in de week, tegen de avond (orgelconcerten). Vgl. p. 31 r. 2 vlgg.
- 19 *kittelen*: strelen.
- 20 *de minste inbeeldinghe van . . .*: de geringste voorstelling (gedachte, idee) daarin enz. (In 17e-eeuws een veel ruimer gebruik van de nabepaling met „van” beginnend (voorz. groep). Wij werken daar met slechts een inf. groep als nabepaling, zonder „van”).

30: **GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK**
 1 Volght de Ontstichtinghe
 die te nemen is uyt de uren die
 wy tot het Kercken-orgel be-
 steden. De beste noemtmen
 5 terstond naer't verkondighen
 van Gods woord, naer 'r Ge-
 bed, naer den Lofsangh. Hoe
 ydel dat voorgeven is, hebb
 10 ick boven geroert: argerlick
 noem ick het nu, om dat het
 inder daed belacchelick is, een
 stuck vanden Gods-dienst te
 beginnen inde Kerck, als men
 15 t'huys gaet: een' nieuwe Tafel
 te decken voor gasten die op
 staen, ende wel gevoedt schei-
 den. VVat sullen wy langer te-
 gens de Roomsch-gefinde seg-
 gen, als sy ons reden eischen
 20 van soo averchtsen gebruyck?
 Nu is dese inder daed noch de
 ge-

VAN'T ORGEL. 31
 1 gevoeghelixte ure. Lett eens
 op de ongevoeghelixte. Des
 Avonds om sefs uren roeptmen
 ledige ende onledige ter Kerc-
 5 ken, met een statigh gheschall
 van Orgel-pijpen. De ledighe
 weten haere hoecken van ont-
 moetinge, en de stellender sich
 ter neder, God weet, veel meer
 10 als *in confessu derisorum, inde ver-*
gaderinghe der spotteren, dan als
 inde plaetse van heilighe aen-
 dacht. VVat daer wijders om
 gaet, tuschen jonger bloed, on-
 15 der de gunst van donckere
 hoecken, ende een ghestadigh
 geluyd, is naer te dencken. Het
 Orgel ondertuschen spreeckt
 all heilighheid daeronder: Hei-
 20 lighheid? Iac'; daer d'Orgelift,
 de Toehoorder en 't Orgel t'sa-
 men

[30] een nieuw⟨e⟩ Tafel-[—laeken] te [—spreiden]≤decken>: Efficiënte vereenvoudiging.

[31] de [—beste]≤gevoegelijkste>: Nauwkeuriger woord. der spotteren, [—als]dan ⟨als⟩ inde plaetse: Ik vermoed dat Huygens eerst na comparatief *als* gebruikte. Dit *als* werd tot dan en daarna nog eens *als* toegevoegd.

wat daer [—voorder] wijders omgaet ≤tuschen jonger bloed enz.⟩ is [—qualick] ≤—maer?> naer te dencken: De vervanging *voorder* door *wijders* is moeilijk te beoordelen (zoals het principieel onmogelijk is dergelijke fijne woordkeuskwesties nu nog te begrijpen). Typerend is de levendige schets die marginaal wordt toegevoegd. Tenslotte de schrapping van *qualick* en *maer* (?), terecht. We kunnen ons dat levendig voorstellen!

- [30] 2 *te nemen is*: af te leiden is.
 5 *naer . . . Lofsangh*: (Vgl. p. 9 r. 22) na de *hele* godsdienstoefening.
 7 *Hoe . . . is*: Hoe ongemotiveerd die bewering is.
 9 *geroert*: aangeroerd. Zie p. 10 vlgg.
 14 *t'huys*: naar huis.
 16 *scheiden*: heengaan.
 18 *de Roomsch-gesinde*: de Roomsgezinden. Nog adjectivistische buiging. Vgl. Hoofts worsteling met deze buiging, Zwaan, p. 116 vlg.
 19 *reden*: rekenschap.
 20 *soo . . . gebruyck*: zo averechts een gebruik (zo'n averechts gebruik). Hooft vermijdt later deze enclise van het onb. lidw.
- [31] 1 *gevoegelixte*: passendste, geschiktste.
 2 *Des Avonds . . . uren*: nl. op weekdays.
 4 *ledige en onledige*: mensen zonder bezigheid en mensen die iets te doen hebben.
 5 *statigh*: indrukwekkend.
 10 *inde . . . spotteren*: Ps. 1:1: Welgelukzalig is de man die niet wandelt in den raad der goddeloozen, noch staat op den weg der zondaren, noch zit in het gestoelte der spotters.
 17 *is naer te dencken*: is (makkelijk) voorstelbaar, kan men zich (makkelijk) voorstellen.
 19 *all heiligheid*: niets dan heiligheid.
daer onder: intussen, inmiddels.

32 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 men evenveel ghevoelens af
 hebben. D'onledigeloopender
 mede toe: namentlick, als tot
 haer Handel-Borfe: yeder naer
 5 zyn bedrijf. Allerhande par-
 tijen werdender ghesloten,
 onder de partijen van 't spel.
 Vvel-besteeden arbeid, vvel-
 aengelegde kosten, vvel-geko-
 10 ren merckt-veld, in 't midden
 vande kerck. VVat gebreecker
 meer, dan dat Bancken en Kra-
 men mede aldaer onder 'tdroo-
 ghe gebracht vverden, ende dat
 15 de Kramer ende Verkooper al-
 daer met Fluytten, als buyten
 op de Merckt-daghen met
 Klocken aengelockt, verheugt
 ende onderhouden vverden?
 20 *ut prœdia usibus celestibus dedica-
 ta sordidorum munerum face ve-
 xentur,*

VAN'T ORGEL. 33

1 *xentur*, tegens het scherpe ge-
 bod der Christene Keiseren.
 Want wat voordeel heeft de
 groote koopmanschapp, inde
 5 Kerck, voor de kleine, de ruyme
 handel voor de geringhe ver-
 tieringh? Maer, of niet te duch-
 ten zy, dat sich de Heer van't
 heiligh Huys noch eens werpe
 10 *εις σπῆλαιον ληστῶν, inden 'Roovers-
 kuyl*, onder *οὐτ' πωλοῦντας καὶ ἀγο-
 ράζοντας, den verkooperen ende koo-
 peren*, ende wat deel wy in de
 straffe verdienen, die, middels
 15 genoegh hebbende om de Ge-
 meente, des nood zynde, met
 foodanighen tijdverdrijf in an-
 dere Gemeene Plaetsen te ver-
 maecken, ons niet eighen huys
 20 daertoe leenen, open stellen,
 met licht en Gesangh vercie-
 C ren,

[32, 18] Soo dat de gronden ten Hemelschen gebruycke geeigent, met de ghist van vuyle ambachten geplaeght werden. *I.c. Cod. de Sacr. Eccles.*

[32 (680r)] met Klocken, <aen>gelockt [—ende] verheugt ende . . . : Scherpere woordkeus: *aengelockt*. Schrapping van eerste *ende*, dat verslappend werkte.

[33] [—het] <ons [—om wel te segghen] [—gewisselick] niet eighen > Huijs: Kenmerkend voor Huygens is de opruiming van het bij nader inzien overbodige en dus verslappende. *Ons* treffender dan *het*, de kerk wordt bedoeld.

[33, 10] *εις σπῆλαιον ληστῶν.*

[33, 11] *τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας.*

- [32] 1 *evenveel* . . . *hebben*: evenveel gevoel van hebben, evenveel van merken.
 2 *onledige*: bezette mensen, bezigen.
 4 *yeder* . . . *bedrijf*: ieder overeenkomstig zijn werk (er zijn aparte bijeenkomsten, naar ieders „branche”).
 5 *partijen*: transacties; *partijen van het spel*: stemmen van de gespeelde muziek.
 8 *wel-aengelegde*: doelmatig, goed bestede (aenleggen =richten).
 11 *Wat* . . . *dan dat* . . .: Wat ontbreekt er (verder nog dan dat . . .) (beeld van het „merckt-veld” compleet!).
 12 *Bancken en Kramen*: nl. van de kleine kooplui, de marktkooplui.
 13 *onder* . . . *werden*: (letterlijk) (van buiten uit weer en wind) op een droge plaats worden gebracht.
 16 *met Fluyten* . . . *aengelockt*: Niet predicatief bij „de Kramer ende Verkooper”, maar gecoördineerd met „verheught ende onderhouden”. Zie de manuscr. aant.; „met Fluyten”: wordt het fluitregister van het orgel bedoeld? Tevens fluiten als lokgeluid!
 18 *verheught*: geamuseerd.
 19 *onderhouden*: beziggehouden.
 citaat zodat de plaatsen (terreinen) die aan hemels gebruik zijn gewijd, geteisterd (geplaagd) worden door de heffe van vuile ambachten. (Vgl. WNT gist 2398).
- [33] 3 *wat voordeel* . . . *voor de kleine*: wat hebben de grote kooplieden vóór op de kleine? (Welk voorrecht hebben de grote kooplieden boven de kleine?) (In de kerk zijn allen toch gelijk?)
 5 *de ruyme* . . . *vertieringh*: de groothandel op de kleinhandel (vertieren =verkopen).
 7 *Maer* . . . *bedencken*: één zin, met twee onderwerpen: „of . . . kooperen” en „wat deel . . . drijven”.
 9 *noch eens*: na die inval Matth. 21:12 en na die tweede maal, bij de Hervorming. Vgl. p. 7 r. 20.
 10 *inden Rooverskuyl*: Statenvertaling: Matth. 21:13: moordenaers kuyl; Marc. 11:17: kuil der moordenaren; Luc. 19:46: idem. De nieuwe vert. van het Bijbelgenootschap heeft rovershol. Gr. $\lambda\eta\sigma\tau\eta\sigma$ =rover. Vulgaat: speluncam latronum.
 13 *wat deel* . . . *bedencken*: „gespannen” constructie, door uitbreiding van het onderwerp „wat deel . . . verdienen” met prediceringen over „wy”. De persoonsv. „staet” volgt regelmatig op het (zeer omvangrijke) ond.
 15 *Gemeente*: volk.
 16 *des nood zijnde*: als dit nodig is (abs. constructie: behoefte daaraan zijnde).
 18 *Gemeene Plaetsen*: openbare, publieke plaatsen.
 19 *ons* . . . *huys*: het huis dat niet van ons is (de kerk).

34 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 ren, ende den tegensprekeren
 onses Gods-dienfts alle billicke
 reden van schimp ende laster,
 ten minsten van weder-wijt
 5 geven, tegens t gene wy met
 reden tegens hare beufelingen
 drijven, staet niet sonder ernst
 te bedencken.

Naer de plaets en den tijd
 10 hebb ick het Orgel self ge-
 noemt. VVat argernisse, denckt
 yemand, is daer uyt te trecken?
 All te veel. Ick neme nu voor
 'tschoonste, daervan doch het
 15 tegendeel bewesen is, het Or-
 gel stae daer ten Kerckelicken
 gebruycke: sien wy niet wat-
 ter op volght? tegens eenen
 Psalm thien Madrigalen; en
 20 lichter deunen, in geen' Kercke
 sonder aenstoot te noemen:
audiun-

VAN 'T ORGEL. 35

1 *audiuntur amatoriae foedaeque can-*
tilenae, ad quas scorta mimique sal-
titant. In sacram edem, velut in
theatrum concurritur, ad delinien-
 5 *das aures. Men hoortter vuyte*
Minne-liedekens, daer Hoeren en
Camerspelers op danssen. Men loopt
tot het heilighe Huys als tot een
Tooneel, om de ooren te vermaken,
 10 *seght Erasmus. VVat kan'tscha-*
den? seght men. Aen 'tOrgel
niet met allen: Maer, soo ye-
mand den Predickstoel quame
 te ontleenen, om met opene
 15 Kerckdeuren syn' VVereldsche
 VVelsprekenheid over eenighe
 ydele stoffe te verthoonen: soo
 yemand de Tafel, kelcken ende
 kruycken, behoorende tot de
 20 bedieninghe van des Heeren
 H. Avondmael, besighde, om
 C 2 als

[35, 10] Ad 1. Cor. 14.

¹ om, (506).

[34 (680v)] daer uijt te [-nemen]≤trecken>: Variatie. Vlak daarop weer *nemen*.

Ik neme nu ≤voor 'tschoonste>: Zinvolle toevoeging.

- [34] 2 *billicke*: rechtmatige, gegronde.
 3 *laster*: kwaad spreken, scherpe kritiek, sterke afkeuring.
 4 *weder-wijt*: beschuldiging die men tegenover een andere beschuldiging stelt, contrabeschuldiging.
 6 *tegens ... drijven*: tegenover wat wij met recht tegen hun ijdelheden (dwaze praktijken) voorstaan (met kracht staande houden).
 7 *staet ... bedencken*: moet ernstig worden overwogen.
 9 *Naer*: Na.
 13 *Ick ... schoonste*: Ik veronderstel nu, als gunstigste geval.
 14 *daervan ... bewesen is*: (betrokken op wat volgt). Het orgel wordt immers ook puur werelds (in de concerten door de week) aangewend.
 16 *ten ... gebruycke*: voor gebruik in verband met de godsdienst-oefening (bedoeld is het spel na de godsdienst-oefening gespeeld).
watter op volght: nl. na de Psalm, in het naspel na de dienst. Vgl. p. 14, 15.
 19 *Madrigalen*: zie p. 15.
 21 *sonder ... noemen*: (zelfs) te noemen zonder ergernis (te geven, te wekken) („aenstoot” in bijbelse zin, zie bijv. Rom. 14:13: ... dat gij den broeder geen aanstoot of ergernis geeft).
- [35] 7 *Camerspelers*: de toneelspelers-goochelaars-kunstenmakers, een nog niet duidelijk gedifferentieerde categorie, met blijkbaar ongunstige reputatie, in één adem met hoeren genoemd.
 13 *quame ... ontleenen*: (met verzwakking van „komen” in de combinatie met te + inf., vgl. WNT s.v. komen, 5204) ontleende, gebruik maakte van.

36 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 als voren gefeght is, fyne vrienden op 't Choor, in een vrolick Mael mede te onthalen, naer dat fy hare handen inde Kerckelicke Doop-Beckens gewafchen hadden, wat soude het den Stoel, de Tafel, of de Varen fchaden? Ondertufchen, kanmen soo moedwilligen onbeschaemden misbruyck sonder argerniffe bepeinsen? Ick en trede in de vergelijkinghe niet, die tufchen het Orgel ende die andere Kerck-ftucken te
 15 maken zy. Het verſchill van 't gene daer yeder in 't fyne toe gebruyckt werdt is de plompſte bekend: Soo veel iſſer af; Beide zyn Kerck-ftucken; d'een
 20 ne soo veel als op Gods bevel, het andere ten Lofsang fynes Naems,

VAN 'T ORGEL. 37

1 Naems, of qualick, gebefight: aen beide vergrijptmen ſich ter hoochſter argerniffe, ſoo menighmael fy der Kercke ontleent, den ydelen wel-luſt onfer uyerlicke Sinnen vergunt werden.

Soo vieſen eerbieder van ziel-looſe dinghen en ben ick
 10 niet, dat ick my ſtooten wilde aen eerlicke luyden, die ſomtjids het werck oft de hand van een Meeſter op ſyn Orgel focckende te hooren, ſich daertoe
 15 buytens tijds inde Kercke deden ſluyten, ende alſoo in 't byſonder genoten het gebruyck van een koſtelick ſpeel-tuygh, deſgelijcken yeder eens gelegtheid niet en is een tot fy-
 20 nent te hebben. Ick ſtrijde tegen
 C 3 gens

¹ Aen (507).

[36 (681r)] [-bedencken] ≤ bepeinsen ≥: *Bedenken* kan uitdenken betekenen; *bepeinsen*, duratief=overwegen, was hier op z'n plaats.

- [36] 1 *als . . . is*: zie p. 26.
 9 *moedwilligen*: boosaardig, kwaadwillig.
 11 *bepeinsen*: denken aan.
 14 *Kerck-stucken*: kerkelijke, liturgische voorwerpen.
 17 *plompste*: domste, onwetendste.
 18 *Soo . . . af*: Dit staat vast (zoveel *is* ervan, *bestaat* ervan, *is zeker* ervan).
 20 *soo . . . bevel*: men kan wel zeggen op Gods bevel, nagenoeg op Gods bevel. Vgl. 1 Cor. 11:25, 26: Deze drinkbeker is het nieuwe testament in mijn bloed; doet dat, zoo dikwijls als gij dien zult drinken, tot mijne gedachtenis. Want zoo dikwijls als gij dit brood zult eten en dezen drinkbeker zult drinken, zoo verkondigt den dood des Heeren totdat Hij komt.
- [37] 1 *qualick*: verkeerdt (men lette op de *komma's* in deze zin, die de leden van de nevenschikking afgrenzen).
 3 *ter . . . argernisse*: tot hoogste ergernis (daarmee de hoogste ergernis wekkend).
 4 *der . . . ontleent*: (pred. toev. bij *sy*) aan de Kerk ontleend.
 5 *wel-lust*: zingenot.
 6 *uyterlicke Sinnen*: uitwendige zintuigen (tegenover de „innerlijke zinnen”, zoals de *sensus communis*, „common sense”, die de gewaarwordingen identificeert en uiteenhoudt), de (gewone) zintuigen.
vergunst: geschonken, „overgeleverd”, prijsgegeven.
 8 *Soo viesien eerbieder*: Zo'n scrupuleuze vereerder.
 10 *wilde*: zou willen.
 11 *eerlicke*: brave, behoorlijke.
 12 *het . . . Orgel*: het muziekwerk, de compositie, of het spel van een organist. De aandacht kan in het bijzonder op de compositie of op de uitvoering gericht zijn. Men wil een nieuwe compositie horen of de uitvoering, het spel.
 15 *buytens tijds*: buiten de gewone kerktijden (de organist oefent bijv.). Het zich laten insluiten wordt verder aan de fantasie overgelaten.
 16 *in 'tbysonder*: particulier, in hun eentje.
 19 *desgelijcken*: de gelijke waarvan, zoals. M.i. had Huygens niet „een” moeten gebruiken in deze zin (de gelijke waarvan niet ieder thuis kan hebben). Contamineert hij met: zoals niet ieder *er* thuis *een* kan hebben?

38 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 gens 't openbaere Kerckelick
misbruyck; magh ick 't anders
noemen, tegens het Kerck-be-
drogh; tegens onsen stichting-
5 loofen, ende, als ick achte ee-
nighsins bewesen te hebben,¹
gansch onstichtenden Orgel-
fang.

Nu wy dan van dien wegh
10 afgewesen zyn, komt ten nae-
ften in bedencken, welcken wy
vande twee overighe behoo-
ren in te slaen. Ick segge stou-
telick, liever dan wy aen 't vuy-
15 le misbruyck, aende hoonin-
ghe onser Kercke, aende arge-
ringh onses naesten souden
vast blyven, in een' saecke die
loo licht om laten is, dat wy
20 den yver vande Fransche Kerc-
ken behooren in te volgen, de
Pijpen

VAN 'T ORGEL. 39

1 Pijpen uyt de Kerck te keuren,
als *irritamenta malorum*, *aenhit-*
singhen tot quaed:¹ ende het ge-
bruyck daer af niet meer onder
5 de Gemeente te laten melden.

Men soude een sachter mid-
del moghen voorflaen, vande
nu-staende Orgelen, dat door-
gaens prachtighe ende koste-
10 licke gebouwen zyn, wel in de
Kercken te laten, maer onge-
roert; volgens 't gevoelen der
Christene Keiseren *Arcadius*
ende *Honorius*, vande Heiden-
15 sche Gestichten: Maer gelijk
de Gemeente begrijpen soude,
dat sulck een verdoemen der
18 Orgelen, eertijds byde Paep-
C 4 fche

[39, 13] *Sicut sacrificia Templorum prohibemus, ita volumus publicorum operum ornamenta servari; ac ne sibi aliqua² autoritate blandiantur, qui ea conantur evertere, si quod Rescriptum, si qua³ Lex forte praetenditur.* 1.3. *Cod. de Pag.* Ghelijck vvy de Brand-offeren⁴ der Tempelen verbieden, soo begeeren vvy dat de eieraden der Gemeene VVercken bewaert werden; ende dat sy sich niet en vleijen op eenigh ghesagh, die deselve vvercken trachten te vernielen, oft mogelijk eenigh Schriftelick bevel, oft eenighe VVett daer toe voorgebracht werde.

¹ quaed, (508).

² Drukfout, hs aliquâ

³ Drukfout, hs qua

⁴ hs Brandofferen

[38 (681v)] magh ick 't [-soo]≤anders≥ noemen: „anders” scherper dan (vooruitwijzend bedoeld) „soo”.

sticht[-e]≤ing≥ loos: Reeds in deze tijd bestaat de mogelijkheid van afleiding van een werkwoord door -loos (Schönfeld⁶ 200). Huygens refereert toch de gewonere afleiding van subst.

als ick achte [-wel]≤eenighsins≥ bewesen: Bescheidener.

onstichte[-lick]≤nden≥: Actiever?

behooren ≤in≥ te volgen: Misschien gaf *involgen* duidelijker aan: zich voegen naar, opvolgen, zich onderwerpen aan (WNT 2136), wat past bij *yver*=verlangen, begeerte, drang.

[39] ende het gebruyck daer af <onder de gemeente> niet meer te laten melden: net (508): niet meer onder de gemeente enz.: Ik geef deze netvariant als een voorbeeld van wijziging van woordvolgorde (die ook in het klad meermalen aangebracht wordt) om misverstand te voorkomen: *onder de gemeente* mag niet betrokken worden op *het gebruyck daer af*.

- [38] 1 *'topenbaer Kerckelick misbruyck*: het publieke (tegenover „in 'tbysonder”, p. 37 r. 16) misbruik van het orgel zgn. voor stichtelijke doeleinden (naspel!).
- 7 *Orgel-sang*: orgelmuziek.
- 9 *van . . . afgewesen zyn*: ons duidelijk gemaakt is dat we die weg niet moeten gaan (afwijzen van =wègwijzen van).
- 10 *komt . . . bedencken*: moet in de eerste plaats overwogen worden.
- 13 *stoutelick*: boudweg, zonder schromen.
- 14 *liever . . . laten is*: proleptisch geplaatste bep. in de „bijzin”: „dat wy . . .”.
- 15 *hooninghe . . . kercke*: de smaad tegen onze kerk (obj. relatie).
- 18 *aen . . . vast blyven*: blijven bij, behouden, handhaven.
- 20 *den yver*: aan het (vurig) verlangen, begeerte, aandrang.
- 21 *in te volgen*: toe te geven, ons te voegen naar.
de pijpen . . . keuren: behoren te besluiten dat het orgel uit de kerk verwijderd wordt. Niet in WNT. Wel: „visch van de markt keuren”, dat erop lijkt; „uyt de Kerck” res. w.w. bep. bij keuren =oordelen, besluiten op grond van onderzoek.
- [39] 4 *niet meer . . . melden*: (zelfs) niet meer behoren te doen noemen.
- 7 *voorslaen*: voorstellen.
van . . .: (bij „middel”) (vgl. p. 29, r. 20). Wij construeren hier zonder „van”.
- 8 *nu-staende*: (klad eerst „oude”) de nu (reeds in de kerken) staande.
dat: rel. pron., niet congruerend. Vgl. mndl. „dat”, Stoett p. 35: bijv. „Met schepen, datmen hiet gebekte schepen”.
- 9 *kostelicke gebouwen*: kostbare bouwwerken, bouwsels. Vgl. orgelbouwer.
- 11 *ongeroert*: onbespeeld (onaangeraakt).
- 13 *Christene*: (adj.) Christelijke.
- 14 *vande . . . Gestichten*: (bij gevoelen) aangaande de heidense bouwwerken.
- 16 *Gemeente*: kerkgemeente.
begrijpen soude: het zo zou opvatten, menen zou.
- citaat *de cieraden der Gemeene Wercken*: de sierlijke (schone) openbare gebouwen (in het bijzonder de genoemde heidense tempels).
dat sy . . . vernielen oft . . .: dat zij, die deze werken trachten te vernielen zich niet vleien dit op enig gezag te doen, indien misschien enig keizerlijk besluit of enige wet te dien aanzien afgekondigd wordt.

40 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 fche in hooger achtinghe,
 voort quam uyt onsen wel-
 gegronden af-keer¹ van haren
 Gods-dienst², soo mochten
 5 lichtelick swacke gemoederen
 uyt het verblijf van foodani-
 ghen Paepschen Kerck-tuygh
 deselve argernisse trecken, die-
 men sulcke luyden hedens-
 10 daeghs siet opnemen, uyt het
 behouden van andere min-
 waerdighe, voortijds-mis-
 bruyckte, hoewel nu onge-
 bruyckte, Kerckelicke dingen.
 15 Van welckers flauw gevoelen
 hoewel ick my roeme niet te
 wesen, als verstaende dat wy
 dan mede een gelijk afgrijfen
 vande misbruyckte Predick-
 20 stoelen³, doop-fonten, en dier-
 gelijcke, jae van het heele Vat
 der

||

VAN 'T ORGEL. 41
 1 der Kercke behoorden te heb-
 ben, daer wy nochtans *ipsa loca*
qua sacris error veterum deputavit
nostrae rei jubemus sociari: Soo sou-
 5 de ick echter dier meeninghe
 blijven, dat wy, in gevalle van
 ongebruyck, (sulx, als voren,
 ons ten uystersten is te raden) de
 Orgelen gansch sloopten, ende
 10 uyt der herten, als uyt der oog-
 en, brachten; schoon het maer
 en waere, om ons niet te laten
 beduchten, als oft wy blijde
 waeren de witte muren onser
 15 Tempelen, dier beste cieraed
 d'eenvoudigheit is, met on-
 nutte, maer beschilderde pan-
 neelen ende vergulde Fluyten
 kinderachtigh op te proncken.
 20 Ick bidde de verstandighe
 Lief-hebberen, mitsgaders de
 C 5 kloec-

[41, 2] Daer wy de plaetsen selve, die onser Voor-ouderen⁴ dwalinghe ten heiligen ghebruycke geeigent heeft, by ons eigen vervoeghen. *l. 5. Cod. ibid.*⁵.

¹ afkeer (508).

² Gods-dienst; (508).

³ Predickstoelen, (508).

⁴ hs Voorouderen

⁵ hs L. 5. Cod. Ib.

[40] soo [-souden]≤mochten≥[-ontwiffelicken]≤lichtelick≥[-vele]
 swacke gemoeden: Modaliteitsverandering. Deze wordt verzwakt in „mochten”, „lichtelick”. Huygens drukt zich voorzichtig uit. Dat is voortdurend zijn streven. Ook werd nog „vele” weggelaten, dat misschien onnodige ergernis wekken kon. In het net (508): „gemoederen”. Gewoner?

[40 (682r)] een[-en] gelijk[-en] [-afkeer]≤afgrijzen≥: Sterker; de geslachtsverandering heeft consequenties voor de buiging.

[41] Waere [-het maer]≤Schoon het maer en≥: „Waere het maer” kon ook betekenen: was het maar, wensend dus. De veranderde constructie met *Schoon* is ondubbelzinnig concessief.

- [40] *quam*: zou komen.
 2 *haren*: hun.
 4 *mochten*: zouden kunnen.
 6 *verblyf*: (aan)blijven.
 6-7 *soodanighen . . . Kerck-tuygh*: (met ten onrechte dubbel enclitisch lidw. een, óók achter Paepschen dus).
 10 *opnemen*: (variërend met trecken) halen, putten.
 11 *min-waerdighe*: minder waard zijnde, minder belangrijke (dan het orgel).
 15 *Van . . . gevoelen*: (proleptisch door relatieve aansluiting door welckers). Hoewel ik er prijs op stel te verklaren dat ik hun weinig gegronde opvatting niet deel.
 17 *als verstaende*: (pred. toev. bij „ick”) (als) begrijpend, (als) menend (daar ik meen).
 18 *mede*: ook.
 19 *misbruyckte*: nl. door de roomsen.
 21 *het . . . Kercke*: het hele kerkgebouw (misschien analoog aan bijbels „vat” voor lichaam (vat der ziel); zo hier het gebouw dat alles, ook wat er gebeurt in de dienst van God, omsluit).
- [41] citaat *by ons . . . vervoeghen*: als eigendom annexeren, tot ons eigendom rekenen (vert. van „nostrae rei jubemus sociari”).
 4 *Soo*: (steunbijw. na de lange „voorslag” (bijw. bijzin) „Van welckers . . . sociari”).
 5 *echter . . . blijven*: toch willen (letterlijk: van die bedoeling blijven).
 7 *als voren*: zoals bovengezegd (p. 38).
ten uystersten: in het uiterste geval, als het dan niet anders kan.
 9 *sloopten*: zouden slopen.
 10 *als*: evenals (zowel uit het hart als uit het oog verwijderden) (spel met de bekende uitdrukking), met nadruk op oog.
 11 *schoon . . . waere*: al was het maar.
 12 *om . . . beduchten*: om ons niet te doen vrezen (nl. voor deze ontluistering).
 15 *dier . . . is*: welke (rel.) beste sieraad de eenvoud is (thans hier en daar, en min of meer, losgelaten, oude gereformeerde opvatting).
panneelen: nl. van het orgel.
vergulde Fluyten: op het orgel als versiering aangebracht.
 20 *verstandighe Lief-hebberen*: de liefhebbers (van het orgelspel), die de kunst verstaan, die spelen kunnen.

42 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 kloecke Meesteren van 't Or-
 gel-spel, my niet verdacht te
 vvillen houden, als vvaere mijn
 voornemen, haere oeffenin-
 5 ghe, beide in vermaeck ende
 voordeel, uyt te roeijen ende
 te verdelghen. Het waere door
 mijn selven tegens de soetste
 mijner geneghentheden ghe-
 10 streden. Ick en schroomte niet
 aen te hooren, 'tghene ick
 mercke de rouwste ende ver-
 eeltste Boeren-ooren te tref-
 fen: mogelick zijnder de mijne
 15 wat te gevoeligh af. Ick stelle
 my alleen als voorde Kerck-
 deure, en bidde, en vermane,
 men doe vele goeder luyden
 swackheden soo veel te geval,
 20 dat daer uyt gesloten blijve,
 'tghene daer bevonden is zef-
 fens

VAN 'T ORGEL, 43
 1 fens ondienstigh ende schade-
 lick te wesen. Buyten dese mu-
 ren, soo't ons ernst is, sullen wy
 tijd en plaets genoegh vinden,
 5 om onse eerlicke lusten in
 'tstuck der Musike te voldoen,
 om oock den ghenen die waer-
 digh zijn daertoe gebruyckt te
 werden, milde belooninghe
 10 voor haere moeyte te doen.
 Wy hebben daer af voor ons
 aensienlicke proeven ende
 voorbeelden in Italien, Vranck-
 rijck, Engeland, elders. Het
 15 waere te wenschen, dat het
 overschot van middelen tot
 foodanighe onkosten, in plaets
 van argher, besteedt werde;
 Ende wie weet, off het afge-
 20 keurde Orgel uyt de Kercke,
 daer buyten niet met soo veel
 meer

[42] [-konstighe] ≤kloecke≥ Meesteren: Onduidelijk. We weten te weinig van de 17e eeuwse synonymiek. Beide woorden kunnen bekwaam betekenen, de hier m.i. passende betekenis.

- [42] *kloecke Meesteren . . . Orgel-spel*: (variërend op „verstandigh”)
 bekwame (klad eerst „konstighe”. Zie manusc. aant.).
- 2 *verdacht houden*: verdacht achten, verdenken.
- 4 *haere oeffeninghen*: hun werk, hun spel.
- 5 *in vermaeck ende voordeel*: tot vermaak en nut (de bekende combinatie).
- 7 *het . . . gestreden*: ik zou daarmee ingaan tegen.
- 8 *soetste*: liefste.
- 9 *genegentheden*: de dingen waar ik van hou.
- 10 *Ick . . . hooren*: (litotes) Ik hoor graag naar.
- 11–14 *'tghene . . . treffen*: acc. c. inf.
- 12 *rouwste*: ongeoeffendste.
vereeltste: onmuzikaalste.
- 14 *mogelick . . . af*: (een persoonlijke opmerking). Misschien zijn de mijne er (zelfs) te gevoelig voor.
- 15 *stelle mij alleen*: plaats mij slechts, ga slechts staan.
- 16 *als*: (aankondiger van de beeldspraak) als het ware.
- 17 *vermane*: wek ertoe op.
- 18 *vele . . . swackheden*: de zwakheden van veel goede mensen („vele goeder luyden” is genitief, waarin „vele” onverbogen blijft).
- 19 *te geval*: ten gevalle (ter tegemoetkoming aan).
- 20 *daer uyt*: nl. uit de kerk, waar hij voor staat.
- 21 *zeffens*: tegelijk.
- [43] 5 *eerlicke*: fatsoenlijke, behoorlijke, goede.
- 11 *voor ons*: voor ogen.
- 12 *aensienlicke proeven*: voortreffelijke bewijzen.
- 17–18 *in plaets van argher*: in plaats van op een slechtere manier.
- 19 *het . . . Kercke*: het uit de kerk „weggekeurde” orgel (uyt de Kercke bep. bij afgekeurde).

44. GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 meer yvers aengerandt soude
 werden; gelijk wy geern te-
 gens het verboden in gaen, en-
 de de dinghen meestt beher-
 5 righen, als sy ons ontrocken
 werden. Oock is't de saecke
 self waerdigh; ende, voor soo
 verre mijn' geringhe kennisse
 streckt, het Orgel is in allen
 10 deelen het volmaeckste maeck-
 sel van all het ghene by men-
 schen in 't uytsprecken van Too-
 nen te weghe is gebracht.
 Twaere licht om bewijfen,
 15 maer hier te lang, ende buyten
 den wegh. Van syne oudheid
 kan men oordeelen uyt de be-
 schrijvingen diemen daer af,
 als, van eenen doenmaels seer
 20 bekenden vond, tot inde
 Griecksche schrijvers vindt; die
 doch

VAN 'T ORGEL. 45
 1 doch alle spreken van wind
 door water inde Pijpen gedre-
 ven, *machinis hydraulicis*. Soo
 spreekter² Hero Alexandri-
 5 nus af, soo, naer hem, Vitru-
 vius, ten tijde Augusti: soo,
 naer desen, de Keiser Iulianus
 self, dienmen den Afvallighen
 noemt, in seker klein Griecksch
 10 Gedicht, dat onder synen naem
 loopt, ende te kennen geeft,
 met wat vervvonderinghe hy
 soo vreemden Pijpvverck door-
 sien heeft. Doch hy en melt
 15 daer geen Water-vverck, ende
 in Herone self is eenighe on-
 derrichtinghe tot Orgel-pij-
 pen, daer de vwind, by hulpe
 van een' soorte van Molen-
 20 vviecken, in gedreven soude
 vverden. Dit's buyten mijn
 pad:

[45, 4] *Spiritual*. 75.

[45, 5] *Lib.* 10. c. 13.

[45, 7] *P. Martin. Morentin. Praef. ad Misopog. Iulian.*

¹ als (510).

² spreekt'er (510).

[44 (683r)] eenen doenmaels seer bekenden ende gemeenen. Net (fol. 510): mist „ende gemeenen”. Huygens vond het overbodig en hij had gelijk.

[45] hij en [-spreekt] ≤melt≥ daer [-van] geen water-werck: Het luistert wel nauw. Wij zouden beide uitdrukkingen door elkaar gebruiken, dunkt me. Welk verschil voelde de buitengewoon taalgevoelige en taalbeheersende Huygens? Misschien: „Iulianus noemt het niet eens”.

buijten mijn [-besteck] ≤pad≥: Levendiger beeld? (Ik dwaal af).

- [44] 1 *yvers*: vuur, geestdrift.
aengerandt: „aangeklampt” (vrije vert.: wie weet of men zich niet met zoveel (te) meer vuur zou storten op . . .).
- 2-6 *gelijck . . . werden*: (geliefd denkbeeld van Huygens dat hij meermalen heeft geuit, o.a. uitvoerig in De Zeestraet, vs 347-358) „gelijck” (zoals) helt hier over naar: aangezien, een bet. die ook 17e-eeuws is.
- 4 *behtighen*: het hart zetten op, liefhebben.
- 6-7 *Oock . . . waerdigh*: Ook is de zaak zelf het waard.
- 7 *voor . . . streckt*: (geïntercaleerd. Zou „moeten” staan na „is” bijv.).
- 9 *in allen deelen*: in alle opzichten.
- 11 *by*: door.
- 12 *uytspreken*: voortbrengen, ten gehore brengen.
- 13 *te weghe is gebracht*: tot stand is gebracht.
- 14 *bewijsen*: aan te tonen.
- 15 *hier te lang*: het ware hier te lang, het zou teveel ruimte vragen.
buyten den wegh: buiten mijn onderwerp (ik zou hiermee van mijn onderwerp afdwalen).
- 20 *vond*: uitvinding.
- [45] 1 *die doch alle*: die immers allemaal.
- 3 *machinis hydraulicis*: d.m.v. het mechanisme dat het water voortstuwt, dat weer de lucht door de orgelpijpen drijft (het gaat hier over het „waterpijorgel”).
- 5 *naer*: na.
- 10 *dat . . . loopt*: dat aan hem wordt toegeschreven.
- 12 *wat verwonderinghe*: welk een bewondering.
- 13 *soo vreemden*: zo'n vreemd.
doorsien: (in alle bijzonderheden) bekeken.
- 14 *melt*: spreekt over, noemt.
- 15 *Water-werck*: machinae hydraulicae.
- 16 *in Herone self*: „self” doet mij vreemd aan. In Hero zelf, of zelfs?
eenighe . . . tot: zekere aanwijzing voor, instructie, inlichting over.
- 21 *Dit's . . . pad*: dit valt buiten mijn onderwerp.

46 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 pad: maer het kan strecken, om
 te bethoonen door hoe langhe
 eewen het Orgel in achttinghe
 is gebleven; dienvolgende wat-
 5 ter in soo veel tijds tot syne vol-
 toyinghe bygebracht moet
 wesen, als blijkt uyt syne te-
 genwoordighe gestaltenisse;
 welcke wel te gelooven is seer
 10 naer de volmaecktheid geko-
 men te zyn, dewijle, mijns we-
 tens, niet sonderlings meer daer
 by en vverdt gevoeght; em-
 mers niet zedert het zeldsme
 15 Register vande Menschen-
 stemme, die by onse tijden
 daerin is gebracht, tot vervvon-
 deringhe ende voldoeninghe
 van vele, die 't stuck beter ver-
 20 staen dan ick.

Om vvederom tot de Kerck
 te

VAN 'T ORGEL. 47

1 te komen, staet te letten, dat
 ick hier voren het Orgel, met
 die van Geneve, daeruyt ge-
 keurt hebbe, liever dan dat vvy
 5 inde argernisse vervvartt sou-
 den blijven; achtende het on-
 gebruyck veel min schadelick
 dan het misbruyck. Maer, soo
 het my toestaet, buyten keur
 10 van die tvvee eerste vveghen,
 oock mijn ooghe over den der-
 den vande Engelsche Kercken
 te laten gaen, sal ick rondelick
 seggen, ende, meen ick, ge-
 15 noeghsaem bevvijsen, dat vvy
 dien voor allen anderen be-
 hooren te kies en in te gaen;
 dat is, de Orgelen niet alleen
 behouden, maer oock nievve
 20 te maken, tot het dagelicksche
 gebruyck onser Kercken.

Dit

[46 (683v)] [-op haere]≤seer naer de≥ volmaeckthei[t+](d): Geen over-
 drijving!

zedert [-de aerdighe]≤het zeldzame≥: Sterker waardering moest uitgedrukt.
 Treffend, goed? Neen, zeldzaam.

[47] verw[a+](e)rt. Net (511): verwarrrt. De bekende aarzelng tussen e, a
 voor r+dentaal in deze tijd.

- [46] 2 *bethoonen* : laten zien.
 4 *dienvolgende watter* : wat er dienvolgens, in verband daarmee (met het vorige), derhalve („dienvolgende” staat proleptisch).
 5 *voltoyinghe* : volmaking.
 6 *bygebracht* : tot stand gebracht.
 8 *gestaltenisse* : gesteldheid, toestand (niet alleen uiterlijke gedaante).
 9 *welcke . . . te zyn* : acc. (*welcke*, proleptisch) c. inf. (*gekomen te zyn*).
 10 *naer* : nabij.
 12 *sonderlings* : bijzonders, opmerkelijks.
 13 *emmers* : in elk geval, althans.
 14 *het . . . Menschenstemme* : het zeldzame vox humana-register, eigenlijk: het zeldzame register, *nl. dat* van de mensenstem. Vgl. p. 47, r. 11 voor deze woordgroep.
 15 *die* : antecedent *Menschen-stemme* (=vox humana =dat register).
by : in (onze tijd). Vgl. WNT i.v. bij, 2573.
 19 *die . . . ick* : die meer verstand van de zaak hebben dan ik. (Zit hierin verborgen kritiek?)
- [47] 1 *staet te letten* : moet erop gelet worden.
hier voren : zie p. 38.
 2 *met . . . Geneve* : met de Geneefse kerk (Calvinisten).
 6 *ongebruycck* : niet gebruiken.
 9 *buyten . . . weggen* : buiten keuze van . . . ; zonder uit die twee eerste wegen te kiezen.
 11 *den derden . . . Kercken* : de derde weg, *nl. die* van de Engelse kerken (ingekorte predicering-door-een-appositie).
 13 *soo . . . toestaet* : als ik mag, als het mij geoorloofd is, vrijstaat.
 16 *voor . . . anderen* : vóór, boven iedere andere (weg).
 19 *behouden* : te behouden. Merkwaardig is dat Huygens in het klad wel „te” toevoegde voor het volgende „maken”.
 21 *dagelicksche* : vgl. p. 23, 3. 10.

48 **GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK**
 1 Dit gevoelen drijve ick op
 tvvee infichten; van God ende
 van de Menschen: Beide soo
 aenden anderen hangende, en-
 5 de in een verknocht, datmense
 gefamentlick, jae niet vvcl af-
 sonderlick, schijnt te kunnen
 handelen. Nochtans, devvijle
 ick voor hebbe dit Punt te be-
 10 leiden door de dry hoofd-plaet-
 sen der ghenen die het wel-spre-
 ken in regelen van vveten-
 schapp gebracht hebben; als
 daer is het Eerlicke, het Nutte,
 15 ende het Vermakelicke, sal ick
 soo veel onderscheids maken,
 dat het Eerlicke¹ eigentlick
 God sal raecken, het Nutte
 20 ende Vermaeckelicke de Men-
 schen.
 Komende tot het eerste, sien
 ick

VAN 'T ORGEL. 49
 1 ick van verre te gemoed de
 fwackheid van vele onser Kerc-
 ken vrome Lidmaten, die my
 mogelick, als opden dorpel,
 5 stuyten fullen, ende mogelick
 met droefheid aensien, moge-
 lick in hevigheid berispen, dat-
 men, als onder schijn van Gods
 eere te bevoorderen, de gesuy-
 10 verde Kercke van nieuws met
 d'aenstootelicke ydelheden van
 't Pausdom tracht te vervullen
 ende vervuulen. Tegens soo-
 danighe Luyden en sal ick my
 15 niet ter weere stellen met een
 Belijdenisse mijnes Geloofs. In
 openbaere partijtschapp tegens
 de Roomsche gesintheit ben
 ick, God Lof, geboren, gevoedt
 20 ende getucht, ende hope daerin
 dit leven te eindighen, ten in-
 D gangh

¹ Drukfout voor Eerlicke

[48 (684r)] [-qualick]≤niet wel≥: Kwalijk=ternauwernood, was misschien iets te kras. Beter: niet goed.

[49 (684v)] [-openbaer verhael van] de belijdenisse: Zo was het eenvoudiger, en krachtiger: de openbare herhaling klonk ook wel wat plechtig en uitdagend.

[-te steruen]≤dit leuen te eindighen ten ingangh van 'teewighe≥: Rijke parafrase van sterven. Net: ten ingangh van een beter. Misschien op grond van de overweging, dat de gelovige nu reeds het eeuwige leven heeft. (Joh. 3:36: Wie in den Zoon gelooft, die heeft het eeuwige leven).

- [48] 1 *Dit . . . Menschen*: Deze mening verkondig ik (sta ik voor) op grond van twee overwegingen: ten aanzien van God en van de mensen.
- 3 *Beide*: nl. „insichten”.
- 4 *aenden anderen hangende*: aan elkaar hangend, met elkaar samenhangend.
- 5 *in een verknocht*: in elkaar geknoopt, samengeweven.
- 6 *niet wel afsonderlick*: niet goed afzonderlijk, gescheiden.
- 8 *handelen*: behandelen.
- 9 *voor hebbe*: van plan ben.
te beleiden . . . hebben: te voeren, sturen door (=te behandelen met gebruikmaking van) de drie hoofdpunten dergenen die het goed spreken onder regels van wetenschap gebracht hebben (wetenschappelijke regels hebben gegeven voor het goed spreken), de rhetorici.
- 13 *als . . . is*: nl., te weten.
- 14 *het Eerlicke*: wat tot eer strekt, het betamelijke (maar Huygens vat eerlijk hier toch vooral op in de zin van tot eer (van God) strekkend).
- 16 *onderscheids*: vgl. r. 3–8, waar de nauwe samenhang van de „insichten” ten opzichte van God (zijn eer) en mens (diens nut en vermaak, utile, dulce) werd uitgesproken.
- 17 *eigentlich*: vooral, in het bijzonder.
- [49] 1 *sien . . . te gemoed*: zie tegemoet, verwacht.
- 2 *vele onser . . . Lidmaten*: vele vrome leden onzer kerken (Huygens kan nog een bepaling „in de gen.” inlassen tussen telw. en kern).
- 4 *als*: als het ware (ter indicatie van de beeldspraak). Vgl. het overbodig aandoende „als” in r. 8.
dorpel: van de kerk nl.
- 5 *stuyten*: tegenhouden.
- 7 *in hevigheid*: heftig, fel.
- 10 *van nieuws*: opnieuw.
- 12 *Pausdom*: Katholicisme.
vervullen: volmaken (woordspelend met „vervuylen”!).
- 15 *ter weere stellen*: teweestellen, verdedigen.
- 17 *openbaere partijschap*: openlijke vijandschap.
- 18 *de Roomsche gesintheit*: de Roomse Kerk (WNT gezindheid 2232).
- 19 *gevoedt ende getucht*: opgevoed en onderwezen.
- 21 *ten ingangh van een beter*: bij het *begin* van een beter leven (in volkomen gemeenschap met God nl. in de hemel).

50 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 gangh van een beter. Maer in
 all het weinighe, dat ick daer
 by gelesen ende geleert hebbe,
 5 (overslaende dat wy het Kerck-
 spel niet van nieuw Roomen,
 maer, met nieuw Roomen, van
 Oud Hierusalem geleent heb-
 10 selven goed oft onschadelick,
 voor quaed of schadelick te
 keuren zij, alleen om dat het
 in gebruyck, oft oock in mis-
 bruycck is, byden ghenen, die
 15 in andere swaerdere oft lichte-
 re dwalingen steken. Die mis-
 leidde Christenen, daer wy het
 nu tegen hebben, bidden God,
 ende wy oock; dancken God,
 20 ende wy oock; Vasten, ende
 wy oock; Predicken, doopen,
 fin-

VAN 'T ORGEL. 51
 1 singen², ende wy oock. Haer ge-
 bruycck nochtans is voll mis-
 bruyccks: maer daerom soudet
 wy het gebtuyck van 't goede
 5 niet verlaten willen. Sietmen
 op 't uysterlicke? Sy hebben
 Predick-stoelen ende wat daer-
 toe behoort, ende wy oock;
 gebruycken Peters en Meters,
 10 en voor desen Wafel-koecken
 ende de Kercke van Genevè
 oock. Maer sy misbruyccken
 alles; souden wy het daerom
 laten wel te gebuyccken? Ver-
 15 re van daer; ende is, mijnes be-
 dunckens, daerentegen gansch
 wijsfelick aenghemerckt ghe-
 weest, dat wy, in 't scheiden
 van die dolende Kercken, be-
 20 hoorden niet soo straf tegens
 geringe, schill-loose uysterlick-
 D 2 heden

¹ mis-leidde (513).

² singen (513).

[51] en Wafelkoecken: Net (513): en ≪voor desen≫ Wafelkoecken: De verbetering spreekt voor zichzelf.

- [50] 2 *daer by*: nl. bij het hem thuis onderwezene.
 5 *overslaende*: buiten beschouwing latend, niet sprekend over.
Kerckspel: muziek in de kerk, het spelen in de kerk.
 6 *niew Roomen*: de Roomse kerk (wel te onderscheiden van „oud Rome”, de oude Christelijke kerk in Rome, door de apostelen gesticht).
 8 *oud Hierusalem*: de Joden van het oude Testament, het uitverkoren Joodse volk, met zijn tempel en eredienst (waarbij muziek).
geleent: ontleend.
 9 *by sich selven*: in zichzelf.
 12 *keuren*: beoordelen, achten.
 16 *misleidde*: op een dwaalweg gebrachte, verleide (vgl. p. 51 r. 19 „dolende”).
- [51] 5 *verlaten*: opgeven, prijsgeven, afstand doen van.
 6 *'tuyterlicke*: tegenover bidden, danken enz.
 10 *en . . . Wafel-koecken*: oude gewoonte dat deze na de doopplechtigheid op wafelkoeken werden onthaald.
 11 *de . . . Geneven*: de calvinistische, gereformeerde kerk.
 13 *het . . . gebruycken*: nalaten het goed te gebruiken.
 16 *daerenteghen*: daarentegen, in contrast met de ervoor geschetste houding (relatiebep. woord, niet het voorn. bijw. daartegen).
 18 *in . . . van*: bij het verlaten van.
 20 *straf tegens*: streng, sterk afwijzend tegenover.
 21 *schill-loose*: naar Gr. *διαφοροσ* = onverschillig. Van dingen gezegd = niet goed en niet kwaad. Vgl. *middelmatige*. Inleiding, p. 10.

52 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 heden geweest te hebben, als
 wy met recht waeren tegens
 't innerlicke van de vervuylde
 ende vervalschte Leere; op dat
 5 hadde moghen blijcken, dat
 wy niet door Lust van Nieuwic-
 heid, maer door oprechten ye-
 ver ter Salighmakende VVaer-
 heid gedreven wierden. Het
 10 Orgel, daer wy af spreken, ge-
 bruycken ende misbruycken
 fy; Ick staec het toe, ende wete
 het: Is het daerom onheiligh
 onder onse handen? Wel meer:
 15 Ick segge, ende meene wel te
 seggen! Wanneer wy aen veel
 blinder menschen als Paep-
 schen yerwes saghen, daer door
 wy bevonden dat sy de eere van
 20 haren Schepper oprechtelick
 ende wel, maer buyten ons
 ge-

VAN 'T ORGEL. 53
 1 gebruyck, betrachten, dat wy
 geenfins en behoorden te
 schroomen, onse goede plich-
 ten daermede te verrijcken.
 5 Hier toe streckt, 't ghene Au-
 gustinus vast stelt, op een' plaet-
 se daer hy vander Kercken Or-
 deningen ende gewoonten,
 selfs oock vanden Kerck-sang
 10 spreekt: *una in his saluberrima*
regula retinenda est, ut quae non
sunt contra fidem, neque contra bo-
nos mores, & habent aliquid ad
exhortationem vitae melioris, VBI-
 15 *CVMQVE institui videmus, vel in-*
stituta cognoscimus, non solum non
improbemus, sed etiam laudando
& imitando sectemur, si aliquorum
infirmitas non ita impedit, ut am-
 20 *plius detrimentum sit. In desen staet*
eenen aller oorbaerlixten regel te
 D 3 hou-

[53, 5] *Ep. 119 c. 18.*

¹ seggen, wanneer (minuskel is dubious) (514).

[52] tegens <'t innerlicke van> de vervuylde ende vervalschte leere: Zinvolle toevoeging, contrasterend!

aen [—Ioden oft Mohametanen] <veel blinder menschen als Paepschen>: Zo was het duidelijker en bleef hij dichter bij huis.

- [52] 3 *'tinnerlicke van de Leere*: (vgl. p. 46 r. 14, p. 47 r. 11; weer identiteit: de leer *is* het innerlijke, inwendige, het hart van de kerk).
- 7 *yever*: liefde voor, begeerte naar.
- 12 *stae . . . ende wete het*: geef het toe en weet het (zelf ook wel).
- 14 *onder onse handen*: als wij het gebruiken.
Wel meer: Sterker.
- 15 *en . . . seggen*: en meen terecht te zeggen. Hierna obj. in indirecte rede. Zie „dat” p. 53, r. 1. De bijw. bep. „Wanneer . . . betrachten” is voorop geschoven.
- 18 *daer door*: (proleptisch door rel. aansluiting; bijw. bep. in „dat sy betrachten”): waarvan wij constateerden, dat zij daardoor enz.
yetwes: iets.
- 19 *bevonden*: constateerden.
- 21 *wel*: goed. *buyten ons gebruyck*: anders dan wij gewoon zijn.
- [53] 3 *goede plichten*: goede godsdienstige handelingen.
- 6 *vast stelt*: besluit, beslist (WNT s.v. vaststellen 845).
- 7 *Ordeningen*: instellingen.
- 21 *aller oorbaerlixten*: allernuttigste.
staet . . . te houden: moet gehouden worden.

54 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 *houden; te weten, dat wy niet alleen
 niet en mis-pryfen, maer zelfs all
 prijfende naedoen, foodanighe din-
 ghen als daer niet en strijden tegens*
 5 *o Geloof ofte de goede zeden; ende
 yetwes dienftighs hebben ter aenma-
 ninghe van beter leven, het zij dan*
 WAER WY DESELVE OOCK
 SIEN IN STELLEN, OFT IN-
 GESTELT BEVINDEN TE SYN:
 10 *Indien fomwigher swackheid het
 selve soo niet en belette, dat meer
 achterdeels daeruyt moge ontfaen.*
 Oock, het ghene gefchreven is,
μὴτε δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε.
 15 *Proeft alles, ende behoudt het goe-
 de, acht ick niet, dat te seggen
 zij, datmen, d'oprechte gefint-
 heid kiefende, alle gefinthenen,
 op die naer, in allen deelen heb-
 20 be te verwerpen; maer, dat
 men, die beste volgende, all
 het*

VAN'T ORGEL. 55

1 het ghene in andere goeds ge-
 vonden moghe werden, daer-
 by in-lijve ende behoude. Oft
 dit tot het innerlicke van der
 5 Kercken Belijdeniffen te trec-
 ken zij, laet ick andere wegghen:
 mijn beftreck en leght der-
 waerts niet: Ick handele van
 yet min gewichtighs, ende daer
 10 de Saligheid niet aen en kleeft:
 feggende des te vrymoedigher,
 dat ons daerin vry staet, den
 Paus-gefinden, oft anderen,
 yet goeds, yet ftichtelicks, yet
 15 onfchadelicks naer te doen oft
 te ontleenen. Het Orgel dan
 beweeren fy tot Gods eere te
 gebruycken. Daeraen, fegg ick,
 (alle misbruyck uytgefloten)
 20 doen fy dat recht is, ende wy
 behooren't nae te doen. Vol-
 D 4 gen

[54, 14] *Thess. 5.21.*

[54 (685v)] [—is niet sulx te verstaen] ≤acht ick niet dat te seggen zij≥: Bescheidener.

[54, 15] *πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε.*

- [54] 7 *het zij . . . instellen*: waar wij die ook zien instellen (invoeren).
 12 *hetselve . . . belette*: dit niet zo tegenwerkt.
 13 *achterdeels*: nadeel.
moge: kan.
 14 *Oock . . . zij*: Ook acht ik niet dat wat geschreven is enz., betekent (prolepsis van het subj. van de bijzin „dat . . . zij, dat men, . . .”).
 18 *d'oprechte gesintheid*: de juiste, goede kerkelijke gezindheid, het „ware geloof”.
 20 *op die naer*: op die na.
in allen deelen: in alle opzichten.
 22 *die beste*: nl. gesintheid.
- [55] 1 *goeds*: (gen. part. bij (al) het ghene): al wat in andere gezindheden aan goeds, alle goeds dat enz.
 4 *het innerlicke . . . Belijdenissen*: het inwendige, nl. de belijdenis der kerk. Vgl. p. 52 r. 3! Onder schijn van nabepaling appositie!
 5 *tot . . . te trecken zij*: op . . . moet betrokken worden.
 6 *weghen*: uitmaken (door nauwkeurig overwegen).
 7 *mijn . . . niet*: mijn plan (ontwerp voor deze verhandeling) ligt niet in die richting (dit valt buiten mijn bestek).
 9 *ende daer . . . kleeft*: m.i. geen nevenschikking met min gewichtighs (nabep. bij yet), maar samentrekking van yet (yet daer . . .).
 11 *des te*: daarom des te.
 19 *alle . . . uytgesloten*: (abs. part. constr.) met uitsluiting van alle misbruik.

56 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 gen mijne redenen voor dit
eerste lid.

Het redelicke schepsel is sy-
nen Schepper allen lof schul-
5 digh. Des Scheppers eer en
hanght aen dien lof niet. Niet-
temin 't is des schepsels λογική
λατρεία, redelicke plicht. Wy heb-
ben dryderhande middelen tot
10 het quijten van dien plicht: de
Gedachten, de Woorden, de
Wercken: bynaest, als VVor-
tel, als Bladen, als Vruchten.
De Vruchten oft VVercken,
15 begrijpende eigentlick de
danckbare plichten der Liefde,
ten aensien onses naesten, roer
ick hier niet. Ick hebb niet ver-
re buyten de Hersenen, het
20 Hert ende den Mond te doen.
VWill ick dan God loven; het
is

VAN'T ORGEL. 57

1 is bekend,¹ ick moet het met het
Hert, dat is, van herten doen.
daer is meer bekend: Ick kan 't
met het hert alleen doen: Ick
5 kan Gode lof toe-dencken.²
Ἐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον, *Mijn*
ziel looft den Heer, ἢ πάντα τὰ ἐν-
τός μου, ende alle mijn binnenste.
Met Hert en VVoorden kan
10 ick 't mede doen. Niet met
VVoorden sonder Hert. Met
Hert en VVoorden ende Ge-
laet mede: niet met Gelaet,
sonder VVoorden of Hert.
15 VVoorden zijn geseidde oft
gefangen woorden. Gelaet
noem ick, 't ghene, buyten
eenighe deser woorden zijn-
de, evenwel, met die, uyt eene
20 VVortel, het Hert, komt. Soo
komt het handen-vouwen, het
D 5 buc-

¹ bekend (516).

² toedencken (516).

³ ἡ ψυχὴ μου onderstreept (516) behoorde dus groter gedrukt te zijn, zoals p. 58–59 in het citaat.

[56, 8] *Rom. 12.1.*

[57, 6] *Psal. 103.*

[56] het [–uytdrukken]≤quijten≥ van dien plicht: Niet uitdrukken (van de lof), maar onmiddellijk aansluitend bij het voorgaande het vervullen van die plicht.

[57 (685v)] ick moet het [–van]≤met het≥ hert[–en]≤dat is van herten>: Men lette op de verfijning waarvan de correctie getuigt: van harte, verzwakt in betekenis, moet eerst weg: *met het hert* en nu mag *van herten* volgen in zijn verdiepte betekenis.

[56, 7-8] λογική λατρεία.

[57, 6] ἐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον.
..... καὶ πάντα τὰ ἐντός μου.

- [56] 1 *redenen*: argumenten.
dit eerste lid: Vgl. p. 48 „het eerlicke”, de eer Gods waartoe het orgel dient, wat zojuist was herhaald.
- 6 *hanght aen dien lof niet*: is niet afhankelijk van die lof.
- 8 *plicht*: (gods)dienst. Vgl. Rom. 12:1: Ik bid u dan, broeders, door de ontfermingen Gods, dat gij uwe lichamen stelt tot eene levende, heilige en Gode welbehaaglijke offerande, welke is uw *redelijke godsdienst* (cursivering Z.).
- 10 *quijten*: vervullen.
- 12 *bynaest als*: bijna als, het best te vergelijken met.
- 15 *begrijpende*: omvattend.
eigentlich: wezenlijk.
- 16 *plichten der Liefde*: diensten der liefde („subj. gen.”).
- 17 *roer*: roer aan, spreek over.
- 18 *hebb . . . te doen*: moet wezen (voor wat ik betoog, hoef ik niet ver buiten . . . te zijn).
- [57] 1 *met het Hert . . . van herten*: zie manuscr. aant.
- 4 *alleen*: relatiebep. woord bij „het hert”, geen zinsdeel.
- 5 *toe-dencken*: Eigenaardig is dat de hersenen niet meer worden genoemd en schijnen te zijn opgegaan in het hert. God loven met het hert = Gode lof *toe-dencken*. Dit toedencken is hier een hartezaak.
- 8 *ende . . . binnenste*: weggelaten is „zijnen heiligen Naam” (Ps. 103:1).
- 10 *mede*: ook (relatiebepalingswoord, zinsdeel).
- 12 *Gelaet*: (nieuw element) het gebaar in ruime zin, alle expressie (vgl. p. 58 r. 6 „uytdrukken”) door het lichaam. Vgl. Huygens’ omschrijving r. 16 vlgg.: alles wat niet woord is en toch net als het woord uit dezelfde wortel, het hart voortkomt (en dus het innerlijke uitdrukt, voeg ik eraan toe).
- 21 *komt . . . onder*: valt onder, behoort tot.

58 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 bucken, het knielen; soo komt
der handen geluyd mede onder
dit gelaet. De gansche vra-
ghe is; VVaer eindight onse
5 plicht? eens voor all antwoord
ick; Daer onse macht van uyt-
drucken eindight. Alle bewe-
gingh van ons vermogen zijn
wy Gode schuldigh. VVy kon-
10 nen niet te veel gebaers maec-
ken, om ons binnenste te be-
tuyghen. Voor wie? voor God
ende de Menschen. Voor de
Menschen, salmen seggen, dat
15 schijnt yet. Maer hoe voor
God? den Schepper, als wy
seiden, isser niet aen geleghen:
Maer 'tis des Schepfels plicht.
Adjungitur vocalis oratio, quasi ad
20 *restitutionem debiti, ut scilicet homo*
Deo seruiat secundum illud TOTVM
QVOD

[58, 19] *Thom. 2.2. quaest. 83. art. 12.*[59, 12] *Psal. 139.2.*[59, 20] *In Psal. 95.*

1 geleghen; (517).

[58] [—belendt]≤eindight≥: belenden=terechtkomen, min of meer toevallig. Hier niet het juiste woord. Het gaat erom dat er geen einde is aan onze „plicht”. In de volgende zin werd evenzo „belendt” vervangen door „eindight”.

[59 (686r)] wij [—h] voeghen onse handen, wij [—heffense]≤voeghense≥ ten hemel: Het oorspronkelijk bedoelde h(effen) werd meteen geëlimineerd en werd *voeghen*, daarna gebruikte Huygens *heffen*, maar verkoos toch opnieuw *voeghen*; heffen was, ook na het voegen, overdreven, de Hollander heft zijn handen niet, ook dit retorische spoortje moest weg.

[59, 12] *συνῆκας τοὺς διαλογισμούς μου ἀπὸ μακρόθεν.*

VAN'T ORGEL. 59

1 QVOD EX DEO HABET, *id est non*
solum mente sed etiam corpore. De
spraecke verdt daer by gedaen tot
voldoeninghe van schuld: Na-
5 *mentlick, op dat de Mensch Gode*
diene naer al het ghene dat by wy
God beeft, dat is, niet alleen met
den Gemoede, maer oock met den
Lichame. Is't soo niet; waerom
10 *gaen wy buyten de gedachten?*
VVaerom spreken wy God toe?
συνῆκας ὄντ' ἀπὸ μακρόθεν με δὲ πρὸ μα-
κρόθεν, ghy verstaet mijne gedach-
ten van verre. Maer wy gaen
15 *verder: VVy singen God toe:*
noch verder: wy voeghen onse
handen; wy voegenſe ten He-
mel, onse knijen ter aerde. VVe-
derom dan, VVaer eindight
20 *onse plicht? diligis & taces, seght*
de H. Augustinus, dilectio ipsa
vox

- [58] 2 *der handen geluyd*: het geluid door de handen gemaakt (men kan denken aan het bijbelse klappen in de handen (Ps. 47:2: Alle gij volken, klapt in de hand; juicht Gode met een stem van vreugdegezang), maar H. bedoelt ruimer: wat de hand met behulp van het muziekinstrument aan geluid voortbrengt.
- 5 *plicht*: (verschuldigde) dienst aan God.
- 6 *macht van uytdrukken*: expressievermogen.
- 7 *bewegingh . . . vermogen*: beweging (gebaar) waartoe we in staat zijn (vgl. volgende zin).
- 10 *gebaers*: (variant op „gelaet”) lichamelijke handeling die iets innerlijks uitdrukt.
- 11 *betuyghen*: getuigen van, uitdrukken.
- 14 *dat . . . yet*: dat lijkt iets, daar zit iets in.
- 16 *den Schepper . . .*: nieuwe zin.
- 17 *isser . . . gelegen*: heeft er geen belang bij (zijn eer rust in Hemzelf), vgl. p. 56 r. 5, 6.
- 18 *plicht*: verschuldigde dienst (aan Hem).
- [59] 3 *daer by*: nl. bij hart (gevoel) en hoofd (denken).
- 4 *schuld*: het (aan God) verschuldigde.
- 6 *naer*: in overeenstemming met, met.
- 9 *Is . . . niet; waerom . . .*: Als het niet zo is, waarom . . . (H. schat de pauze achter „niet” op die van een puntkomma).
- 16 *voeghen*: schikken (tegen elkaar), vouwen.
- 17 *voeghen*: strekken ze (de gevouwen handen) ten hemel.

60 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 *vox est ad Deum, & ipsa dilectio*
Canticum novum est, Ghy hebt
God liefende swijght: die liefde self
 5 *is een' stemme tot God, ende een*
nien lied. Om te besluyten, ick
 houde staende, dat alle Gelaet
 des ganschen Schepfels in 't goe-
 de Hert gewortelt, ende daer-
 uyt spruytende, gelijk de
 10 VVoorden, anderssins mede
 onnutte bladeren, ter eeren
 Gods ten Hemel gaet. Maer ick
 bidde, datmen op mijne gron-
 den lette: sy hanghen aen
 15 een. Yemand magh de Wijze
 van eenighen Lofsangh op syn
 Orgel sitten spelen: soude ick
 strax oordeelen dat hy God
 love? dat zij verre. Wel wat
 20 meer: Yemand sitte en singhe
 enen Lofsang? Ick en verclare
 ter-

VAN 'T ORGEL. 61
 1 terstond niet dat hy God looft.
 Maer yemand sitte en spele, en-
 de singhe, ende dencke eenen
 Lofsang, ἄδων ἐν τῇ καρδίᾳ τῷ κυρίῳ,
 5 *Singende den Heere in syn Hert*³
 Ick segg, hy looft God, met
 Hert en Herffenen, met Mond
 en Hand, *toto corpore atque om-*
*nibus unguis, ut dicitur*⁴, ende,
 10 om hem niets te onthouden,
 hy doet wat meer dan die min
 loofs uyt synen wortel schiet.
 Wilmen't hem soo hoogh niet
 toe rekenen; ick segg, hy geeft
 15 wat hy kan, daer hy alles schul-
 digh is, dat's prijsfelick; *δοξάζων*
κύριον καθὼς ἰσχύει, *God lovende*
soo veel hem mogelick is; volgens
 Augustinum, *Laudans Deum*
 20 *verbo & opere, God lovende met*
woord ende werck: VVant soo
 leght

[61, 4] *Ephes. 5.19.*

[61, 8] *Cicer. 2. Tusc.*

[61, 11] *Etiā adoratio corporalis in spiritu fit, in quantum ex spirituali devotione procedit & ad eam ordinatur. Thom. 1. 2.9.84, art. 2.* Het lichamelicke aenbidden gheschiet mede inden gheest, voor soo vele het voorkomt uyt geestelicke aendacht, ende daertoe werdt aenghestelt. *Eccles. 45.32. In Psal. 104.*

¹ swijght; (517).

² Lofsang; (518).

³ Hert; (518).

⁴ dicitur; (518).

[60] dat hy God looft? Net (518): [-looft]≤love?≥: Toeh conjunctief, in deze bijzin na de „modale” hoofdzin: soude ick enz.

<Dat zij> Verre<punt>[-van daer]: *Verre van daer* kon ook betekenen dat hij God helemaal niet looft. *Dat zij verre* sloeg ondubbelzinnig op het oordelen.

[61, 4] ἄδων ἐν τῇ καρδίᾳ τῷ κυρίῳ.

[61, 16-17] δοξάζων κύριον καθὼς ἰσχύει.

- [60] 6 *Gelaet*: expressie die geen woord is (omvat ook de door handen gemaakte muziek!).
- 10 *anderssins*: nl. indien niet „in 't goede Hert geworteld”.
- 13 *mijne gronden*: de grondslagen die ik eronder leg.
- 14 *sy . . . aen een*: zij (die grondslagen, die gronden waarop woord, zang, spel rusten) hangen samen, zijn één (nl. het hart, dat met een ander beeld de *wortel* heette).
- 16 *eenighen*: een of andere.
- 18 *strax*: meteen, direct.
- 19 *Wel wat meer*: Sterker.
- [61] 3 *ende dencke*: (nadruk!, hier de grond, de wortel). Men lette weer op het samenvallen van hart en denken: „Singende den Heere in syn Hert”; en even verder de samenvoeging „Hert en Herssenen”, gevolgd door Mond (zang, woord), Hand (spel op het orgel).
- 8 *toto . . . dicitur*: met alle macht (met zijn hele lichaam en al zijn klauwen, zoals men zegt. Huygens denkt hierbij aan de *handen* van de organist).
- 10 *om . . . onthouden*: om hem alles te geven wat hem toekomt.
- 11 *min loofs*: minder blad.
- 12 *schiet*: doet spruiten.
- 13 *Wilmen . . . toe rekenen*: Als men wat hij doet niet zo hoog wil schatten.
- 15 *daer*: terwijl.
- 17 *God lovende . . . is*: praed. toev. bij hy (kan); „dat's prijsselick” is intercalatie.
- 18 *volgens Augustinum*: (en) zoals Augustinus zegt.

62 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 leght hy die woorden uyt, *Canta-*
tate ei, & psallite ei. Ore quippe
cantatur, Psalterio autem, hoc est
manibus psallitur. Is't noch te
 5 veel, ende magh ick maer het
 gebaer syner handen onschul-
 dighen; Ick segge, hy looft
 God, wat meer als met der
 Herten alleen; dat kan maer
 10 goed wesen: hy voeght *ple-*
ctrum manus ad plectrum lingua,
πρὸς τὰ κρουστικά & στόματι ὄργανα;
 beide uytwendigheden; beide
 maer bladerē; maer uyt goeden
 15 grond. En waerom d'eene uyt-
 druckinghe voor d'andere te
 prijfen soude wesen, ten aensien
 Gods, *& καρδιογνώστης, des Hert-*
kenners, daer her hier op aen
 20 komt, verstaē ick noch niet:
 veel min, hoe datse t'samen ge-
 voeght

VAN'T ORGEL. 63
 1 voeght ende een werck doen-
 de, niet meer als yeder enckel
 te achten souden zijn.
 Dat het byden Man na
 5 s'Heeren Hert mede niet ver-
 staen is, blijkt onendelick
 door de meeste syner Lofsan-
 gen; daer hy niet syn ziel alleen,
 ende, als gefeght is, alle syn
 10 binnenste tot de Lof-lieden ver-
 weckt; maer alle goede fingers
 tot Hem; jae de stomme snac-
 ren: *ἐξεγέρθη ψαλτήριον & κιθάρα,*
Waecke op Harp ende Luyt, oft
 15 soomense noemen will. Nu
 konnen wy niet twijffelen, oft
 alle syn doen in desen streckte
 ter grooter eeren Gods: kon-
 nen oock niet twijffelen, oft
 20 een Geest soo voll heiligheds
 was wel seker, dat hem die
 plich-

[62, 12] *Aristot. Probl. Sec. 19.10.*

[63, 13] *Psal. 108.3.*

¹ Drukfout, hs. ὄργανα

[62 (686v)] ontschuldigen Net (519): onschuldigen: Huygens kiest de goede vorm. Over de verwarring van on- en ont- zie Schönfeld⁶ 250.

ten aensien [-van] God[e+](s): Ten aanzien van is nog niet tot voorzetsel-uitdrukking geworden, tot woordgroep met woordbetekenis (De Groot). Huygens kan nog bekortend *van Gode* tot *Gods* maken.

[62, 12] *πρὸς τὰ κρουστικά τοῦ στόματος ὄργανα.*

[62, 18] *τοῦ καρδιογνώστου.*

[63, 13] *ἐξεγέρθητι ψαλτήριον καὶ κιθάρα.*

- [62] citaat: Zingt Hem en speelt voor Hem. Want met de mond zingt men, op de citer evenwel, d.i. met de handen, speelt men (begeleidt men het zingen).
- 4 't: de waardering in de voorgaande zinnen neergelegd.
- 5 *magh . . . onschuldighen*: mag ik alleen maar, wat hij met zijn handen doet, verontschuldigen.
- 9 *maer goed*: alleen maar goed.
- 10 citaat: het plectrum van de hand bij het plectrum van de tong (plectrum = staafje ter tokkeling van snaren, waardoor ze geluid geven).
- 13 *beide uytwendigheden*: „beide” hervat plectrum manus, plectrum linguae; uytwendigheden is predicatief. (Vgl. „maer bladeren” en „uyt goeden grond”).
- 15 *uytdruckinghe*: expressie.
- 16 *voor*: boven.
- 17 *ten . . . Gods*: met betrekking tot. Vgl. echter de manusc. aant.
- 18 *Herten-kenners*: zie Hand. 1:24 en vooral 15:8: En God, die kenner der herten, heeft hem getuigenis gegeven . . .
- 19 *daer . . . komt*: (antec. hert uit „Herten-kenners”).
- 21 *hoe dat*: *dat* indiceert de afhankelijkmaking van de vraag en daarmee de zinsdeelwording ervan. Nog gebruikelijk in „lagere” taal.
- [63] 1 *een werck*: hetzelfde werk.
- 2 *yeder enckel*: elk apart.
- 4 *den Man . . . Hert*: David. 1 Sam. 13:14: . . . De Heere heeft zich een man gezocht naar zijn hart (en dat bleek David te zijn).
- 5 *mede*: ook.
- 6 *onendelick*: onophoudelijk, voortdurend.
- 7 *door*: door . . . heen.
- 9 *alle*: heel.
als geseght is: zie p. 57, r. 8.
- 10 *Lof-lieden*: ook het meerv. lofliederen gebruikt Huygens.
- 11 *singers tot Hem*: zangers met hem (David). Kladd 687 r. dubieuze h, net 519 zekere H van Hem. Maar ook man heeft in het kladd hoofdletter, in het net naar mijn indruk eveneens. Hem kan op Man slaan en moet in de context erop slaan. Vgl. Ps. 57:1: „onder de kinderen van Korach”, d.i. onder de „zangmeesters” (omschrijving in Trommius onder *Korach*).
- 14 *oft . . . wil*: H. acht de vertaling Harp, Luyt dubieus. Lewis and Short omschrijven psalterium met: a stringed instrument of the lute kind, a psaltery; cithara met: cithara, cithern, guitar, or lute.
- 16 *oft . . . Gods*: men lette erop dat Huygens niet *of . . . en* hanteert in deze „of-zinnen”. Vgl. Hooft (Waern. 21, Zwaan 239) die *of . . . en* na aarzeling verwerpt voor alleen „of”. (Er is onafh. woordorde in het of-lid. Vgl. het volgende: *oft . . . seker*).
- 18 *konnen*: wij kunnen.
- 21 *dat hem die plichten . . . afgenomen*: dat die verrichtingen (handelingen) van hem als zodanig werden opgevat.

64 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 plichten voor sulx wierden af-
 genomen. Blijckt daertegen
 niet, datse hem enichsins ver-
 boden zijn geweest. VVaer-
 5 mede kunnen wy dan vast ma-
 ken, datmen hem noch heden
 niet en behoore te volghen?
 om beter te seggen, VVaer-
 mede kunnen wy het verach-
 10 ten van soo onberispelicken,
 ende, als geseght is, soo onber-
 ispten voorgangher verant-
 woorden? Daer werdt yerwes
 gemompelt, als oft het ghene
 15 in desen de Kercke onder de
 VVert betamelick is geweest,
 deselve, zedert des Heeren toe-
 komste onbetamelick soude
 wesen: in sulcker voeghen na-
 20 mentlick, als oft *in veteri Testa-*
mento populus, magis durus et
carna-

VAN 'T ORGEL. 65
 1 *carnalis, per hujusmodi instrumen-*
ta fuerit provocandus, als oft on-
der 't oude Testament het Volck
harder ende vleeschelicker zijnde,
 5 *by dusdanighe Instrumenten op te*
vvecken hebbe geveest, 'twelck
 nu onnoodich soude zijn, ende
 by de Kercke niet aengenomen
 en werdt, *ne videatur judaizare,*
 10 *op dat zij niet en schijne op syn*
loodsch te gaen. Hoe verre de
 Gods-gheleerde sulck bedenc-
 ken tegens uysterlicke hulpen,
 ende oock, onder andere, te-
 15 gens dese verstaen uytghereckt
 te moeten werden, wil ick daer
 laten. Maer, oft onse gemoede-
 ren hedenstaeghs soo veel ge-
 dweeger zijn, dan Davids hert,
 20 dat ons toestaet, de opweckin-
 ghen te verachten, die hy be-
 E vonde

[64, 20] *Thom. 2.2. qu. 91. art. 2.*

¹ Godsgheleerde (520).

[65 (687r)] uysterlicke [-plichten] ≤ hulpen ≥: Betere woordkeus: behulpsels
 zijn in het geding, niet formele handelingen.

- [64] 2 *Blijckt . . . geweest*: (Inversie zonder vooropgaande bep.). Daartegenover blijkt (pers. vorm) niet, dat . . . (subj.). (eenichsins = op een of andere wijze).
- 5 *Waarmede . . . vast maken*: waarop . . . steunen, baseren; op welke gronden kunnen wij vaststellen.
- 15 *de Kercke . . . Wett*: de oudtestamentische kerk.
- 17 *deselve*: haar (de kerk).
toekomst: komst (op aarde).
- 19 *in . . . voeghen*: op die manier, in die zin.
- [65] 2 *als oft*: ten onrechte herhaald.
- 2-6 *onder . . . geweest*: de participium-constructie lijkt absoluut, maar is conjunct.
- 4 *vleeschelicker*: (in bijbelse zin) natuurlijk zondig, niet gericht op God en zijn dienst.
- 5 *op . . . geweest*: moest (heeft moeten) worden opgewekt (tot het „geestelijke”).
- 10 *op . . . gaen*: zich op z'n joods te gedragen, joodse gewoonten te volgen.
- 12 *Gods-geleerde*: mv. (nog niet als subst. gebogen).
bedencken: bedenking, bezwaar.
- 13 *uyterlicke hulpen*: uitwendige hulpmiddelen.
- 15 *verstaen . . . werden*: Hoe ver . . . menen die bezwaren uitgebreid te moeten worden (menen dat die bezwaren . . . moeten worden uitgebreid).
- 18 *gedweeger*: gedweër, gewilliger (tot het geestelijke).
- 20 *ons toestae*: wij ons kunnen veroorloven (letterlijk: ons toekomst, ons vrijstaat).
- 21 *die . . . hebben*: waarvan hij vond dat hij ze nodig had.

66 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 vonde noodigh te hebben, late
 ick yeder by sich selver oordee-
 len; stemmende, mijnenthal-
 ven, met een aensienlick Gods-
 5 geleerde onser dagen, die, hoe-
 wel in desen mogelijk met my
 niet allenthalven eens zijnde,
 in 't ghemeen sich niet en heeft
 ontlien te schrijven; *fatemur ho-*
 10 *minum infirmitatem (usque dum*
fideles in Civitatem, in qua Joannes
nullum templum prater Deum om-
nipotentem ac Agnum videbat,
fuertint collecti) quibusdam externis
 15 *sensuque perceptibilibus indigere,*
quibus ad primarium ac internum
Dei cultum perducantur. dat is:
 20 *VVy bekennen, dat de swackheid*
der Menschen (tot der tijd toe
sullen wesen inde Stadt, inde
welcke

VAN'T ORGEL. 67

1 *welcke Ioannes geenen anderen*
Tempel en sagh, als God almach-
tigh ende het Lam) van noode heeft
eenighe uyterlicke ende door de sin-
 5 *nen-begrijpelicke dinghen, door de*
welcke sy tot den voornemen ende
innerlicken Godsdienst geleidt wer-
den. VVat het *Iudaïzare* be-
 langht, dunckt my dat licht
 10 om beantwoorden is, met het
 9 ghene boven geseght is, tegens
 foodanighe, dien goede, oft
 emmers schill-loose dingen te-
 gens de borst zijn, door dien
 15 alleen dat sy gebruyckt wer-
 den, oft geweest hebben, door
 sulcken als in voordere dwael-
 linghe steken. Maer, tegens het
 voorgegeven onderscheid tu-
 20 schen onse tijden ende die van-
 de Wēt, staet dit onweder-
 E 2 spreke-

[66, 9] *Riv. cont. Bail. Tract. 2. qu. 374.*

¹ door-de sinnen-begrijpelicke (521).

- [66] 3 *stemmende*: instemmend.
 4 *aensienlick*: voortreffelijk.
 7 *allenthalven*: in alle opzichten.
eens: het eens.
 8 *in 't gemeen*: (bijw. bep. bij „te schrijven”) in het algemeen.
 21 *de Stadt . . . almachtigh*: Openb. 21:22: En ik zag geen tempel in haar; (d.i. het nieuwe Jeruzalem) want de Heere de almachtige God is haar tempel en het Lam.
- [67] 4 *door-de sinnen-begrijpelicke*: zintuiglijk waarneembare.
 6 *voornemen*: voornamelijke, hoofdzakelijke, eigenlijke (van „voornemen” =selecteren uit).
 8–10 *Wat . . . is*: „Wat . . . belangt”: subj.; „wat” =datgene wat; nog niet verschoven tot ons huidige voegw. (Wat mij betreft, ik vind . . .). Geregeld dit rel. wat” bij Huygens obj. of subj. bijzinnen inleidend. Hier subj. zin in de onderwerpszin: „dat . . . is”.
 13 *emmers schill-loose dingen*: althans „onverschillige”, „middelmatige” zaken (adiaphora).
 14 *door . . . dat*: alleen daardoor dat.
 16 *geweest hebben*: (gebruikt) geweest zijn.
 17 *sulcken als*: zodanigen als, mensen die.
voordere: verdere, meer, andere.
 19 *voorgegeven*: beweerde.
 20 *die van de Wett*: de tijd van de oude bedeling, tot de komst van Christus.

68 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK .
 1 sprekelick; dewijle het hand-
 geluyd ter eeren Gods, met de
 stemme, de Tonghe en 't Herte
 verknocht, in geene plaetsen
 5 des Niewen Verbonds, uyt-
 druckelick, noch by gevolgh,
 verboden staet, dat de ghene
 die het afkeuren van 't selve
 besluyten willen onder het af-
 10 keuren vande uyerlickheden
 vande VVett, ende ondertu-
 schen het Stemm-gefangh in
 't Kerckelicke blijven toestaen
 ende handhaven, (soo doch
 15 sommighe lichtelick fouden
 verdoemen, wanneer sy den
 Apostel, ende het voordoen
 des Heeren selfs niet soo recht
 voordoen boegh en hadden)
 20 verbonden zijn te bewijfen,
 waerom dat voor eene uyer-
 lick-

VANT ORGEL. 69
 1 licleid' vande VVett te hou-
 den zij, ende dit niet. Dese be-
 weeringhe en hebb ick uyt
 mijn selven niet: sy komt van
 5 beter' handen: maer tot noch
 toe en hebb ick niet gevonden
 diese met reden overstemde.
 VVete my oock geenen schijn
 van reden daertoe in te beel-
 10 den; als altoos wederom daer-
 op vervallende, dat, volgens
 mijn voorstell, ('t welck ick
 andermael versoecke wel aen-
 gemerckt te werden) het werck
 15 der Handen, der Tonghe, der
 Stemme ende des Herten, ge-
 koppelt zijnde, r'samen maer
 enen redelicken Menschen-
 plicht uyt en maecken, dien
 20 alsoo de Mensch te eeren van-
 den Schepper kan, magh, ende
 E 3 be-

[68, 6] *Ephes. 5.19. Coloss. 3.16. Math. 26.30.*

¹ uyerlickheid (522) (vergissing!).

[68 (687v)] hand — [-spel] <<geluyd[-t]>>: De notie geluid, klinken, moest erin.
 [-keel-geluyt] <<Stem-gesang>>: In verband met vorige correctie, variërend.

- [68] 1 *hand-geluyd*: muziek door de hand voortgebracht.
 5 *des Niewen Verbonds*: van het nieuwe testament.
 6 *by gevolgh*: impliciet, zo dat het uit hetgeen expressis verbis („uytdruckelick”) staat kan worden geconcludeerd.
 8 *'tselve*: het handgeluid.
 9 *besluyten*: opnemen, subsumeren, begrijpen.
 14 *soo*: (hier rel. pron.) wat. Vgl. „als” dat ook wel vrijwel als rel. pron. optreedt (bijv. p. 67 r. 17).
 16 *den Apostel*: Eph. 5:19: ... sprekende onder elkander met psalmen en lofzangen en geestelijke liederen, zingende en psalmzingende den Heere in uw hart.
 Col. 3:16: ... leert en vermaant elkander met psalmen en lofzangen en geestelijke liederen, zingende den Heere met aangenaamheid in uw hart.
 17 *het voordoen ... selfs*: het voorbeeld van de Heer zelf; Matth. 26:30: En toen zij den lofzang gezongen hadden, gingen zij uit naar den Olijfhof.
 18 *recht voor den boegh*: vlak voor zich, duidelijk voor ogen.
 20 *verbonden*: verplicht, ertoe gehouden.
 21 *dat*: het „handgeluyd”.
- [69] 2 *dit*: het „stemm-gesangh”.
 7 *met reden overstemde*: met goede argumenten weerlegde, het zwijgen oplegde.
 8 *schijn van reden daar toe*: het geringste argument daarvoor.
 9 *in te beelden*: voor te stellen.
 10 *als ... vervallende*: (pred. toev. bij verzwegen „ick” (van Ick wete)) daar ik altijd weer daarop terugval.
 12 *mijn voorstell*: vooropgeplaatste stelling, het tevoren door mij vastgestelde. (Vgl. p. 140 r. 18 „gestelt” = vastgesteld).
 12-14 *'twelck ... werden*: waarop ik andermaal verzoek goed te letten.
 18 *redelicken Menschen-plicht*: een redelijke (godsdienstige) ver-richting, handeling van de mens.

70 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 behoort te betrachten: als dus
 doende, t'eenighen insien¹ mede
 ἁγιασθήσας τὸ σῶμα ἑαυτοῦ θυσίαν ζῶσαν,
 ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ θεῷ, *Stellende syn*
 5 *Lichaem tot een Levendighe, Hei-*
lighe ende VVelbehagende Offeran-
de voor God. emmers niet dwaet-
lende vanden Regel, die daer
 seght, 4 πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε,
 10 *Doet alles ter eeren Gods. onder*
welck alles wy sien tot eten
ende drincken toe begrepen te
werden. Uyt mijn selven will
 ick hier by doen, op het ghene
 15 nopende de afgekeurde uyt-
 wendigheden vande VVett is
 voorgeworpen, dat sulx on-
 redelick op 't gebruyck van
 Davids Lofsangen werdt ge-
 20 past; aengesien het bekende
 onderscheid dat hy selftuschen
 desen

VAN'T ORGEL. 81¹
 1 defen plicht ende andere sla-
 vernijen vande Wett is maec-
 kende, Αἰνέσω τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ μου
 μετ' ᾠδῆς, μεγαλυνῶ αὐτῷ ἐν αἰνέσει καὶ
 5 ᾠρῆσει τῷ θεῷ ὑπὲρ μόσχον νέον, κέρατα ἐκ-
 φέροντα καὶ ὄπλα. *Ick sal, seght hy,*
den Name mijnes Gods loven,
met Gesang: Ick sal hem lovende
groot maken: Ende het sal Gode
 10 *aengenermer zijn dan 'tjonghe Kalf,*
met Hoornen ende Klauwen.
 Even als inden 51. Psalm het
 ghebroken ende verootmoe-
 dighde Hert voor d'Offerande
 15 geprefen werdt; VVelck ge-
 voelen, mijnes wetens, by
 't nieuwe Verbond niet afge-
 keurt en is.
 Laet my dan tegen-werpen
 20 all het ghene sommighe Oud
 Vadersen, desen aengaende, te-
 E 4 gens

[70, 2] Rom. 12.1.

[70, 9] 1 Cor. 10.31.

[71, 3] Psal. 69.31.32.

[71, 20] Chrysost. in Ps. 150. Aut. quaest. in Iust. Mart. quaest. 107.

¹ insien, (522).¹ Drukfout voor 71.[70] [—daer] onder welck alles: Antecedent nauwkeuriger getroffen, niet de hele voorgaande zin, maar alleen *alles*.

[70, 3-4] παραστήσας τὸ σῶμα ἑαυτοῦ θυσίαν ζῶσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ θεῷ.

[70, 9] πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε.

[71, 3-6] Αἰνέσω τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ μου μετ' ᾠδῆς, μεγαλυνῶ αὐτῷ (sic. R.) ἐν αἰνέσει καὶ ᾠρῆσει τῷ θεῷ ὑπὲρ μόσχον νέον, κέρατα ἐκφέροντα καὶ ὄπλα.

- [70] 1 *betrachten*: volvoeren, verrichten.
- 1-2 *als dus doende t'eenighen insien mede stellende*: daar hij aldus doende in zeker opzicht ook (zijn lichaam) stelt. WNT s.v. *inzien* II, 2227.
- 5 *levendighe*: levende.
- 7 *emmers . . . dwaelende van*: (De zin loopt na de punt die het citaat afsluit door met deze pred. toev.) althans (in elk geval) niet afwijkt van (als dus doende stellende . . ., emmers niet dwaelende . . .).
- 8 *emmers*: in elk geval, zeker. Vgl. p. 72, r. 10.
- 10 *onder . . . alles*: (proleptisch v.z.v. door rel. aansluiting; acc. c. inf. constructie) wij zien tot eten en drinken toe onder dit alles begrepen te worden.
- 13 *Uyt . . . selven*: Van mijzelf (na het voorgaande aan de bijbel ontleende).
- 14 *op*: boven op, bij.
- 15 *nopende*: (eig. rakende) nopens, omtrent.
- 17 *voorgheworpen*: geopperd, te berde gebracht.
onredelick: onjuist, ten onrechte.
- 19 *gepast*: toegepast.
- 20 *aengesien . . . onderscheid*: gelet op het onderscheid (nog absolute part. constr.!).
- [71] 1 *desen plicht*: deze godsdienstige handeling, nl. het zingen van lofzangen.
andere slavernijen . . . Wett: andere verplichtingen (dése zijn slavernijen!), door de wet voorgeschreven (tegenstelling oude en nieuwe verbond, het verbond der dienstbaarheid en het verbond der vrijheid. Vgl. Gal. 5:1: Staat dan in de vrijheid met welke ons Christus heeft vrijgemaakt en wordt niet wederom met het juk der dienstbaarheid bevangen).
- 12 *51. Psalm*: Ps. 51:18, 19: Want Gij hebt geen lust tot offerande, anders zou ik ze geven; in brandoffers hebt gij geen behagen. De offeranden Gods zijn een gebroken geest; een gebroken en verslagen hart zult Gij, o God, niet verachten.
- 14 *voor*: boven.
- 16 *by*: door.
mijnes wetens: (abs. gen.) bij mijn weten.
- 19 *tegen-werpen*: als tegenwerping vermelden, te berde brengen.
- 20 *Oud Vaderen*: Kerkvaders.

72 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 gens de Ioden, ende sommighe
 onser, jae selfs der Paepfcher
 Leeraeren tegens de Paepfche
 Kercke staende hebben gehou-
 5 den; Ick houde het daer voor,
 ende mercke meest allom, dat
 sy 't geladen hebben op het
 bloote Orgel oft ander spel,
 't welck ick (als vooren geble-
 10 ken heeft) emmers soo onnutt,
 jae schadelick inde Kercke
 achte als sy; ende dienvolgen-
 de, dat de ghene die noch le-
 ven, wel onderrecht zijnde
 15 vande nauw-geschakelde be-
 palinghe daer in ick het hand-
 spel in 't Kerckclieke besluyte,
 my met aller Hert ende Mon-
 de souden willen mede vallen.
 20 Onder de laestgewesene van-
 de onse kenn ick Calvin, met
 reden,

VAN 'T ORGEL. 73
 1 reden, voor den aensienlixten:
 syn' Vyanden zijn hem die eere
 schuldigh, ende gevense hem:
 Lett op syne redenen aengaen-
 5 de dit geschill: Hy valt met
 de borst tegens het Kerck-Or-
 gel, op verscheiden plaetsen:
 Maer, dat hy meest op het en-
 kele, onstichtelicke geluyt ge-
 10 sien heeft, oordeel ick dus uyt
 syn' Woorden. *Vox hominis,*
seghit hy, quamvis non vulgò in-
telligatur, mortuis omnibus Orga-
 15 *nis praestat. De Menschen-stem-*
me, hoerVELSY niet in't gemeen ver-
staen en vverde, is beter dan alle
de Doode Orgelen. Dat is seker,
 ende recht mijn gevoelen: mits
 dat oock die stemme in 't Herte
 20 van dien Mensch haeren wor-
 tel ende wederflagh hebbe;
 E 5 anders

[72, 2] *Thom. 2. secund. quaest. 91. Card. Cajet. ib. & in 1. ad Corint. Alphon.*
Salm. ibid. Lindan. Panopl. 4.

[73, 5] *In Psal. 33.81.150.*

[73, 11] *In Ps. 33.2.*

[72] nauw[-e] ≤ [-ende] geschakelde ≥ bepalinghe: Eerst alleen *nauwe bepalinghe* (enge begrenzing); toen *nauwe ende geschakelde* = aaneengesloten. Ver- volgens compositum *nauw-geschakelde*.

- [72] 2 *onser*: nl. leeraeren.
 3 *Leeraeren*: doctores, gezaghebbende dogmatici.
 6 *mercke*: constateer.
meest allom: bijna overal.
 7 *'t geladen hebben op*: het gemunt hebben op.
 8 *bloote Orgel*: orgel(spel) zonder gemeentezang.
ander spel: andere muziek.
 10 *emmers soo*: minstens even, zeker even.
 12 *dienvolghende*: (ik houde het) dienvolghende (=derhalve) (daer voor) (samentrekking).
 13 *deghene ... leven*: de nog levende kerkleraren.
 14 *onderrecht*: onderricht, ingelicht.
 15 *nauw-geschakelde bepalinghe*: vaste begrenzing (beeld van schakels die nauw sluiten zodat er geen ontsnappen aan is).
 18 *met ... Monde*: met (hun) hele hart en mond („aller” alleen passend bij vrl. herte).
 19 *mede vallen*: bijvallen.
 20 *laestgewesene ... onse*: laatst gestorvene(n) van onze kerkleraren.
 21 *kenn ... voor*: houd ... voor, acht.
- [73] 1 *aensienlickste*: grootste, belangrijkste.
 4 *redenen*: woorden.
 5 *valt ... tegens*: valt hevig aan, bestrijdt vurig. (WNT s.v. vallen, 323: vallen tegen = strijden tegen enz.).
 8 *het enckele ... geluyt*: het geluid alleen, zonder zang.
 10 *oordeel ... dus*: leid ik aldus af.
 15 *hoewel ... werde*: hoewel zij niet in het algemeen (door iedereen) begrepen wordt (taal is niet internationaal, muziek wel).
 18 *recht ... gevoelen*: (dat is) precies wat ik meen.
mits dat: mits, op voorwaarde dat (Huygens maakt nog een beperking bij Calvijns uitspraak!).
 20 *wortel ... wederslagh*: het hart is wortel (zie boven passim), daarom moet de zingende stem tegelijk een echo, weerklank (wederslagh) geven in dat hart!

74 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 anders acht ickse soo dood als
 't Orgel. Nu volght: *hodie*
si Musicis instrumentis se exhila-
rent fideles, fateor hoc illis debere
 5 *esse propositum, ne à Dei laudibus*
suam letitiam separent, ende, soo
sich bedensdaeghs de geloovighe met
instrumenten van Musike verheug-
hen, ick bekenne dat haer oogh-
 10 *merck moet vvesen Gods eere van*
haer vreughd niet te scheiden.
 Gods eere dan verstaet hy oock
 spelende, als singende, betracht
 te kunnen werden. Dat's hier
 15 de vraghe. Terstond daerop
 verdoemt hy wel die betrach-
 tinghe binnen de Kercke: maer
 op wat grond? Hy steltse nef-
 fens den VVierook ende de
 20 Lampen. Dat raect wederom
 het Doode Orgel, ende soo zijn

vvv

VAN 'T ORGEL. 75

1 vy eens. Maer ick strijde voor
 't levendighe: Dat's boven op-
 spraeck; makende, soo wel
 als Chrystomus, *κιδάραν ἰμμε-*
 5 *λή τὸν ἀνθρώπον, παναρμονιὸν ἵνα μελω-*
δίαν ἢ πνευματικῶ ἀναφέρῃ τῷ θεῷ,
den Mensche tot een' vvel-gezoonde
Luyt, die Gode een volkomen ende
 10 *Geestelick Gesangh voorbrenghet.*
 Andere, soo Paepsche als onser
 Leeraren voorgebrachte woor-
 den soudemen, wel insiende,
 gelijk beduydsel kunnen ende
 moeten geven, selfs de heftighe
 15 uytvaringhe van Erasmus op
 het 14. Cap. vande 1. tot de Co-
 rinthen, ende in Lingua; maer
 waere hier te lang op een punt
 gestaen, dat, mijns bedunckens,
 20 soo veel beweeringhs niet en
 vereischt.

Eer

[75, 4-6] *κιδάραν ἰμμελή τὸν ἀνθρώπον, παναρμονιὸν ἵνα μελωδίαν καὶ πνευματικὴν ἀναφέρῃ τῷ θεῷ.*

¹ onser, (525).

- [74] 10 *Gods eere . . . scheiden* : dat hun vreugd niet zonder Gods eer is, (dat zij zich verheugen „in den Heer”).
- 12 *Gods eere . . . werden* : (acc. c. inf.): Hij heeft dus de opvatting, hij meent dus dat Gods eer ook spelend, evenals zingend kan betracht worden.
- 16 *die betrachttinghe* : nl. de betrachtting van Gods eer door het *spel*, de muziek.
- [75] 2 *levendighe* : het levende orgel (spelend tot Gods lof, samen met het zingen van de gemeente).
Dat's boven opspraeck : Daarvan kan geen kwaad gezegd worden.
- 3 *makende . . . voorbrenghē* : (abs. partic. constructie) daar (wanneer) ik, evenzeer als Chrysostomus, den mens maak enz.
- 7 *wel-getoonde* : goedgestemde, harmonisch klinkend (ἐμμελῆ).
- 9 *Gode . . . voorbrenghē* : voor God brengt, tot Hem opzendt.
- 10 *Andere . . . woorden* : Andere te berde gebrachte woorden, zowel paapse als van onze (reformatorische) (kerk)leraren (neven-geslacht „Paepsch” en „onser Leeraren” zijn secundaire voorbepaling bij „woorden”).
- 12 *wel insiende* : (conjunct) (ze) goed beschouwend, (absoluut) welbeschouwd.
- 13 *beduydsel* : uitlegging.
- 15 *uytvaringhe* : uitval.
op . . . Corinthen : in zijn geschrift over het 14e hoofdstuk van de eerste brief aan de Corinthiërs. Vgl. het citaat p. 35!
- 17 *Lingua* : Zie de volledige titel onder de behandeling der citaten.
maer waere . . . gestaen : (zonder ond.) maar dit (=inhoud vorige zin) ware te lang stilgestaan bij één punt (dan zou ik te lang blijven staan op één punt).
- 20 *beweerings* : steun, verdediging (van beweren =verdedigen, beschermen).

76 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 Eer wy nochtans tot het
 tweede komen, dewijl ick, strij-
 dende tegens groote Mannen
 haer gevoelen, eigentlick voor-
 5 gegeven hebbe, dat sy in desen
 berispen 't ghene ick, soo wel
 als sy, het Misbruyck van
 't Kercken-Orgel noeme, sal
 10 ick best hier in voeghen, op
 hoedanighen maniere, mijnes
 oordeels, het selve by ons ge-
 bruyckt behoorde te werden;
 sullende my daer door van selfs
 ende ongevoelick aanleiden,
 15 mogelick oock inleiden, tot het
 tweede Lid, dat de Nutticheid
 raken sal.

Mijne meeninghe dan soude
 wesen, dat wy, voor een ge-
 20 deelte, het ooghe sloegen op
 sommige onse naburighe Ste-
 den,

¹ alleen, (526).

[76 (688v)] Mijne meeninghe <<dan>> soude [-dan] wesen: Subtiele verbetering: niet *dan* = „in dat geval”, maar het relatiebepalende *dan*, aangeschoven tegen het onderwerp. Vgl. Ik dan . . ., Hij dan (of nu) . . .

op <<sommighe>> onse naebuorighe Steden: Het waren er slechts enkele (zie Inleiding).

[77] [-verselden ende] vergeselschapten: Het overbodige weg.

VAN 'T ORGEL. 77

1 den, ende dat wy, volgens haere
 nu eenighe jaeren gewoon-
 licke VVijze, den dagelixen
 Kerck-sang der Gemeente met
 5 het Orgel vergeselschapten:
 dat is, soo voor als nae de Pre-
 dike, met den Psalm beginnen-
 de ende daarmede eindigende.

Mocht ick wat verder gaen,
 10 ick soude voor stellen, niet dat
 wy het einde vanden gesongen
 Psalm met eenigh Orgel-ge-
 luyd vervolghden; want dat
 houd ick rond uyt voor ydel
 15 ende ondienstigh; maer dat de
 Psalm verkondight zijnde, het
 Orgel thien oft twintich, min
 ofte meer Maten voor uyt, een'
 statighe inleidinghe tot het
 20 Gefangh maecte, ende niet de
 Stemmen der Gemeente alleen
 maer

- [76] 1 *het tweede*: vgl. r. 16, 17 en p. 48: het Nutte ende het Vermakelicke (het eerste punt was het Eerlicke dat God raakte).
- 2-8 *dewijl . . . noeme*: „proleptische” of geïntercaleerde bep. („sal ick dewijl enz. best enz.”).
- 3 *groote . . . gevoelen*: de opvatting van grote mannen (type „Jan zijn fiets”, volop produktieve groepsvorming in 17e eeuw).
- 4 *voorgegeven hebbe*: beweerd heb.
- 11 *gebruyckt*: met acc. op ge(contrastacc.).
- 13 *sullende . . . aenleiden . . . inleiden*: waardoor ik mij vanzelf en ongemerkt (langzamerhand, geleidelijk) zal brengen tot, misschien ook (reeds) in (het tweede lid).
- 18 *meeninghe*: bedoeling, wens (vgl. WNT s.v. mening, 384).
- 19 *voor een gedeelte*: Voorzichtigheidshalve toegevoegd? Of gingen die kerken (zie Inleiding, p. 10) inderdaad verder?
- 21 *sommige . . . Steden*: sommige van onze naburige steden (Leiden enz. Zie Inleiding, p. 10).
- [77] 2 *haer . . . gewoonlicke Wijze*: de wijze, waaraan zij nu (reeds) enige jaren gewoon zijn.
- 3 *dagelixen*: Vgl. p. 33, 47, 77.
- 7 *den Psalm*: de opgegeven psalm (vgl. r. 16 „verkondight”).
- 12-13 *met . . . vervolgden*: zouden doen volgen door.
- 17 *min oft meer*: (of) wat minder of meer.
- 18 *Maten vooruit*: muziekmaten (vierkwarts enz.) vooraf. (Prof. Noske deelt mij mee: „„Maten” hier te lezen in de moderne betekenis (muzikaal-metrische eenheid). Het feit, dat de notatie van maatstrepen anno 1641 nog niet *algemeen* verbreid was, doet hieraan niets af”).
- 19 *statighe*: plechtige, indrukwekkende.

78 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 maer selfs hare herten help be-
 reiden tot die zedighe ende
 eerbiedighe aendacht, die in't
 uytſpreken van d'aenſtaende
 5 heilighe woorden werdt ver-
 eifcht: *ad movendum piè ani-*
mum, ſeght Auguſtinus, & *ac-*
cedendum divinæ lectionis affe-
*ctum*¹, om het gemoed God-wruch-
 10 telick te roeren, ende om de gene-
 ghentheid tot het leſen van Gods
 Voorde te onſteken.

Dat foodanighen bewegen
 onſer Gemoederen het geweld
 15 vande Muſike toe te ſchrijven
 zij, *ἢ ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς*
ψυχῆς ὁ, τε ῥυθμὸς ἢ ἀρμονία, ende dat
 maet ende vvelgeſtelt geluyt tot het
 binnenſte der Zielen in gaen,
 20 weet ick niet van ghevoelen
 alleen, maer oock door ſoo
 groot-

[78, 6] *Ep. 119, c. 18.*

[78, 16] *Plat. de Rep. 3.*

¹ affectum (526).

[79 (689r)] dat ick <se> mij hier ontsie [—stuck] hoeft voor hoeft: *se* kon
 beter proleptisch ſtaan, *stuck* verworpen, het betreft hier ménſen.

[78, 16-17] *καὶ ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὁ, τε ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία.*
 (Huygens leest: ὁ, τε!)

1 grooten toetſtemminghe van
 voorneme luyden, dat ick ſe my
 hier ontsie hoeft voor hoeft tot
 getuygen te roepen. Om yet-
 5 wes in't verby gaen daerof te
 ſeggen, dewijle wy van men-
 ſchelicke ontroeringen ſpreken,
 ſtaet my vry, ſonder onder-
 ſcheid, Heidenen ende Chriſte-
 10 nen by een te ſtellen. Nu weten
 de ghene die der gheſchickſte
 Heidenen Boecken beademt
 hebben, wat die verſtandighe
 luyden de kracht der Toonen
 15 hebben toegeſchreven. Twae-
 re te lang-wijligh alles naer te
 ſeggen, wat ſy daerop in't bree-
 de, ende met uyerſten ernſt
 gefeght hebben. Daer uyt kan
 20 hare meeninghe ghenoegh be-
 grepen werden, dat de wijſte
 onder

- [78] 1 *holp*: hielp, zou helpen.
 2 *zedighe*: ingetogen.
 4 *aenstaende*: spoedig volgende.
 10 *genegentheid*: begeerte, lust.
 14–16 *het geweld . . . zij*: aan de macht van de muziek moet worden toegekend, behoort tot, kenmerkend is voor de macht van de muziek.
 18 *welgestelt*: harmonisch, melodieus.
 20 *van gevoelen*: door gevoelen, ervaren, bij ondervinding.
- [79] 1 *toestemminghe*: instemming, beaming.
 2 *voorneme*: voortreffelijke.
mij ontsie: ervoor terugschrik, ervan afzie.
 11 *geschickste*: beste.
 12 *beademt*: goed bestudeerd.
 13 *verstandighe*: bekwame.
 16 *lang-wijligh*: (letterlijk) langdurig (het zou teveel tijd vergen).
 18 *ernst*: nadruk, overtuiging.

80 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 onder haer, ende die sich de
 gronden vande best-ghestelde
 Heerschappijen onderwonden
 hebben, met onghelooffelicke
 5 sorghvuldigheid onderscheidē
 hebben, hoedanighen maniere
 van Toonen, Fluyten ende Ge-
 fangen de Ieughd verboden, oft
 geoorlooft, hoedanighe bin-
 10 nen hare Steden gedooght,
 hoedanighe daeruyt gebannen
 dienden te werden: stellende
 voor heel vaft, ende niet slech-
 telick bewijzende, dat het in
 15 des Singers ofte Spelers hand
 is, goede oft quade, zedighe
 oft lichtveerdige, droevighe
 oft blijhertighe bewegingen
 in 't gemoed vanden toehoorer
 20 te verwecken; ende oock in
 't sijne. Daerop Plutarchus by-
 brengt,

VAN 'T ORGEL. 81
 1 brengt, hoe Homerus, δηλῶν,
 seght hy, ὅτι ἡ μουσική πολλαχῶς χρη-
 σίμη, *thoonende hoe de Musike*
allenthalven nutt is, Achillem
 5 verthoont, τῷ ὀργλῷ πέπτοντα τὴν
 πρὸς τὸ Ἀγαμέμνονα ἀφ' μουσικῆς, *daer*
hy sat en verdouwde met syn Spel
oft gesangh de gramschapp die hy te-
gens Agamemnon hadde. Van sulx
 10 loopen hare Boecken over. Pla-
 to, voor all, heeft'er sich niet af
 kunnen versadigen. Maer het
 stoutste vonnijs dat sy hebben
 derven spreken, ick segge soo
 15 wel Plutarchus, als voor hem
 defelve Plato, is, dat de ghene
 die vander jeughd inde tuchtighe
 maniere van Musike, τῷ παι-
 δευτικῷ τῆς μουσικῆς τρόπῳ
 20 zijn, door haer ganfche leven
 tot het eerlicke geneghen, van
 F het

[80, 5] *Arist. Pol.* 7.8.

[80, 21] *De Music.*

¹ Drukfout, hs 'Αγαμέμνονα

[80 (689v)] ongeloo[-ff+]<v>elick Net (527): onghelooffelic. Merkwaardige aarzeling tussen de scherpe en de stemhebbende spirant, tenslotte ten gunste van de scherpe beslist, terecht.

[80 (689v)] verdouwde [-door] met syn luyt: Instrumenteel *met* beter dan *door*. Het net (528) heeft hier *met sijn spel oft gesanghe*: betere vertaling.

Van sul[ck+]<x>[-zijn] loopen . . .: Voorkeur voor x-spelling. Typierend is het kiezen van de sterkere, plastische term *overloopen* i.p.v. *zijn* . . . *vol*.

[81, 1-2] δηλῶν, . . . ὅτι ἡ μουσική πολλαχῶς χρησίμη.

[81, 5-6] τὴν ὀργλὴν πέπτοντα τὴν πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα (drukfout voor: 'Αγαμέμνονα) διὰ μουσικῆς.

[81, 18-19] τῷ παιδευτικῷ τῆς μουσικῆς τρόπῳ.

- [80] 1 *die . . . hebben*: die zich hebben beziggehouden met de grondslagen van de bestgevestigde heerschappijen. (Vgl. Opdracht, 1e zin: Ick onderwinde my . . .).
- 5 *sorghvuldigheid*: nauwgezetheid.
- 6 *hoedanighen maniere*: welke soort.
- 7 *Fluyten*: speciale tonen, fluittonen (van blaasinstrument tegenover „toon” van andere instrumenten)?
- 12 *stellende . . . vast*: als volstrekt zeker ponierend.
- 13 *niet slechtelick*: niet slecht, op uitstekende manier (litotes).
- 14 *bewijzende*: aantonend, uiteenzettend, duidelijk makend (niet abstract bewijzend!).
- 16 *zedighe*: ingetogen, goede.
- 18 *bewegingen*: aandoeningen, emoties.
- 21 *Daerop . . . bybrenght*: Waarbij Plutarchus aanvoert.
- [81] 7 *sat en verdouwde*: (geen hendiadys) neerzat en wegduwde (verdreef). (Lijkt mij hier beter dan „verteerde”, van het andere verdouwen (Du. verdauen).)
- 13 *vonnis . . . spreken*: uitspraak . . . doen.
- 14 *segge*: bedoel.
- 16 *deselve*: dezelfde.
- 17 *tuchtighe maniere*: opvoedende, „vormende” soort.
- 20 *door . . . leven*: hun hele leven door.
- 21 *eerlicke*: eervolle, behoorlijke, goede (tegenover „oneerlicke”, p. 82 r. 1 = oneervolle, slechte).

82 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 het oneerlicke afkeerigh fullen
 zijn; ende, gelijk inde Musi-
 ke, soo in alle andere dingen,
 het goede voor 't quade fullen
 5 verkiesen, schouwende soo wel
 het boose te doen, als te spre-
 ken. Sulx Aristoteles korter be-
 grijpt, seggende φανερόν εἶναι ὅτι
 δυνάται πῶλον τι τῆ ψυχῆς ἢ θῆσ η μουσική
 10 παρασκευάζειν, Kennelick te wesen;
 Dat de Musike machtigh is de Ze-
 de der Zielen een' sekere gestalte-
 nisse te geven. Ende besluyt Plu-
 tarchus daerop, met een' def-
 15 tige reden, die tot dese verhan-
 delinghe voeght: τῷ ὄντι, seght
 hy, τὸ πρῶτον τῆ μουσικῆς καὶ κάλλιστον ἔργον,
 ἢ εἰς ὁδὸν θεοῦ εὐχάριστός ἐστιν ἀμοιβή.
 ἐπόμενον δὲ τούτῳ καὶ δεύτερον, τὸ τῆ ψυχῆς
 20 καθάρσιον καὶ ἑμμελές ἐναρμόνιον σύστημα.
*Inder daed het voorneemste ende
 schoon-*

VAN'T ORGEL. 83
 1 schoonste werck der Musike is, de
 danckelick: erkentenisse tot de Go-
 den. Het naeste daeraen de suynve-
 re, welgeschickte ende als in haer
 5 selven vvel-ghetoonde ghestaltenisse
 der Ziele. Ende gaet die wijse
 Man soo verre, dat hy, herha-
 lendē² hoe Homerus de Musi-
 ke over Maeltijd, als ἀνάθηματα
 10 δαιτός, oftmen schier zeide,
 Maelgisten, te passe brengt,
 wel duydelick derft seggen,
 ὅτι βαθύτερός ἐστι νοῦς ἐγκεκρυμμένος τοῖς ἐπεσι,
 15 datter een dieper sin onder die
 woorden schuyt, ende, recht uyt,
 dat, als Aristoxenus hem ge-
 leert hadde, de Musike byde
 ouden over Tafel was ge-
 bracht, om de sinnen, die de
 20 hitte vanden Wijn ontroert,
 door haere welgesteltheit ter
 F 2 neder

[82, 8] *Polit.* 8.5.

1 Komma dubieus, ook punt mogelijk (528).

2 verhalende (529). Drukfout.

[82 (690r)] die <tot> dese verhandelinghe [-recht][-past]<voeght>:
 Korter.

[82, 8-10] φανερόν εἶναι ὅτι δύναται πῶλον τι τὸ τῆς ψυχῆς ἢ θῆσ η μουσική παρασκευάζειν.

[82, 16-20] τῷ ὄντι . . . τὸ πρῶτον τῆς μουσικῆς καὶ κάλλιστον ἔργον, ἢ εἰς τοὺς θεοὺς εὐχάριστός ἐστιν ἀμοιβή. ἐπόμενον δὲ τούτῳ καὶ δεύτερον, τὸ τῆς ψυχῆς καθάρσιον καὶ ἑμμελές καὶ ἐναρμόνιον σύστημα.

[83, 9-10] ἀνάθηματα δαιτός.

[83, 13-14] ὅτι βαθύτερός ἐστι νοῦς ἐγκεκρυμμένος τοῖς ἐπεσι.

- [82] 4 *voor*: boven.
 5 *schouwende*: schuwende, vermijdende.
 7 *Sulx*: hetgeen (rel. pron. Vgl. p. 92).
begrijpt: samenvat.
 10 *kennelick*: duidelijk.
 11 *de Zede . . . geven*: aan de geaardheid van de zielen een zekere (andere) gesteldheid te geven.
 13 *besluyt . . . daer op*: Plutarchus concludeert daaromtrent.
 14 *deftighe*: zinrijk.
- [83] 1 *schoonste werck der Musike*: het schoonste, dat de muziek doet.
 2 *danckelicke erkennisse tot*: betuiging van dank aan.
 3 *het naeste daeraen*: het daar het dichtst bijkomende, het „naast-schoonste”.
 4 *welgeschikte*: goedgeordende.
als . . . wel-ghetoonde gestaltenisse: de a.h.w. in zichzelf harmonische gesteldheid, toestand.
 9 *over Maeltijd*: gedurende de maaltijd.
 10 *ofmen . . . Maelgiften*: alsof men bijna zei, men zou haast zeggen: toegiften bij de maaltijd.
 11 *te passe brengt*: te berde brengt, ter sprake brengt.
 15 *ende, recht uyt*: en, in ronde woorden (durft zeggen).
 16 *als*: zoals, naar.
Aristoxenus: filosoof en muziektheoreticus, leerling van Aristoteles.
 17 *by*: door.
 18 *over Tafel was gebracht*: gedurende de maaltijd was ingevoerd, aangebracht.
 20 *ontroert*: in de war brengt.
 21 *welgesteltheid*: harmonie.

84 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 neder te setten. Endtelick klom-
 men sy tot inden Hemel, ende
 hielden staende, dat de beve-
 ginge aller dingen ἡ τῶν ὄντων φωνή,
 5 ende namentlick de loop der
 Sterren, niet sonder Musike en
 geschiede, noch en bestonde;
 πάντα γὰρ καθ' ἁρμονίαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατε-
 σκευάσθη, *Vant dat God alles by*
 10 *toon-schick bestelt heeft.* Dien-
 volgendē heeft een Oud-Va-
 der self aldus derven spreken:
Ipsam axem Caeli fert expressior ser-
mo cum quadam perpetui concentus
 15 *suavitate versari.* *Daer is klaer-*
lick geseght, dat het Afs des Hemels
selver om draeyt met de soeticheid
van een gestadigh gesangh.

Dalende uyt den Heiden-
 20 schen Hemel, daer ick onge-
 voelick in ben geraeckt, bevind
 ick

VAN'T ORGEL. 85

1 ick, dat voorneme ende van-
 de Godvruchtigste Christenen
 geen minder gevoelen vande
 kracht der Toonen over 's Men-
 5 schen ziele hebben gehad. Se-
 verinus Boëthius, die waerde
 Martelaer onder de wreedhe-
 den van Theodoricus, magh
 voor allen staen. Hy bekennt
 10 opentlick, *non frustra dictum à*
Platone esse, mundi animam Musi-
cā convenientiā suissē junctam, *Dat*
Plato niet te vergeefs geseght heeft,
 15 *dat de ziele vande Vereld door*
eene Musikelicke overeenkomste te
samen gebracht is geweest. ende
 vervolgens, aengaende de
 kracht vande Musike, als hy
 gethoont heeft, hoe dat het
 20 herte der Soldaten met de
 Trompette ten strijde onste-
 ken

F 3 ken

[84, 13] *Ambros. praefat. in Psal.*

[85, 10] *Cap. 1. de Music.*

[84 (690v)] bij harmonie (soo sy 't noemen). Net: by toon-schick. Purisme!
 Idem p. 90.

[85 (690v)] die [—grootte]≤waerde≥ Martelaer: Huygens zoekt het minder
 gewone woord; waerde=hooggeschatte, geëerde, beminde.

[84, 4] ἡ τῶν ὄντων φωνή.

[84, 8-9] πάντα γὰρ καθ' ἁρμονίαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατεσκευάσθη.

- [84] 1 *ter neder te setten*: te bedaren, kalmeren.
endtelick: tenslotte.
 5 *namentlick*: inzonderheid.
 10 *by toon-schick bestelt*: door „harmonie” ingericht, geordend. Vgl.
 p. 85 r. 14–16.
dienvolgende: diensvolgens, daarom.
 11 *Oud-Vader*: kerkvader.
 16 *het Ass*: (afwijkend genus) Van Hoogstraten geeft m. (Hooft),
 v. (Vondel, Antonides, De Decker). WNT alleen v., m.
 17 *met*: tezamen met, gepaard met.
 20 *ongevoelick*: ongemerkt.
- [85] 1 *voorneme*: uitnemende.
vande . . . Christenen: (als ons modern gebruik: Van die mensen
 zijn er).
 3 *geen minder gevoelen*: geen mindere, lagere dunk.
 6 *waerde*: edele, hoogstaande.
 9 *voor . . . staen*: voor allen optreden, voor allen gelden.
bekent: betuigt.
 13 *te vergeefs*: zonder reden.
 15 *Musikelicke overeenkomste*: muzikale harmonie, (harmonie is *geen*
 samenklank hier, maar ordening van tonen).
 20 *met*: door middel van („met” zeer vaak instrumentaal gehanteerd).

86 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 ken werdt, *si verisimile est*, seght
 hy, *ab animi pacato statu quem-*
quam ad furorem atque iracundiam
 5 *posse proferri, non est dubium, quod*
conturbata mentis iracundiam vel
nimiam cupiditatem modestior mo-
dius potest adstringere, Soo het waer-
schijnlick is, dat yemand (door aen-
 10 *hitsende geluyt van toonen) uyt een'*
silte syns gemoeds tot in rasende
gramschapp gebracht kan werden,
'T is buyten twyffel, dat een ze-
diger gesangh machtigh is, de gram-
 15 *schapp van 't ontroerde gemoed, en-*
de oock d'o'vertollighe begeerlick-
heid in te binden. Een' bondighe
 reden, mijnes oordeels, ende
 daerop hy wel te passe ver-
 volght, met een stercker be-
 20 wijs, genomen uyt de gene-
 ghentheid die den Menschē
 som-

VAN 'T ORGEL. 87
 1 somtijds onbedachtelick over-
 komt, van syne Leden eenigh-
 fins te bewegen naer 't geluyd
 dat hem door d'Ooren in gaet;
 5 soo men siet dat veel tijds² lichte
 ghesfangen lichte hielen maken;
 daer, in 't tegendeel, niemand
 ghenegenheid³ van danssen⁴ en
 krijght, mijns wetens, uyt den
 10 6^{en} oft 51^{en} Psalm. *Non potest ergo*
dubitari, quin nostrae animae & cor-
poris status eisdem quodammodo
proportionibus videatur esse compo-
situs. Ende, Inde est, quod infan-
 15 *tes quoque cantilena dulcis oblectat.*
Soo is dan ontwyffelick de gestalte-
nisse onses lichaems ende ziele ee-
nichsins uyt eenerhande evenredig-
heden gemaect. Daer af siet men,
 20 *dat selfs de jongste kinderen met*
een soet lietjen verheught vverden,
 F 4 seght

¹ Drukfout, hs posse

² veeltijds (531).

³ genegenheid (531).

⁴ 6. (531).

[86] door <aenhitsende> geluyd: In deze verduidelijkende toevoeging in de vertaling van het Latijnse citaat is de toevoeging van het adjectief kenmerkend voor Huygens.

- [86] 7 *Soo*: Indien . . . (is het buiten twijfel, r. 12).
 10 *stille . . . gemoeds*: kalme stemming, vredige, rustige gemoeds-toestand.
 12 *zedigher*: rustiger, ingetogener, beheerster.
 13 *machtigh is*: in staat is.
 14 *ontroerde*: beroerde, in staat van beroering verkerende.
 15 *overtollighe begeerlickheid*: buitensporige, overmatige (WNT s.v. overtollig, 2119) begeerte, lust.
 16 *bondighe reden*: steekhoudend, deugdelijk, degelijk woord (WNT s.v. bondig, 349).
 18 *wel te passe vervolght*: zeer passend verder gaat.
 20 *genegentheid*: lust, begeerte.
- [87] 1 *onbedachtelick*: onwillekeurig, zo maar, onopzettelijk, onbewust (niet in WNT).
 2 *van . . . gaet*: (Zoals passim is deze voorzetselgroep te betrekken bij een subst., hier bij „genegentheid”; „eenichsins” =op een of andere wijze. Vgl. r. 17).
 7 *in 't tegendeel*: daartegenover.
 10 *6en oft 51en Psalm*: Ps. 6:2: O Heere, straf mij niet in uwen toorn, enz. Ps. 51:3: Wees mij genadig, o God, . . . (na zonde met Bathseba!).
 16 *gestaltenisse*: gesteldheid, aard.
 17 *onses . . . ziele*: samentrekking van onses bij ziele!
 18 *uyt . . . evenredigheden*: (Lat. eisdem proportionibus) volgens dezelfde proporties, op overeenkomstige wijze.
 19 *Daeraf*: Daardoor.

1 **88** GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 seght deselve Boëthius. Maer,
 eer ick hem heel uyt schrijve,
 bidd ick den Leser, de oor-
 spronckelicke Voor-reden op
 5 syne Boecken vande Musike
 aendachtelick naer te sien, ende
 my dese afdwaelinghen goe-
 de te houden, in een spoor, daer
 my mijne aengeboren sucht
 10 voor spore dient. Noch een
 woord dan uyt waerdighe
 schriften onser eeuw. *De Mu-
 sike*, seght een groot ende Gods-
 geleerd Man van over Zee,
 15 daerse in Loffelick gebruyck is,
*is een dingh dat alle laeren van
 Ouderdom vermacckt, allen stand
 betaemt, (dit's uyt Aristoteles;*
πάσαις ἡλικίαις καὶ πᾶσι ἤθεσιν ἢ χεῖρισ
ᾤμου-

VANT ORGEL. 79
 1 ᾤμουσικῆς ἐστὶ προσωφιλῆς, Polit. 8. 5.)
*een dingh soo gevoeghelick ter droef-
 heid als ter vreughde; soo betame-
 lick, by saken van grooter gewicht
 5 ende achtbaerheid gevoeght, als
 gebruyckt vvanneer men sich alle
 besigheden moet ontrecken. De redē
 is, de vvonderlicke gevoeghelick-
 heid, vvaarmede de Musike, meer
 10 dan eenigh andere gevoelick mid-
 del, aen ons verstand uytdruckt
 ende verthoont het eigentlicke staen,
 rijzen ende vallen, de eigentlicke
 voetstappen ende beweginghen over
 15 alle zijden, de keeren ende ver-
 wisselingen van alle tochten die het
 onderworpen is: Iae bootst deselve
 soo naer, dat, het zij sy ons de ge-
 lijckenisse voorbrenght vanden
 20 stand daer in onse gemoederen all-
 reede zijn, ofte van eenen anderen,*

F 5 gansch

[88, 15] A thing which delighteth all ages, and beseemeth all states; a thing as seasonable in griefe as in joy; as decent, being added unto actions of greatest waight and solemnitie, as being used when men must sequester themselues from action. The reason hereof is an admirable facilitie which Musicke hath to expresse and represent to the mind, more inwardly then any orther sensible meane, the very standing, raising and falling, the very steps and inflexions every way, the

[89, 1] turnes and varieties of all passions, whereunto the mind is subject.¹ yea, so to imitate them, that whether it resemble unto us the same state wherein our mindes already are, or a cleane contrary, wee are not more contentedly by the one confirmed, then changed and led away by the other.

¹ hs subject:

p. 79 moet zijn p. 89

[88] in een [-pad]≤spoor≥ da[t+]<er>≤mij> mijne aengeboren sucht [-soo weinigh vreemd af is] ≤voor spore dient>: Het woordspel moest erin, daarom de verdere wijziging van de zin.

[88 (691v)] [-staet]≤stand>: Engels *states*; Huygens vond toch *stand* blijkbaar een geschikter woord dan het ook o.m. stand betekenende *staet*.

[89] by deghenen die sich allen besigheden ontrecken. Het net (532) corrigeert: *wanneer men sich alle besigheden moet ontrecken*: letterlijker vertaling. Zie het Engels.

[88, 19-89, 1] *πάσαις ἡλικίαις καὶ πᾶσι ἤθεσιν ἢ χεῖρισ τῆς μουσικῆς ἐστὶ προσωφιλῆς.*

- [88] 1 *deselve*: dezelfde.
 7 *afdwaelinghe* ... *in een spoor*: afdwaling op een weg.
 9 *sucht*: begeerte, drang.
 10 *voor spore*: (woordspelend) als prikkel.
 11 *waerdighe*: aanzienlijke, voortreffelijke.
 13 *Godsgeleerd man*: theoloog.
 14 *Man* ... *Zee*: Engelsman.
 15 *daer*: antecedent „over Zee” (=Engeland).
 16 *alle* ... *Ouderdom*: alle leeftijden.
- citaat Aristoteles: Het gebruik van de muziek behaagt alle leeftijden en psychische gesteldheden. „stand” bij Huygens is niet ons stand, maar eerder zielestaat (Gr. *ἡθεσω*).
- [89] 2 *gevoeghelick*: passend.
 3-6 *soo* ... *als gebruyckt wanneer* ...: even passend, wanneer zij gevoegd wordt bij ..., als wanneer zij gebruikt wordt als men zich ...
 5 *achtbaerheid*: indrukwekkendheid, plechtigheid (solemnity).
 8 *gevoeghelickheid*: soepelheid, gemak (Eng. facility; Sewel: Ligtheyd, gemaklykheyd). (deze bet. niet in WNT).
 10 *gevoelick*: gewaarwordelijk, zintuiglijk waarneembaar. (Eng. sensible: voelbaar).
 11 *aen ons verstand uytdrukt*: voor onze geest uitdrukt.
 13 *eigentlicke voetstappen*: de voetstappen zelve (Eng. the very steps).
 14 *over* ... *zijden*: naar alle kanten.
 16-17 *van* ... *is*: bijv. bep. bij „het eigentlicke staen ... verwisselingen”, 12-16.
tochten die het: hartstochten, driften, waaraan het (ons verstand = onze geest).
 17 *Iae bootst*: Ja, zij (de muziek) bootst (Huygens laat het onderwerp „de Musike” weg en gaat in onafh. woordorde over).
 18 *de gelijkjenisse voorbrenght*: de afbeelding voor ogen stelt.
 20 *stand*: toestand.

90 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 *gansch daertegen strijdende, wy in-*
den eenen stand niet met meer ge-
noeghens gestijft, dan tot den an-
 5 *deren verleidt ende wegh gevoert*
werden. Dit begrijpt hy dus
in't korte, Datmen inden toon-
schick vindt het eigentlicke Beeld oft
Printe, soo van deughd als van on-
 10 *deughd; ende dat het gemoed, sich*
vermakende in die afbeeldingen,
door derselver menighvuldighe ver-
hael endtelick tot de liefde der
dinghen self werdt gebracht. Het
 15 *zijn, dunckt my, dappere aen-*
merckingen ende beduydfelen,
als meest all het ghene dat van
die geleerde hand is gekomen;
ende my is leed, dat het qualick
 20 *staen soude, all het vervolgh*
deser reden aenden anderen af
te schrijven: want allom en
 vindt-

VAN 'T ORGEL. 91
 1 vindtmen fulcken bondigheid
 niet langs dé wegh. Sijn besluyt
 moet nochtans hier by staen,
 om tot het mijne te komen.
 5 Soo dat, segt hy, *schoon wy het in-*
sicht van de Voorden oft de Stoffe
ter zijden stellen, de harmonie der
Toonen alleen, behoorlicker wijze ge-
 10 *schickt, ende vande Oore tot in't gee-*
stelicke onser Zielen gevoert zijnde,
by een' aengebore kracht ende werc-
kinge (Aristot. seght van gelijc-
 15 *ken, Probl. Sect. 19. 27. καὶ ἡ αἰσθη-*
τικὴ λόγῃ μίλιον, ὅμως ἔχει ἦθος,) *grootel-*
ix kan dienen, om all het ghene
daer binnen ontroert is, tot een vol-
 20 *maecte getempertheid te brengen;*
is bequaem, soo wel om de geesten
levendigh te maken, als om te ver-
sachten 't ghene te wrang is; gansch
 wynnemende krachtigh tegens droef-
 heid

[90, 1] In Harmony the very Image and Character even of Vertue and Vice is perceiued, the minde delighted with their resemblances, and brought, by hauing them oft iterated,¹ into a loue of the things themselues. *R. Hook. Eccl. Polic. 5.38.*

[91, 1] So that although we lay altogether aside the consideration of dittie or matter, the very harmonie of sounds being framed in due sort, and carryed from the eare to the spirituall faculties of our soules, is by a natiue puissance and efficacie greatly auailable to bring to a perfect temper whatso²er is there troubled, apt as well to quicken the spirits, as to allay that which is too eager, soueraigne against melancholy and despaire, forcible to draw forth teares of devotion, if the minde be such as can yeeld them, able both to moue³ and to moderate all affections.

¹ Drukfout, hs iterated (met *t* uit *d* vervormd).

² Drukfout voor whatsoeuer.

³ hs mooue

[90] [-T] <Het> zijn <dunckt mij> <dappere> [-treffelicke]: Opmerkelijk is 1. de oplossing van *Tzijn* tot *Het zijn* en 2. de vervanging van *treffelicke* door *dappere*, dat vermoedelijk meer stoerheid voor Huygens had: kloek, kernachtig.

[91, 13-14] *καὶ ἡ ἀνευ λόγου μέλος, ὅμως ἔχει ἦθος.*
 (denk aan „Lieder ohne Wörter”: R.).

- [90] 3 *gestijft*: gesterkt.
 5 *begrijpt*: vat samen.
 6 *toonschick*: harmonie.
 8 *het . . . Printe*: het zuivere beeld of de afdruk (Eng. „Character”, in de oude, klassieke zin van stempel op munten en gesneden stenen).
 11 *verhael*: herhaling.
 14 *dappere*: goede, schrandere (voor de laatste bet. zie WNT s.v. dapper, 2294).
aenmerkingen: opmerkingen, „observaties”.
 15 *beduydselen*: uitleggingen, verklaringen.
 16 *meest all*: bijna al.
 18 *qualick . . . soude*: slecht zou passen, kwalijk zou voegen.
 20 *aenden anderen*: achter elkaar.
- [91] 1 *bondigheid*: deugdelijkheid, degelijkheid.
 5 *insicht*: beschouwing (Eng. consideration).
 6 *Woorden*: Eng. dittie = deuntje, gezang (waarmee ook de woorden worden bedoeld).
 8 *behoorlicker . . . geschickt*: (bij Toonen) op behoorlijke, juiste wijze samengevoegd (abs. gen.).
 9 *'t geestelicke . . . Zielen*: (blijkbaar diepere laag dan de zintuiglijke).
 11 *by*: door.
 13–14 Gr. citaat: dat de wijs, ook indien zij zonder woorden mocht zijn, evenzeer kracht op het gemoed heeft.
 16 *ontroert*: in beroering, in verwarring (Eng. troubled).
 17 *getempertheid*: toestand van evenwicht (door juiste verhouding der delen; temperen = mengen).
 18 *is bequaem*: (zij, de muziek) is bekwaam (in staat); Huygens trekt m.i. het ond.: „de harmonie der Toonen . . .” samen uit de bijzin: Soo dat (r. 5) . . . brenghen (r. 17). Ook het Engels gaat met „apt” predicierend door op het subj.
 20 *gansch . . . krachtigh*: zeer bijzonder krachtig.

92 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 heid ende wanhope, krachtigh om
 Godvruchtighe tranen uyt te ha-
 len; soo het gemoed sulx is, dat het
 die kan uytgeven: endtelick heeft
 5 de kracht, om allerhande Tochten
 te roeren ende te bestieren. Dat is
 alles gefeght; ende soo wie
 daer tegen gaet (als ick wel
 wete sommige, oock waerach-
 10 telick, te verklaren, dat sy 'er
 niet in vinden kunnen, sulx
 eene ontwijffelicke wanscha-
 penheid is) ick meene dat het
 met haer bewijs gaet, als die
 15 groote Grieck schrijft, die wy
 flus hoorden spreken, ἀπόδειξιν
 ἰσχυροτάτην τῆ τ' ἀληθῆ λέγειν φέρειν οἶον)
 μάλιστα ἰδὲ τῶν αὐτῶν ἀναισθησίαν ὡς πάν-
 20 ὄ, ἢ περ' ἂν αὐτὸς ἐκφύγη, τῷ τ' ἔδῃ πάν-
 τως ἀνυπάρκτον ἐν παντελῶς καὶ ἄχρηστον.
 Dat haer' ongevoelickheid haer
 sterckste

VAN 'T ORGEL. 93
 1. sterckste bewijs is, als waere alles
 van niet ende onnutt wat haer
 ontgaet ende sy niet en kunnen vat-
 ten. Andere, ende de meeste
 5 aller Menschen geloove ick van
 't gevoelen te zijn, dat ick met
 soo grootc aensienlichheden
 beweere, ende dienvolgens
 (daertoe ick trachte) dat sy gee-
 10 ne swaericheid en souden wil-
 len maken, om, als ick voor-
 stelde, die eerste voorbereidin-
 ghe der gemoederen, door een'
 deftighe inleidinghe vande ze-
 15 dighste Orghel-pijpen in de
 Kercke te laten doen. Noch-
 tans, uyt vreesē datmen't daer
 voor houden moghte, als wae-
 re mijn voornemen, bedeckte-
 20 lick op de toestemminghe des
 Lezers in te palmen; daer ick te
 voren

[92, 17] *Plut. de Mus.*

¹ Drukfout, hs αὐτῶν

[93] [-waerdeloos] ≤ van niet ≥: Om de alliteratie?

[93 (692r)] aller [-redelicke schepselen] ≤ menschen ≥: Huygens wil niet beledigen.

in souden maken willen: Door nummering de orde van *maken willen* omgekeerd, dus zó als thans alleen geoorloofd is.

[92, 16-20] ἀπόδειξιν ἰσχυροτάτην τοῦ τ' ἀληθῆ λέγειν φέρειν οἶονται μάλιστα μὲν τὴν αὐτῶν* ἀναισθησίαν ὡς πάν ὁ, τι περ' ἂν αὐτοὺς ἐκφύγη, τοῦτο δὲ δὴ πάντως ἀνυπάρκτον ἐν παντελῶς καὶ ἄχρηστον.

* in hs. juist αὐτῶν (d.w.z. *hun eigen*. R.).

- [92] 2 *uyt te halen*: te voorschijn te brengen.
 4 *uytgeven*: voortbrengen.
endtelick heeft de kracht: (Vgl. p. 91 r. 18: is bequaem.) zij (de harmonie der Toonen) tenslotte heeft het vermogen.
 6 *roeren*: bewegen, in beweging te brengen.
Dat . . . geseht: daarmee is alles gezegd, zo is alles uitgedrukt.
 9 *sommige . . . te verklaeren*: (acc. c. inf.) dat sommigen, zelfs oprecht, verklaren.
 11 *sulx*: (rel.) hetgeen. Vgl. p. 82.
 12 *wanschaphheid*: misvormdheid, aangeboren gebrek.
 14 *bewijs*: uiteenzetting, betoog.
 21 *haer' ongevoelickheid*: hun ongevoeligheid (nl. van de oren).
- [93] 2 *van niet*: „van niets”, waardeloos. Vgl. een vent van niets. Niet in WNT.
 7 *aensienlickheden*: „autoriteiten”, gezag en aanzien hebbende schrijvers.
 8 *beweere*: verdedig, bevestig, steun.
dienvolgens: derhalve (geloof ik).
 9 *daertoe ick trachte*: intercalatie, die betrekking heeft op wat volgt.
 10 *swaericheid*: bezwaar.
 14 *deftighe*: waardige, indrukwekkende, plechtige.
zedighste: bescheidenste, minst luidruchtige.
 20 *op . . . in te palmen*: allengs, geleidelijk mij meester te maken van de instemming van de lezer.
 21 *daer*: terwijl.

94 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 voren allenthalven verklaert
 hebbe, geen' Kerck-mufike te
 verdedigen, dan die van 'therte
 door de kele en tongh en han-
 5 den t'famen, als een onverfchei-
 delick doen betracht werdt;
 fulx ick doch inder daed geloo-
 ve het allerwegen onbegrijpe-
 lixte gevoelen te zijn; will ick
 10 my te vreden houden met het
 ghene ick, naer mijnen doen,
 hebbe weten te weghe te bren-
 ghen, om te bewijfen hoe soo-
 danighe. stomme inleidinghe
 15 van t'Orgel lijdelyck ende loffe-
 lick fchijnt te welen; ende on-
 dertufchen den ghenen uyt de
 wege te treden, die fulx, oft als
 ἀναίσθητοι; ongevoelicke, soo wyfe
 20 met Plutarchus noemden, niet
 en kunnen dienftigh vinden,
 oft

VAN 'T ORGEL. 95
 1 oft uyt fwacken haet van an-
 dere misleider Kercken mis-
 bruyck, sonder onftichtinghe
 haerer gemoederen (aen 'twelc-
 5 ke meer ghelegen is, als aen wei-
 nige noten Mufiks) niet en sou-
 den kunnen ghedoogen.
 Ick herftelle my dan op het
 bloote ende de ftemme verge-
 10 felfchappende ghebruyck onfer
 naeburighe Steden, ende waer-
 fchouwe daerby, dat ick voor-
 namentlick alle konftighe der-
 telheden vanden Orgelift (*qui-*
 15 *bus devotio querenda contemnitur,*
vitanda lascivia propalatur, vvaer
door de aendachticheid, diemen be-
hoort te foecken, veracht, ende de
wulpsheid diemen behoort te fchou-
 20 *men, voort-geftelt vverdt*) uyt ons
 Kerck-gelång ghekeurt verftac
 rr

[95, 14] *Comm. extrav. lib. 3. Tit. 1. cap. 1.*

¹ Drukfout, hs geen *te*.

² wulpsheid,

[94] *te vreden* [—ende voldaan]: Het overbodige weg.
onbe(g) ?r[ispt+]<ijp>elixte: Matiging in de uitdrukking: het minst berispelijke,
 het minst voor kritiek vatbare, niet *onberispete* (wat zeker niet het geval was).
soodanighe [—n] *stomme* [—n] *inleidinghe*: *soodanighen* kon: soodanigh een.
 Maar *stommen* was onjuist. Beter alle twee n's te schrappen.

[95] [—segge] *waerschouwe*: Krachtiger: wijs erop, breng onder het oog.

[95 (693v)] *veracht* [—werdt]: Meermalen deze soort correctie. Het samen-
 getrokken hulpww. achteraan, niet voorop.

[94, 19] *ἀναίσθητοι*.

- [94] 1 *allenthalven* : volstrekt.
 5 *onverscheiden* : onscheidbaar, onlosmakelijk met elkaar verbonden.
 7 *sulx* : (rel.) hetgeen. Vgl. p. 82, 92.
 8 *onbegrijpelixte* : onberispelijkste, het minst voor afkeuring vatbare.
 11 *naer . . . doen* : naar mijn vermogen.
 12 *te weghe te brenghe* : te berde te brengen, aan te voeren.
 14 *stomme* : zonder woorden.
 15 *lijdelick* : toelaatbaar, geoorloofd.
 17 *uyt . . . treden* : uit de weg gaan voor (om hen niet voor het hoofd te stoten).
- [95] 1 *swacken* : ongegronde.
andere . . . misbruyck : het misbruik van andere, misleide kerken (andere niet gebogen).
 8 *herstelle . . . op* : ik keer derhalve terug tot, ik beperk mij derhalve wederom tot.
 9 *bloote* : zuivere (gebruik), zonder iets erbij.
 11 *waerschouwe* : breng onder de aandacht, wijs er met nadruk op.
 12 *voornamentlick* : in het bijzonder, vooral, in de eerste plaats.
 13 *konstighe dertelheden* : artistieke speelsheden, tierlantijnen.
 17 *aendachticheid* : geestelijke aandacht, vrome concentratie.
 19 *wulpsheid* : dartelheid, zinnelijk behagen.
schouwen : schuwen.
 20 *voort-gesett* : bevorderd, gepropageerd, verbreid.
 21 *verstae te hebben* : wil hebben. Vgl. MNW s.v. verstaen, 12. Nog: ik versta dit van kinderen niet.

96 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 te hebben: *ut modesta psallentium gravitas placidâ modulatione decantet, & nihil de benè morata Musica immutetur: soo dat daer*
 5 *in stilte, ende staetichheid gesonghen werde, ende niets verandert in de welgemanierde Musike. Cantus ipse plenus sit gravitate, seght Bernardus, nec lasciviam resonet, nec rusticitatem. Sic suavis, ut non sit levis: sic mulceat aures, ut moveat corda: Het gesangh selver zij*
 10 *voll deftichheids: het en luyde noch dertel, noch boersch. Soo, soet, dat het niet licht en zij. Soo, de Ooren*
 15 *streelende, dat het de Herten beroere.*
 20 *ἄτε οὐκ ἠθῶν μάλιστα φροντίδα πεποιημένοι οἱ παλαιοὶ, τὸ σεμνὸν καὶ ἀπεριεργὸν τῆς ἀρχαίας μουσικῆς προετίμων, seght wederom Plutarchus: dat is; de*
Oude, als Luyden, die de meeste sor-
ghe

[96, 2] *Extravag. ibi.*

[96, 8] *Epist. 312.*

[96, 20] *d.l. (= dato loco? R.)*

[97] [—harde]≤stijve≥: Matiging in de woordkeus: *hard* was te erg (± onbekeerd); *stijf*=onbuigzaam, trots (in één lijn met *opgeblasen*).

[96, 17-19] *ἄτε οὐκ ἠθῶν μάλιστα φροντίδα πεποιημένοι οἱ παλαιοὶ, τὸ σεμνὸν καὶ ἀπεριεργὸν τῆς ἀρχαίας μουσικῆς προετίμων.*

VAN 'T ORGEL. 97.
 1 *ghe voor de goede zeden draegen, hebben de statighe ende slechte Musike meest geacht. Ende, om niet lang hierop te staen, Ick oordeele, eerstelick, dat het soo onschickelick is, de aendchtighe Lofsangen diemen Gode toefinght, met ydele pronckerije van Stemme oft handen te verciere, als vande Gebeden self*
 5 *cantilenam Rhetoricam te maken: ende alle recht-Godvruchtige Luyden weten, oft sy meer gesticht of onsticht werden, door*
 10 *het Gebed van soodanighen Prediker, diemen opentlick kan mercken, syne sterckste bewegingen te komen, niet uyt het gebroken Hert voor God, maer*
 15 *uyt het stijve ende opgeblasen Hert voor de Menschen, by de*
 20 *G welc-*

- [96] 5 *stille*: bedaardheid, zielestilte.
staetichheid: plechtige ernst.
- 7 *welgemanierde*: van goede aard, goed (benè morata). Vgl. p. 80 over de „*maniere* van Toonen enz.”
- 13 *defticheids*: (gravitate) ernst, waardigheid.
- 14 *Soo, soet*: zo liefelijk, op die wijze zoet (de komma achter *Soo* beoogt, evenals die in r. 15, de kwalitatieve bet. van *soo* te doen uitkomen, de graduele af te snijden).
- 15 *licht*: lichtzinnig, luchthartig.
- 21 *de oude*: de oude mensen (in de mond van Plutarchus!, niet zoals meestal: de klassieken).
- [97] 2 *staetighe ende slechte*: ernstige (plechtige) en eenvoudige (Gr. ἀπερίεργον = recht op de man af).
- 4 *hierop te staen*: hierbij te blijven stilstaan.
- 5-10 *soo . . . als*: even . . . als.
- 5 *onschickelick*: ongepast.
- 6 *aendachtige*: geestelijke, godsdienstige.
- 9 *Stemme oft handen*: zang of muziek.
- 11 *cantilenam Rhetoricam*: een rhetorische deun.
- 16 *diemen . . . te komen*: prolepsis van rel. die, dat een eenheid vormt met „syne sterckste bewegingen”: wiens sterkste emoties, naar men duidelijk kan merken, voortkomen.
- 20 *stijve ende opgeblasen*: trotse (zie manuscr. aant.) en ijdele.

98 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 welcke hy tracht de Menschelicke eere van welsprekenheid te verdienen. Ick derve my deser gelijckenisse wel dienen; 5 want, God betere het, die argernis ontmoetmen hedensdaeghs in vele Kercken: ende soudemen in 't voorby gaen daerby mogen melden de onredelicke maniere, die hedensdaeghs in gebruyck is, van God den Heere, in't bidden voor onse Overigheden, allerhande ydel schuym van derselver wereldsche Titulen voor te dragen: als besaten wy aerd-wormen yet aensienlix, byde onuyt-spreeckbare moghentheid des onbegrijpelicken Gods, 15 dien wy daer te voet leggen. Maer dir's vanden wegh: de krullen

VAN 'T ORGEL. 99
 1 krullen van wel-sprekenheid tot God zijn't daer ick't tegen hebbe. Oock tot de Menschen: want oft mijn Prediker synen 5 hoed voll pluymen steke, oft sich staec en behaghe in dertelheid van schoone woorden, hy die daer geroepen is, om my de Wereld af te Prediken, 10 geldt my schier gelijk. Hoe verre oock fulcke ongebondenheid geweest zij, niet alleen van God den Heere, inden Vleefche, maer oock, naer hem, vande 15 Predikers, die het ampt uyt synen heilighen mond geleert hadden, is niet duyfter om vinden. De wel-sprekenste vande Apostelen vervult schier een ganfch Capittel, met sich byde 20 Corintheren te onschuldigen
 G 2 van

[99, 19] 1. Cor. 2.

¹ Kercken; (536)

[98] [—ende waere mijnes bedunkens wel oorboor daertegen te versien]: De hele passage *geschrapt*. Het was ook wel moeilijk tegen zulke ijdelheden van het gebed „te versien”. Een andere ijdelheid wordt in plaats van het *geschrapte* interlineair aan de orde gesteld: *Ende soudemen in 't verby gaen daerby mogen melden* enz.

van in 'tbidden voor onse ouerigheden [—~] God den Heere [—gestadelick onse doorluchtigheden, hoocheden, mogentheden ende diergelicken schuym] voor [—ooghen] te [—stellen]≤draghen≥: ≤allerhande ydel schuym van derselver wereldsche Titulen≥: Het was iets te bar, al die *heden* aan God de Heer voorgesteld. Het leek immers of al die hoogwaardige ijdelheiten in persoon werden voorgesteld. Huygens matigt tot het schuim van titels. In verband daarmee voordragen, niet voorstellen (van de personen). Het net (536) wijzigt de woordorde tot: van God den Heere in 't bidden enz.

[—voor]≤bij≥ de onuytsprek[—elicke]≤bare≥ [—doorluchticheit, hoocheit ende] mogentheid [—van] [—onses] des ≤onbegrijpelicken≥ Gods. Men lette op de oorspronkelijke, treffende *parallel* van de doorluchtigheden enz. en Gods doorluchtigheid enz. Nu bleef alleen de mogentheid over. *bij* was beter voorz.=vergeleken bij; onuitsprekelijk was reeds min of meer vervaagd blijkbaar (vgl. ons onuitsprekelijk=bijw. van graad). Vandaar letterlijk: niet uit te spreken, onuitspreekbaar. *des onbegrijpelicken* was een zinvolle correctie van *onses* (dat weer in de plaats trad van eerst bedoeld *van onsen*).

- [98] 4 *deser gelijckenisse . . . dienen*: van deze vergelijking bedienen.
 5 *God betere het*: verontwaardigde vrome verzuchting!, geen „ijdel gebruik” van Gods naam in Huygens’ mond.
 9 *onredelicke*: dwaze.
 11–15 *God . . . voor te dragen*: voor God te brengen, te vermelden.
 11–16 *van . . . voor te dragen*: bijv. bep. bij „maniere” („van” kan onvertaald blijven).
 13 *Overigheden*: overheden.
 17 *aensienlix*: waard om aan te zien, indrukwekkends, voortreffelijks. *byde*: vergeleken bij de.
 19 *onbegrijpelicken*: niet te omvatten (ook niet met het verstand).
 21 *van den wegh*: bezijden ons onderwerp.
- [99] 1 *krullen . . . welsprekendheid*: rhetorische krullen, versierselen.
 3 *Oock tot de Menschen*: Ook (de „krullen van welsprekendheid”) tot de mensen.
 4–7 *oft . . . woorden*: subj. bij geldt (10).
 6 *sich . . . behaghe*: zich staat te behagen (de verstrengeling van de nevenschikte leden is zo groot, dat een deel van het tweede lid („sich”) voor *en* komt te staan).
 11 *ongebondenheid*: synoniem met „dertelheid” (r. 6): ongeveer = ijdel zichzelf uitleven, toegeven aan ijdele menselijke neigingen (deze bet. niet in WNT).
 14 *naar hem*: na hem (Christus).
 17 *niet . . . vinden*: makkelijk te vinden (duyster = moeilijk).
 19 *vervult*: vult.
 20 *sich . . . onschuldigen*: te verklaren dat hij niet schuldig is aan, zich te zuiveren, te distanciëren van de beschuldiging . . . (Zie over dooreenlopen van veron-, veront- Schönfeld,⁶ p. 250). Zie 1 Cor. 2:4: en mijne rede en mijne prediking was niet in bewegelijke woorden van menselijke wijsheid, . . .

[99] [–ende]≤Oock tot de menschen: want≥ oft . . .: De onderscheiding tussen het ijdele gebed en het ijdele spreken tot de gemeente was wel nodig. Eerst gleed Huygens gewoon verder met „ende”.

[–staet]≤geroepen is≥: Treffender.

af te [–preken]≤prediken≥: „preken” klonk blijkbaar iets te familiaar hier.

[–van hem]≤uyt synen heiligen mond≥: Zinnvolle verbetering in dit verband, waar het gaat over het eenvoudige spreken.

[–maecker]≤vervult≥ schier een gansch Capittel [–af] met . . .: Snelle correctie, nodig in verband met het nog volgende: waarmee hij het vult.

100 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 van 't ghene hy, noemt, υπε-
 ροχλῶ λόγῳ ἢ σοφίας, ende διδακτικῶς
 : ἀνθρωπίνης σοφίας λόγῳ. Oock, lan-
 ghe naer die tijden, staet wel te
 5 letten hoe sorghvuldigh men
 noch was van Gods VVoord
 in alle slechticheid ende een-
 voudicheid van uytſprake te
 verkondighen, ἐὶ μὲν δὲ σοφιστῶ δι-
 10 δασκαλεῖον ἢ ἡ ἐκκλησία, seght A-
 thanasius, διγλωπίαις ἢ οὐ καμρός·
 ἐπιδαὶ ἢ τρέπων ἀγῶν, καὶ καρποφορία
 πὲρ προκειμένων, καὶ προσδοκία ἕρανῶν τὸ
 προσδοκώμενον, μὴ γλῶττα ζητήσω,
 15 ἀλλ' ὁ τρόπος κατηρθῆσθω. *Indien de*
Kercke de Leer-plaetsē van een
VVel-spreker waere, soo waere het
daer tijd van schoone woorden.
Maer dewijle het voornemen daer
 20 *eenen loop-strijd van goede zeden is,*
ende van vruchtbaerheid, soo en
laet

VAN'T ORGEL. 101
 1 *laet daer de Tonghe niet gefoght*
maer de zeden gerechte werden?
 Waer is't zedert toe gekomen?
 VVaer toe niet? Maer, segg ick
 5 tegens mijn selven, soomen
 alle cieraten van Gods VVoord
 will weeren, soudemen den-
 selven aenstoot niet vinden
 inde vergulde Tafelen, daer in,
 10 langs de muren ende Pilaeren
 onser Kercken, de VVett des
 Heeren ende andere spreucken,
 met konstghe swieren van Let-
 teren uytgedrukt staen, ende
 15 geleden werden? Staet het Hei-
 lighe aldaer mede niet met het
 ydele behangen? ende is dat
 vermaeck onser Oogen niet
 soo verleidende als 't andere on-
 20 ser Ooren? Dit's geen yraghe
 vandē wegh af, noch haers be-
 G 3 denē-

[100, 2] uytneementheid van spreken oft wijsheid. 3 redenen die de mensche-
 licke wijsheid leert; ¹

[100, 10] *Homil. de semente.*

¹ hs. leert. (m.i. een punt, ofschoon onduidelijk).

² toegekomen? (537)

[100 (694r)] [-gehoor] ≤ leer ≥ plaetse: Beter vertaling van het Griekse woord.
 Eigenaardig is dat het net (537) opnieuw eerst Gehoor- heeft, gecorrigeerd tot Leer-

[100, 1-2] ὑπεροχὴν λόγον καὶ σοφίας.

[100, 2-3] διδακτικῶς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγους.

[100, 9-15] εἰ μὲν γὰρ σοφιστοῦ διδασκαλεῖον ἦν ἡ ἐκκλησία, ἐνγλωττίας ἦν ὁ καιρός·
 ἐπειδὴν δὲ τρόπων ἀγῶν, καὶ καρποφορία τὸ προκειμένον, καὶ προσδοκία
 ὄρανῶν τὸ προσδοκώμενον, μὴ γλῶττα ζητήσθω, ἀλλ' ὁ τρόπος
 καθορθούσθω.

- [100] 5 *letten hoe . . . verkondighen*: constructie met obj., zonder vooropgaand „erop”, gewoon in 17e eeuw. Vbb. WNT s.v. *letten*, 1673. *sorghvuldigh . . . van*: nauwlettend toeziend op, zorgdragend voor.
- 7 *slechticheid*: eenvoud.
- 8 *van uytsprake*: van woorden, van uitdrukking.
- 16 *Leer-plaetse*: school.
- 17 *Wel-spreker*: retor, redenaar.
- 18 *tijd van*: gelegenheid voor.
- 19 *het voornemen daer*: de bedoeling, opzet daar (in de kerk).
- 20 *loop-strijd*: wedren. Vgl. Hebr. 12:1: . . . en laat ons met lijdzaamheid loopen de loopbaan die ons voorgesteld is. Zie WNT s.v. *loopen*, 2871 met citaat Hooft, Vondel.
- [101] 2 *zedes gerecht werden*: de aard, het karakter gecorrigeerd wordt (Gr. *τρόπος*).
- 4 *Waer toe niet?*: (wanhopige vraag; alles kan tegenwoordig).
- 6 *cieraten*: (Ontleend aan Hoogduits, vandaar misschien —t. Maar Huygens schrijft ook *gewaeten* (Schönfeld⁶, 55)) versieringen, retorische figuren.
- 9 *Tafelen*: borden (waarop de wet en andere zaken).
- 15 *geleden*: geduld, toegelaten.
- 19 *soo*: even.
- 't andere . . . Ooren*: het andere, (dat) van onze oren.
- 21 *vanden wegh af*: buiten ons onderwerp.
- haers bedenckens*: (Obj. gen. van pron. pers.) het haar (de vraag) overdenken.

102 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 denckens onwaerdigh: Maer,
 als ick noch elders gefeght heb-
 be, 't eene misbruyck en kan
 't ander² niet fuyveren: ende wy
 5 zijn nu met het Oore befigh.
 Het Orgel dan, even als vande
 uytſprake gefeght is, het zij het
 God helpe aenſpreken, oft my,
 God in Gebede ende Lofsang,
 10 my in beroering van Gemoede
 tot dat Gebed ende dien Lof-
 ſang, vereiſch ick in alle ſtate-
 licke eenvoudicheid gehandelt
 te werden: Voor eerſt; om de
 15 meeſte aenſienlickheid ende
 ſtichtinghe te bevoorderen, als
 nu bewefen is. Ende dit, vol-
 gens 't gene wy, nopende die
 aenſienlickheid, vanden Keiſer
 20 Carolus Magnus leſen; *non alio
 conſilio Muſicos intuliſſe in Eccle-
 ſiam*

VAN 'T ORGEL: 103
 1 *fiam modos, quam ut certi aliquot
 decerpti ex ſacris literis loci, concen-
 ſuum ſuarvitate CONſPECTIORES
 in caſu Chriſtianorum redderentur.*
 5 *Daer hij de Muſike met anders geen
 voornemen inde Kercke gevoert
 heeft, als om eenighe uyt de H.
 Schrift getrockene plaetſen, door de
 aengenaemheid derſelver inde Chri-
 10 ſtelicke vergaderinghe te AEN-
 SIENLICKER te maecten. Waer-
 op ſlaet 'tghene my wat onver-
 wacht inde ſchriften vanden
 grooten Calvin te voren is ge-
 15 komen, gevende reden vande
 oplegginghe der Handen, noch
 heden in gebruyck, met deſe
 VVoorden: *Et certes c'eſt choſe
 utile, de MAGNIFIER au peuple
 20 la dignité du miniſtere par une telle
 CEREMONIE.* Ten tweeden
 G 4 vereiſch*

[102, 12] *Curent sacerdotes & Clerici ſic ſuos cantus instituere, ut modestâ
 honestaque³ psallendi gravitate, placidâque & gratâ modulatione, ſic audientium
 aures deliniant, ut provocent excitentque ad devotionem compunctionemque; non ad
 lascivam cordisve aut animi titillationem, Concil. Senon. decr. mor. 17.*

[103, 1] *Iac. Cur. lib. 2. Chron. Cent. 8.6.*

[103, 13] *Inst. 4. c. 4. 16.*

¹ 'teene (538).

² 'tander (538).

³ hs. honestâque

⁴ H.^e (539).

- [102] 2 *noch elders*: ook elders (p. 18).
 7 *uytsprake*: spreken, wijze van spreken.
 9 *Gebede*: gebedspsalm.
 10 *in beroering . . . Gemoede*: in bewegen van mijn gemoed. Niet de „inleidinghe” (p. 77) bedoeld, waarvan hij reeds afstand had gedaan (p. 93 vlg.), maar het spelen van de psalm zelf.
 12 *in . . . werden*: inf. (groep) van de acc. (Het Orgel) c. inf. *statelijcke*: ernstige of eerbiedige gevoelens opwekkende. (Vgl. WNT s.v. statelijk, kol. 834, van gewijde muziek gezegd).
 13 *gehandelt*: behandeld, bespeeld.
 15 *meeste aensienlickheid*: grootste achtbaarheid, eerbiedwaardigheid.
 17 *bewesen*: uiteengezet, duidelijk gemaakt.
 citaat: zie de vertaling p. 175 (bij uitzondering vertaalt Huygens niet).

- [103] 6 *gevoert*: ingevoerd.
 9 *derselver*: nl. van de Musike.
 10 *aensienlicker*: eerbiedwekkender, indrukwekkender (Lat. *conspetiores*).
 12 *wat onverwacht*: enigszins onverwacht.
 14 *'tghene . . . te voren is gekomen*: wat ik vond, wat onder mijn aandacht kwam.
 15 *gevende reden . . .*: (pred. toev. bij 'tghene enz.) rekenschap gevend.
 16 *oplegginghe der Handen*: nl. bij de bevestiging van een predikant.
 Frans citaat: En voorzeker is het een nuttige zaak, de waardigheid van het ambt voor het volk te vergroten door een zodanige plechtigheid.

104 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 vereisch ick de zedigheid van
 't Orgel, om ontfichtinghe te
 weeren: dat is, om onse swac-
 ke aendacht door 't gevoelighe
 5 niet af te leiden van 't onfien-
 licke; door 't gevoelighe, meen
 ick, τὴν χαίνωσιν μᾶλλον ἢ περὶ ὠφέλειαν
 εἰδόντων τῶν ἀσμάτων, τοῖς ἀνθρώποις
 ἐνεργάζεσθαι, door 't gevoelige van
 10 sulcken gesangh, dat den Menschen
 meer ongebondenheids dan nuttic-
 heids kan by brengen. Want,
 met Augustinus segg ick,
 cum mihi accidit, ut me amplius
 15 cantus, quam res quae cantatur mo-
 veat, panaliter me peccare confiteor,
 & tunc mallet non audire cantan-
 tem. Als 't my gebeurt, dat my 't ge-
 sang meer beweeghe dan 't ghene
 20 gesongen werdt, bekenn ick straffe-
 lick te sondighen, ende wilde dan
 liever

VAN 'T ORGEL. 105
 1 liever niet hooren singen; Ende
 met Bernardus, non est levis
 jactura gratiae spiritualis, levitate
 cantus abduci à sensuum utilitate.
 5 Ten is geen klein verlies vande gee-
 stelicke genade, door de lichticheid
 van 't gesang vande nutticheid des
 Sins afgeleidt te werden, ende we-
 derom met denselfen Augusti-
 10 nus, Si sonum illic, non sensuum
 libido audiendi desideret, impro-
 batur; Soo de wellust der Ooren meer
 begeerlickheids heeft tot het geluyd,
 dan tot den Sinn, is de Kerck-musi-
 15 ke verdoemelick. Dese waer-
 schouwinghe ter deftighe ze-
 digheid wel behertight zijnde,
 houd ick voor vast, dat all het
 ghene by wel heilighe Man-
 20 nen, welckers plaetsen hier
 voor, ten deele, zijn aengewe-
 G 5 sen,

[104, 7] *Iustin. mart. 423.*

[104, 13] *Confess. 10. c. 33.*

[105, 2] *Ep. 320.*

[105, 10] *Contr. Iul. Pel. 4.14.*

¹ Singen (+dubbele punt of komma) (539).

[104] [-weeren]≤leiden≥: „weeren” was juist gebruikt, variatie dus.
 dat [-ons?]≤de menschen≥ meer vermaecks dan nutticheids kan bij brengen:
 Net (539): meer ongebondenheids enz. *vermaecks* klonk te gunstig!

[104, 7-9] τὴν χαίνωσιν μᾶλλον ἢ περὶ ὠφέλειαν εἰδόντων τῶν ἀσμάτων, τοῖς ἀνθρώποις ἐνεργάζεσθαι. (De storende komma nà ἀσμάτων zou men gerust kunnen delgen! R.).

- [104] *zedigheid*: (variërend op „stateelicke eenvoudicheid”, p. 102) waardige ingetogenheid.
- 4 *'t gevoelighe*: het zintuiglijke (hier: het het oor strelende van het geluid).
- 10 *gesangh*: ietwat vreemd: het gaat immers over de „zedigheid van 't Orgel”.
Augustinus heeft het over het zingen. Mutatis mutandis acht Huygens dit ook toepasselijk op het begeleiden door het orgel. Evenzo r. 18.
- 11 *ongebondenheids*: zie manuscr. aant. Kladd „vermaecks”, dat gunstige betekenis heeft, tegenover ongunstig „ongebondenheid”.
- 21 *straffelick*: (niet afleiding van straf, waarvoor WNT s.v. straffelijk, 2093, alleen de bet.: op strenge of wrede wijze opgeeft, maar van straffen) op strafbare wijze. Vgl. WNT straffen, 2098 en zie Lat. paenaliter.
- [105] 6 *lichticheid*: (levitas) lichtheid, dartelheid.
- 8 *Sins*: betekenis (der gezongen woorden).
- 12 *de wellust der Ooren*: de genotzucht der oren (libido audiendi).
begeerlickheids: begeerte.
- 15 *waerschouwinghe ter*: opwekking, aanmaning tot.
deftighe zedigheid: ernstige ingetogenheid.
- 15–17 *Dese . . . zijnde*: abs. part. constr. Als deze opwekking enz.
- 18 *houd . . . vast*: acht ik het zeker, ben ik overtuigd.
- 19 *wel heilighe*: zeer heilige.
- 20 *plaetsen*: de desbetreffende stukken (uit hun werken), „loci”.

166 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 fen, tegens het Kercken-geluyd
 geschreven is, oft noch hedens-
 daeghs by welmeenende ge-
 sproken werdt, als tegens een'
 5 bedriegelicke ende schadelic-
 ke hulp ter Gods-dienstigheid,
 t'samen ter neder valt: nament-
 lick uytgefloten blijvende,¹ *que*
magis animum movent ad delecta-
 10 *tionem, quam ut per ea formetur*
bona dispositio, t'gbene (soo een
 groot School-man spreeckt) *het*
berte meer tot vermaeckinge, als
tot een' goede gestalte bevruegh.
 15 Want, in't tegendeel van ha-
 ren acnstoot, ick derve alle on-
 partijdighe, ende daer by niet
 gansch ongevoelige Menschen
 verckeren, dat sy tastelick be-
 20 vinden sullen haere welgestel-
 de gemoederen door het schick-
 kelicke

VAN 'T ORGEL: 107
 1 kelicke mede-luyden van 't Or-
 gel, tuschen de gesonghene
 Lofsangen, vander aerde op-
 waerts getoghen, ende eeni-
 5 gher maten vervoert te sullen
 werden. Emmers bekenne ick,
 met dusenden meer, dat het
 ons soo gaet; selfs met den
 grooten Oud-vader¹, diens
 10 woorden ick nu soo dickmaels
 gebesight hebbe; die, hoewel
 met een' heilighe bekomme-
 ringe vlotende, als hy 't noemt,
Fluctuans inter periculum volupta-
 15 *tis & experimentum salubritatis,*
tuschen het gevaer vande genucht,
ende de ondervindinghe vande
nutt-saligheid, ondertusche sich
 niet en kan beletten te erken-
 20 nen, dat hy voelt *ipsis sanctis di-*
ctis religiosius & ardentius moveri
 ani-

[106, 8] *Thom. 2.2. qu. 91. Art. 2.*

[106, 19] *Inde in Ecclesiis dei³ Psalmodia cantanda praecipitur, ut fidelium devotio excitetur Extrav. Com. lib. 3. Tit. 1.6.1.*

[107, 14] *August. Conf. 10.33.*

¹ blijvende (540)

² hs. Dei (waarschijnlijk majuskel)

³ Oudvader (540)

[106] als [-van]≤tegens> een ≤bedriegelicke [-ende] gevaerlicke ende>> schadelicke hulp ter god(s)[-vruchticheit]≤dienstigheid>>: Beter voorz. *tegens*; uitbreiding van de karakteriserende adjectieven voor *hulp*. Maar in het net (540) vervalt *gevaerlicke* als teveel van het goede; *godvruchticheid* was hier minder op zijn plaats, te intieme, persoonlijk, mystiek. Het ging om godsdienstigheid, God dienen in de kerk en op welke wijze.

[107 (694v)] [-H. Augustinus] ≤grooten oudvader, diens woorden ick nu soo dickmaels gebesight hebbe>>: Parafraze ter variëring.

- [106] 1 *Kercken-geluyd*: kerkmuziek.
 7 *ter . . . valt*: ineensloort, zijn geldigheid verliest.
namentlick . . . blijvende: wanneer nl. uitgesloten blijft.
 12 *School-man*: scholast, kerkleraar (niet in WNT).
 14 *gestalte*: gesteldheid.
 15 *in . . . aenstoot*: in tegenstelling tot hun ergernis, in plaats van zich te ergeren (proleptische bep. in „dat zy . . . werden”).
 16 *onpartijdighe*: onbevooroordeelden.
- Lat. citaat: Vandaar dat in Gods kerken onderwezen wordt, het zingen van psalmen, met de bedoeling dat de vroomheid van de gelovige wordt opgewekt.
- 20 *welgestelde*: goedgestemde (vgl. WNT s.v. stellen, van muziek-instrumenten: stemmen); beeldspraak, aansluitend bij medeluyden.
 21 *schickelicke*: (erbij) passende.
- [107] 2 *tuschen*: onder, tijdens.
 5 *vervoert*: (opwaarts) weggevoerd, meegesleept.
 6 *Emmers*: Althans, in elk geval.
 8 *met*: tezamen met, op dezelfde wijze als (de grote kerkvader).
 9 *Oud-vader*: kerkvader (Augustinus).
 13 *vlotende*: drijvende (Fluctuans), dobberend, slingerend.
 16 *genucht*: genoeg, vermaak.
 18 *nutt-saligheid*: (salubritatis) geestelijke heilzaamheid.

108 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 *animos nostros in flammam pietatis, cum ita cantantur quam si non ita cantarentur, & omnes affectus spiritus nostri, pro suavi diversitate habere proprios modos in voce atque cantu, quorum nescio quâ occultâ familiaritate excitentur, Dat onse gemoederen heilighlicker ende vierigher tot de vlamme van Gods-dienstigheid bevoghen werden door de heilighe spreucken, wanneer die soo gesonghen werden, dan wanneer sy soo niet gesongen en vvierden, ende dat alle de tochten van onsen geest haere eighene Sangmaten inde stemme ende het gesang hebben, door vvclckers ick en vvete niet hoedanighe verborghen Maetschapp zij vervvcekt vvorden. In*

20 *welcke plaetse hoewel hy eighentlick vande kracht der Stem-*

¹ ten aensien (541)

² aerden, (541)

1 Stemme spreekt, zijnde doemaels de Instrumenten inde Kercke noch niet gebruyckelick, soo acht ick dit feggen

5 hier te voegen, ten aensien¹, dat ick, als voren breed bewesen is, het wel-gebruyckte Orgel onder 'tsingen voor een ende 'felve doen houde: van 't welck

10 ick, voor mijn hoofd, verklaren moet, ten tijde het my in Engeland eerst onverhoeds gebeurde, namentlick in 't singen vanden Psalm, naer een' achtermiddaghs Predike, sulx daerdoor geraeckt te zijn geweest, dat ick van herten wenschen mochte, mijn' ziele altoos soo

15 hoogh uyt der aerden² ende in

20 soo vluggen gestalte naerden Hemel stonde. *Flevi in hymnis*

- [108] 11 *spreucken*: woorden, uitspraken (van de H.S.).
 14 *tochten*: begeerten, verlangens.
 15 *Sangmaten*: maten, ritmen.
 17 *welckers*: (gen. pl.) welker (nl. van de „sangmaten”).
 18 *Maetschap*: bondgenootschap, innerlijke verbondenheid, verwantschap (Lat. familiaritate) . . .
 19 *zij*: de „tochten”.
In welke . . . spreekt: (rel. aansluiting, waardoor prolepsis van de bep. „in welke plaetse”). Hoewel hij op deze plaats . . .
- [109] 1 *zijnde . . . gebruyckelick*: (abs. part. constr.) daar toen enz.
 4 *seggen*: uitspraak.
 5 *ten aensien dat*: (letterl. bij de beschouwing dat) aangezien.
 6 *voren*: zie p. 94.
 7-8 *het . . . singen*: (dir. obj.): het goedgebruikte orgel bij het zingen.
 10 *voor . . . hooft*: wat mij betreft.
 11 *ten tijde*: (voegw.) toen.
 12 *eerst*: voor het eerst.
 13 *in*: (duratief) tijdens, gedurende.
 15 *sulx*: zó.
 18 *mijn' ziele . . .*: dat mijn ziel (de bekende weglating van voegw. dat, obj. bijzin inleidend).
 19 *uyt der aerden . . . stonde*: zo hoog van de aarde weg stond en in zo tot vliegen geschikte gesteldheid naar de hemel streefde (samentrekking van: staan en: staan naar). Voor „vlugge” zie MNW s.v. vlugge, 690.

110: GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

- 1 *Et Canticus tuis, suave sonantis Ec-*
clesia tua vocibus commotus acri-
ter, seght wederom de H. Au-
 5 *gustinus, onder dijne Lofsangen,*
Heere, hebb ick geschreydt, scherpe-
lick ontroert door de stemme van
dijne soet-luydende Kercke, ende
syne naerder verklaringe de-
 10 *sen aengaende, komt hier me-*
de te passe: Adducor, seght hy,
cantandi consuetudinem approbare
in Ecclesia, ut, per oblectamenta
aurium, infirmorum animus in affe-
 15 *ctum pietatis insurgat. Ick werde*
bevrogen het gebruyck van 't sin-
gen inde Kercke goed te vinden, op
dat het gemoed der swacke door
't vermaeck der Ooren in God-
 20 *vruchtige tochten opstijghe. ende*
elders, O verè admirandi magi-
stri sapiens institutum, ut simul Et
cantare

VAN 'T ORGEL. 111

- 1 *cantare videamur, Et quod ad uti-*
litatem animæ pertinet perdocea-
mur: ó wyse instellinghe onses recht
wonderlicken Meesters, dat wy all
 5 *singende geleert vverden, 't gene toe-*
nutt onser zielen streckt. Zedert
die eerste reise dan, dat selve ge-
noeghen my meermalen tot
Londen ende elders weder-
 10 *vaerende, heeft het altoos het*
selve werck in my gewrocht;
ende, gelijk een groot Man,
hier voren gemelt, elders aen-
 15 *gemerckt heeft, tegens de ghe-*
ne die de grootsheid van 't ge-
bouw der Kercken plotfelijk
willen verdoemen, dat het
vreemd schijnt, if God should
 20 *have made such store of glorious*
creatures on earth, and leave them
all to bee consumed in secular va-
nitie,

[110, 4] *Confess. 9. c. 6.*[110, 10] *10. Conf. 3.*[110, 20] *Praef. in Psal.*

- [111] 4 *dat ... steeckt*: naar het Lat. quod ... perdoceamur. Huygens had blijkbaar geen bezwaar tegen deze constructie, die te vergelijken is met ons: De heren worden verzocht niet te roken. Vgl. de Opdracht, p. 5, r. 1 vlgg.
- 7 *dat selve ... wedervarende*: (abs. part. constr.) (heeft) toen ik datzelfde genoeg beleefde . . ., het altijd enz.
- 10 *het selve werck*: dezelfde uitwerking.
- 13 *hier voren*: zie p. 88; „een groot Man” moet wel de daar geciteerde Eng. auteur zijn.
- 15 *grootsheid*: luister, pracht.

112 GEBRUYCK of ONGEBRUYCK
 1 *nisie, Dat sulcken menighthe
 van heerlicke schepselē soude hebben
 gemaecte (als daer zijn schoone stee-
 nen ende metalen) ende laten desel-
 5 ve alle t'samen in tijdlicke ydelhe-
 den verslijten: Soo hebb ick
 endlick mede derven besluy-
 ten, dat voor seker die verwoe-
 rende Musike, diens wonder-
 10 licke toonen ons als voor even
 soo veel trappen oft vleugelen
 uyt ons selven dienen, den
 Mensche niet mede gedeelt en
 moet wesen, om altoos ende
 15 alleen inde vruchteloofse ydel-
 heden deser wereld besteedt,
 versleten ende vernielt te wer-
 den; maer dat τιμωτέρα αὐτῆς ἢ
 φύσις ἐστίν, ἢ κατὰ τὴν εἰρημένην χρεῖαν,
 20 *Dat haer aerd ende afkomste waer-
 digher is, dan om tot sulx als geseght
 is te dienen.* Wel*

[112, 18] *Aristot. polit. etc.?* 5¹).

[113, 13] *I Cor. 14.50.*

¹ hs. 8.5

[112 (695r)] die ≤verwoerende≥ Musike, [—die krachtighe wetenschap (?)]:
 De muzikale Huygens heeft behoefte aan een krachtig epitheton bij muziek; *die
 krachtighe wetenschap* (?)=die Kunde (Kunst) met grote uitwerking, leek hem
 overbodig.

<trappen><oft> vleugelen [—oft]: Vermoedelijk wilde Huygens eerst schrijven:
 vleugelen oft trappen, maar het sterkere beeld kon beter volgen dan voorop gaan.
 Geen anticlimax.

[113] voorn[ε+]<a>mentlick: Verwerping van de Duitse vorm (met umlaut
 van â).

[112, 18-19] *τιμωτέρα αὐτῆς ἢ φύσις ἐστίν, ἢ κατὰ τὴν εἰρημένην χρεῖαν.*

[113, 13-14] *πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γενέσθω.*

VAN 'T ORGEL. 113

1 Wel hadd ick te gemoet ge-
 sien, dat ick, dus doende, in't
 tweede Lit, vande Nuttigheid,
 soude vervallen. Hebb het
 5 oock inder daed nu ten mee-
 ften deele voltrocken: Maer
 daer gebreekt, tot besluyt,
 een' reden aen, die niet min-
 nae de Noodfakelickheid, als
 10 naer de Nuttigheid en smaect:
 namentlick, dewijle voorna-
 mentlick in Gods Kercke ver-
 eifcht is, dat πάντα εὐσχημόνως καὶ
 15 κατὰ τάξιν γενέσθω, *Dat alles betamelick
 ende ordentlick geschiede, daer aen
 wy ons, niet alleen in andere
 Wereldlicke vergaderinghen,
 maer selfs in onse Huysgesin-
 nen, met reden, laten gelegen
 20 zijn; dat wy hooghlick yets van
 doen hebben, door het welcke*
 H ons

- [112] 6 *verslijten*: verbruiken, bezigen (vgl. r. 16 „bestedt, versleten ende vernielt”).
- 7 *mede*: ook.
- 8 *vervoerende*: meeslepene.
- 9 *diens*: (gen. vrl.) wier.
- 10 *als*: a.h.w.
- 12 *uyt ons zelven*: (bij trappen oft vleugelen) die ons uit onszelf wegvoeren.
- 13 *mede gedeelt*: geschonken.
- 14 *moet*: (modaal) kan.
- 17 *versleten ende vernielt*: verteerd en vernietigd.
- 20 *Dat*: verkeerdelijk herhaald.
-
- [113] 1 *Wel . . . te gemoet gesien*: Terecht had ik verwacht, zien aankomen. (Vgl. p. 76, r. 13 vlg.).
- 4 *het*: nl. het tweede Lit.
- 6 *voltrocken*: afgehandeld.
- 8 *reden*: woord, opmerking.
- 9 *nae*: naar (het door elkaar gebruiken van na en naar komt duidelijk uit in „naer” van r. 10).
- 11 *voornamentlick*: vooral.
- 15 *ordentlick*: ordelijk (vgl. p. 116 ordentelick).
- 16 *andere . . . vergaderinghen*: andere, wereldlijke bijeenkomsten (komma bij nevenschikking van twee voorbepalingen onnodig geacht).
- 11–20 *dewijle . . . zijn*: proleptisch geplaatste bep. in „dat wy enz.” (20 vlg.).
- 20 *hooghlick . . . hebben*: dringend iets nodig hebben (vgl. nog hoognodig).

114 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 ons gefangh der Pſalmen, in de
 groote Gemcenten deſer Lan-
 den fulx geregelt ende geſtiert
 werde, dat wy eenmael buyten
 5 het verwijt geſtelt werden, van
 Vyanden ende Vrienden, die
 ons warachtelick nae gheven;
 dat wy op alle andere dingen,
 oock boven maten, puntigh,
 10 keurlick ende beſett zynde,
 eene onlijdelicke onachtfæm-
 heid blijcken laten in 't ſingen
 van die Gebeden ende Lofsan-
 gen, die ons de heilige Dichters
 15 derſelve met ſoo ſorghvuldighen
 geregelt heid voorgeſtelt
 ende naghelaten hebben. Inder
 daed, het laet ſich onder ons
 veeltijds aenhooren, als ofter
 20 meer ghehuylt oft geſchreewt
 dan menſchelick gheſonghen
 werde.

VAN 'T ORGEL. 115
 1 werde. *Cantare non norunt, ſed
 malè ſonoros dant rugitus. Sy en
 kunnen niet ſinghen, maer ſlaen een
 leelick brieſchende geluyt.* De Too-
 5 nen luyden dwars onder een, als
 gevogelte van verſcheiden bec-
 ken. De maten ſtrijden, als Put-
 emmers, d'een dalende ſoo veel
 d'ander rijſt. Daer wert om 't
 10 ſeerſte uytgekreten, als of 't een
 ſake van overſtemminge waere,
 ende dat het de meeſte ſouden
 wegh dragen, met diergelijcke
 onhebbelickheden meer; ſul-
 15 ker wy, voor ſeker, de geringſte
 niet en ſouden dulden in eenigh
 ander tijdtelick doen, van klein
 belangh, ten aenſien van 't gene
 wy in deſen voor Gods aenge-
 20 ſicht te betrachten hebben.
 Want, om recht uyt te ſeggen,
 H 2 hoe

[115, 1] *Bernard. Domin. in Ram. Pal. ſerm. 2.*

¹ een' (544)

[115 (695v)] de maeten [—gaen tsamen]≤strijden≥, als . . . : Het treffender woord, aansluitend bij de in tegengestelde richting lopende putemmers.

- [114] 4 *eenmael*: eens, eindelijk.
 7 *ons warachtelick nae gheven*: naar waarheid van ons zeggen.
 9 *oock*: zelfs.
puntigh: punctueel, stipt.
 10 *keurlick*: kritisch, kieskeurig.
besett: nauwgezet (WNT s.v. bezet, 2455).
 11 *onlijdelicke onachtsaemheid*: onduldbare nonchalance.
 15 *sorghvuldighen geregtheid*: nauwkeurige ordelijkheid.
 16 *voorgesteld*: aangeboden, geschonken.
 18 *het . . . aenhooren*: men hoort bij ons vaak, 't (gezag) klinkt bij ons vaak (alsof . . .).
- [115] 4 *brieschende geluyt*: (rugitus) gebrul.
 7 *maten*: Prof. Noske deelt mij mee: „Maten” hier te lezen als ritme. Wat Huygens wil zeggen is simpelweg: men zingt niet in de maat, dus de één zingt kortere maten dan voorgeschreven is, de ander langere (en wellicht impliciet: *niemand* geeft de maat en de tonen binnen de maat precies de voorgeschreven duur). Huygens' metafoor is in zoverre misleidend, dat hij iets wat op „tijd” betrekking heeft in de „ruimte” projecteert, waardoor men associaties krijgt met het element melodie („rijzen” en „dalen”) en zou denken dat hij het „vals” zingen aan de kaak stelt. Maar nogmaals, hij bedoelt louter, dat ieder op zijn eigen wijze niet in de maat zingt.
 11 *overstemminge*: overstemming, harder schreeuwen dan een ander.
 12 *dat*: (plaatsvervangend voegw., ook in 17e eeuws gehanteerd) alsof.
de meeste het souden wegh dragen: de grootste (schreeuwers) het winnen zouden, winnaar zouden zijn.
 14 *sulcker*: (rel) welker, waarvan (vgl. p. 82, 92).
 17 *tijdtelick doen*: wereldse aangelegenheid.
 18 *ten aensien van*: gelet op, vergeleken bij, ten opzichte van.
 21 *seggen*: spreken.

116 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 hoe soude het een' Ghemeente
 voeghen haeren werelſchen
 Vorſt gefamentlick te gemoet
 te gaen, tzy om eifchen, oft om
 5 dancken; en als 't op 't uytbren-
 gen vande gemeene meeninge
 quam, een' wel-gheltede aen-
 ſpraeck met een' onachtſame,
 onmanierlicke, verwarde, do-
 10 lende, haſpelende, ende tegens
 een toonende uyt-ſpraeck² van
 velen te belemmeren? Ende is 't
 voor God almachtigh alleen,
 dat ons alle voor den menſchen
 15 af-ſienlicke³ ſlordigheit ende
 onordentelickheit betaemt?

Nu moctmen bekennen, dat
 de ſlechtſte der Gemeente, die
 in deſen meeftendeel oorſaek
 20 vande ongeregeltheit zijn, ee-
 nighe onſchuld toekomt. Inde
 Engel-

VAN 'T ORGEL. 117

1 Engelsche Kercken gaet het ſin-
 gen, oock ſonder ſpel, veel ſchic-
 kelicker toe: 'Tis niet vreemd:
 weinige wijzen paſſen daer op
 5 alle Pſalmen: ſelfs, daer twee oft
 meer tot eenen Pſalm kunnen
 dienen, beſigtmen meeftendeel
 de lichtſte, de aengenaemſte, en
 de bekendſte. Wy hebben wei-
 10 nigh min wijzen als Pſalmen:
 daeronder zijnder ſommige vry
 ongemeen ende van onhandſa-
 me toonen, voor den onervaren-
 nen. 'Tis dan mede niet vreemd,
 15 foeder veel in ghedooft werdt.
 Want alſo vrome luyden mee-
 ſtendeel eene verkieſinghe by
 haer hebben⁴ van erttelicke Pſal-
 men, die ſy achten haete ghele-
 20 ghentheden beſt te paſſen, ende
 niemant gern de vrucht en den
 H₃ trooft

¹ dancken; (in druk onduidelijke puntkomma) (545)

² uytſpraeck (545)

³ afſienlicke (545)

⁴ hebben, (546)

[117 (696r)] [—op] tot eenen psalm dienen: Onmiddellijke vermijding van de herhaling van *op* (bij *passen*).

- [116] 4 *eischen*: vragen, verzoeken.
 5-6 *'t op ... quam*: het kwam tot, het moment aanbrak van.
 5 *uytbrengen*: uiten, uitspreken.
 6 *de ... meeninge*: de gemeenschappelijke bedoeling, wat men
 gezamenlijk beoogt.
 7 *wel-gestelde aen-spraeck*: goedgeformuleerde toespraak.
 9 *onmanierlicke*: ongemanierde, onbehoorlijke.
dolende: foutieve.
 10 *haspelende*: ordeloze.
tegens een toonende: tegen elkaar in klinkende.
uyt-spraeck van velen: voordracht, uitspreken door velen
 (tegelijk) (nl. van de „wel-gestelde aen-spraeck”).
 12 *belemmeren*: grotendeels van zijn kracht te beroven.
 12-16 *Ende is ... betaemt*: „Franse” analytische constructie, die nadruk
 beoogt op de bijw. bep. „voor God alleen”; „synthetisch”:
 En betaamt ons *voor God alleen* alle enz.
 15 *af-sienlicke*: afheer verwekkend, weerzinwekkend.
 18 *slechtste*: eenvoudigsten.
 20 *ongeregeltheid*: toestand van wanorde.
 21 *eenighe onschuld toekomt*: recht heeft op enige verontschuldiging.
- [117] 2 *schickelicker*: ordelijker.
 8 *lichtste*: makkelijkste.
 10 *min*: minder.
 12 *ongemeen*: ongewoon.
onhandsame: niet makkelijk te zingen, van een ongeschikte
 melodie.
 13 *voor den onervarenen*: voor de onervarenen (vgl. p. 116, r. 14:
 voor den menschen).
 14 *mede*: óók (rel. bepalingwoord t.o.v. 'Tis niet vreemd (r. 3).
 17 *verkiesinghe ... van*: voorkeur bij zichzelf voor.
 18 *ettelicke*: enige, een aantal (niet: nogal wat, de huidige bet.).
 19 *gelegentheden*: geestelijke toestanden, gesteldheden.

118 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 trooft van die heilige woorden
 will ontbeeren¹, om de hardig-
 heid vande noten, daerſe op ge-
 toont ſtaen, gebeurt het onder
 5 de hand, dat de ſlechte, onghewo-
 voelick, de Noten die hun be-
 ſwaerlixt vallen, in andere ver-
 wiſſelen, en ſulx, in't doen van
 haere Ambachten, daer aen ge-
 10 wennen, dat ſy, ter Kercke kom-
 mende, geenſins daer af te drijvẽ
 en zijn: daer uyt dan tuſchen
 haer, ende den ghenen die den
 rechten ſang houden, dat wreede,
 15 ſtrijdighe gheſchill onſtaet,
 daerteghens ſich alle Voorſan-
 gers te berſten ſouden ſchreeu-
 wen, eer ſy het te boven quamẽ:
 ἄτε δὲ πρὸς ἓνα τε καὶ ἡγεμόνα βλέπουσιν,
 20 ἄτε βαρύτερον ἄρχονται; *vant ſy en
 ſien niet op dien eenen Voorganger,
 begin-*

[118, 19] *Arist. Probl. Sect. 19.*

¹ onbeeren (546)

² tijdelick (546)

[119] niet [—tijdig] ≤ tijdelick ≥ genoegh: De reden van deze verandering van woordkeus ontgaat ons. Beide woorden kunnen bijtijds, op tijd betekenen. Er moet voor Huygens een subtiel verschil geweest zijn in de *totale* betekenis.

[—verdrinekt] ≤ smoot ≥: Treffender woord: stikt, vergaat, wordt gesmoord.

[118, 19-20] οὔτε γὰρ πρὸς ἓνα τε καὶ ἡγεμόνα βλέπουσιν, οὔτε βαρύτερον [tekst: βαρύτερον] ἄρχονται.

[119, 4] ἀλλ' ἐν τῷ τάχει ἡ ἀμαρτία.

1 *beginnen oock niet naer hem*, als
 Aristoteles legh van een' me-
 nichte volcks die well ſinght,
 ἀλλ' ἐν τῷ τάχει ἡ ἀμαρτία, *Maer de*
 5 *schuld is in't verhaefſten*. Hoewel
 oock vele Voorſangers, mijns
 bedunckens, de rechte middel
 daertegen niet en gebruycken;
 gedragende ſich even als Mede-
 10 ſingers, ende niet tijdelick² ge-
 noegh voorkomende, 't gene,
 opgeheven zijnde, niet verwin-
 nelick en is door een' Stemme,
 die onder de menighte ſmoort.
 15 Het Orgel nu, een ſterck en-
 de onwanckelbaer Inſtrument
 zijnde, is machtigh, ende, als ick
 begonde te ſeggen, ten hoog-
 ſten noodigh, om alle voorge-
 20 noemde ongherijmheden te
 weeren ende voor te komen.

H 4 Lact

- [118] 2 *hardigheid*: onwelluidendheid.
 3 *getoont*: getoonzet.
 5 *ongevoelick*: zonder het te merken, onbewust.
 8 *in . . . ambachten*: bij de uitoefening van hun werk.
 11 *daeraf te drijven*: daarvan af te brengen.
 14 *rechten . . . houden*: zich aan de goede, juiste melodie houden.
wreede: onwelluidende, het oor kwetsende.
 15 *strijdighe geschill*: verschil dat strijd geeft, conflict.
- [119] 1 *naer hem*: na hem.
als . . . singht: zoals A. zegt van een volksmenigte die goed zingt (deze zien wel op de voorganger enz.).
 9 *even*: net.
 10 *tijdelicke*: (adv.) tijdig.
 12 *opgeheven*: begonnen.
verwinlick: te overwinnen.
 16 *onwanckelbaer*: zich gelijk blijvend, nooit in toon ten onrechte afwijkend.
 17 *machtigh*: in staat.
 18 *ten hoogsten*: (vgl. „hooghlick”, p. 113) in de hoogste mate, dringend.
 20 *ongerijmtheden*: gebreken, dwaasheden.
 21 *voor te komen*: te voorkomen.

120 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 Laet, op het verkondigen van-
den Psalm een' pijspe gheroert
werden, tot aenwysinge vande
bequaemste hooghde tot foo-
5 danighen Psalm¹: (daer in me-
de veeltijds leelick mis-getast
werdt) laet het gansche Orgel
gefamenlick² met de stemme der
Gemeente roeren, getempert
10 in foodanighen Register, als
naer het meer oft minder getal
der Menschen betamelick sal
werden bevonden; (Tot Lon-
den hebb ick een' doorgaende
15 Cortijne voor 't Pijpwerck sien
hangen, om het scherpe geluyt
wat te versachten, foo ick 't nam)
laet het tuschen alle Reghelen
een' korten stond voor uyt spre-
20 ken, jae tuschen sylb en sylb:
infonderheid daer den Orgelift
sal

VAN 'T ORGEL, 121

1 sal mercken, dat de onervarene,
foo voorz is, voor-komen die-
nen te werden, eer sy de over-
hand van Toon ghewinnen;
5 Laet fulx ten uyt-einde toe ver-
volgen, met een' eenparighe,
middelmatighe, dat is, een' on-
verhaeste ende onvertraeghde
maet; (waerin mede veeltijds
10 groffelick werdt gefeilt) Het is
seker, ende nu by d'ondervin-
dinghe onser Naburen bewe-
sen, dat in plaets van ons be-
schimpte, ende beschimpens-
15 waerdighe gerucht, een gesta-
digh, staetig, maetigh, eenstem-
migh, aengenaem gefangh on-
der de grootste Gemeenten ge-
hoort sal werden: Soo dat noch
20 de Stemmen onder een, noch
het Orgel met de Stemmen in
H 5 Toon,

¹ Psalm, (547)

² gesamentlick (547)

- [120] 1 *verkondigen* : aankondigen.
2 *geroert* : (tr.) bespeeld.
4 *bequaemste hooghde* : geschiktste, beste toonhoogte.
9 *roeren* : bespelen.
14 *doorgaende cortijne* : (oudere vorm) tot beneden aan het orgel afhangend gordijn.
17 *soo . . . nam* : naar ik meende.
- [121] 5 *vervolgen* : voortzetten.
6 *eenparighe* : gelijke.
12 *Naburen* : De reeds enige malen genoemde naburige steden, zoals Leiden.
15 *gerucht* : lawaai.
gestadighe : constant, gelijkmatig.
16 *staetigh* : plechtig, indrukwekkend.
maetigh : in de maat blijvend.
17 *onder* : (zelfs) onder.
20 *onder een* : onder elkaar.

122 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 Toon, oft Matc, oft Macht strij-
dende, beide te famen als een
Lichaem fullen maecken; wel-
kers Leden qualick uyt den an-
5 deren te onderscheiden fullen
zijn; sulx men oordeelt de rechte
vollmaecktheid te zijn, van alle
vermengelingen, die onder de
keure van onse uyterlicke sin-
10 nen, foo in't voelen, in't sma-
ken, in't riecken, ende in't sien,
als in't hooren vallen.

Ick vinde my hiermede ten
einde der twee eerste en voor-
15 naemfte Leden mijner verdee-
linghe. Het derde noemde ick,
vande vermakelickheid. Daer
op wel yet, maer veel min als
van d'andere te seggen valt. In
20 'tgemeen moet ick voor uyt ge-
ven, dat het vermaken daer ick
op

VANT' ORGEL. 123

1 op staec, geensins het selve en is,
darmen seggen derft (als ick
in 't beginn aengeroert hebbe)
de Gemeente te gevalle, door
5 het Kercken-Orgel te weghe
gebracht te werden, als zijnde
βροτῆς ἤδισον αἰείδεν, *het singen een
der grootste genuchten der Mensche*;
--- *non ille canor mulcendas*
10 *natus ad aures.*

*Naer 't streelen onser Ooren
En moetmen hier niet hooren:*
Want, wat het is, den ghe-
meenen Man om ydele Ooren-
15 vreughd de Kercke te openen
ende 't huys der Gebeden tot
een' sale van Musike ten besten
te geven, hebb ick te voren in
't lang aengewesen. God gheve
20 den Overigheden in, foo schan-
delicken aenstoet van onder
ons

[123, 1] *Τινὲς μὲν γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἀκεραίων, καίτοι πιστεύοντες εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα,* ² *ὁμῶς νομίζουσι διὰ τὸ εὐφρονον καὶ τέρψεως ἕνεκα τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμοὺς. οὐκ ἔστι δὲ οὕτως. Athanas. ep. ad Marcell.* want sommige slechte luyden onder ons, hoewel sy gelooven de Woorden Godsgeestelick ⁴ te wesen, soo meenen sy nochtans dat de Psalmen gesongen werden, om 't schoone gheluyt, ende om het vermaeck des gehoors; maer ten is soo niet. ² *Arist. Pol. 8. 5. ex Musaeo.* ³ *Ovid. 5. Metamorph.*

¹ in hs. met zeer fijn streepje doorgehaald (548), ook in klad reeds. (696v.)

² hs *ῥήματα*,

³ menschen; (548)

⁴ Gods-geestelick (548)

[122 (696v)] [-'twelck] ≤ sulx ≥ men oordeelt . . . : Deze plaats was voor mij een duidelijk bewijs van het bestaan van het rel. pron. sulx bij Huygens. (Niet in WNT). Ik trof het eerder aan in een brief aan Hooft van 31 jan. 1626 (Worp, Br. I, nr. 304): bedenkende dat . . . U.E. noch geen wedersin daerin heeft kunnen krijgen; sulx seker wel teeken is van . . .

[-voor]uyt geuen: Net: [-voor]uyt geuen: Het net (548) schrappt opnieuw met een bijna onzichtbaar lijntje „voor”. Onduidelijk.

[123, margo] *Τινὲς μὲν γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἀκεραίων, καίτοι πιστεύοντες εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα, ὁμῶς νομίζουσι διὰ τὸ εὐφρονον καὶ τέρψεως ἕνεκα τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμοὺς. οὐκ ἔστι δὲ οὕτως.*

[123, 7] *βροτοῖς ἤδιστον αἰείδεν.*

- [122] 1 *macht*: kracht, volume.
 2 *als*: als het ware.
 3 *welckers*: (gen. bij onz. lichaem) welks.
 4 *uyt den anderen*: van elkaar.
 6 *sulx*: hetgeen (duidelijke plaats voor rel. sulx. Zie manusc. aant.).
 8 *vermengelingen*: mengsels.
 9 *keure*: beoordeeling, kritiek.
uyterlicke sinnen: (uitwendige) zintuigen.
 10 *soo*: zowel.
 15 *verdeelinghe*: schema, plan.
 20 *uyt geven*: kenbaar maken (MNW s.v. utegeven, 932).
- [123] 1 *daer . . . op stae*: die ik eis, die ik volstrekt wil hebben (WNT s.v. staan, 88).
het selve: (bep. aank. pron.) dát.
 2–6 *dat . . . werden*: (acc. c. inf.) waarvan men durft zeggen enz.
 2 *als . . . hebbe*: zie p. 16.
 6 *als zijnde . . .*: aangezien het zingen enz.
 16 *tot . . . geven*: te lenen voor, ter beschikking te stellen als een concertzaal.
 18 *te voren*: p. 26, 27.
 19 *gheve . . . in*: bewege, brenge ertoe.
 citaat: *Godsgeestelick*: van Gods Geest, door Gods Geest geïnspireerd.

124 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 ons uyt te keeren; die wy, Hem
 zij danck, beter weten, ende
 beter behooren te betrachten.
 Het vermaeck daer ick af spre-
 5 ke, is eensdeels het selve ge-
 noegen dat alle redelicke Men-
 schen daeruyt scheppen, dat
 eenigh dingh voor haere Oogē
 ordentlick ende sonder verwar-
 10 ringhe gepleeght werde: ge-
 lijckmen niet en kan laten sich
 te vermaken in't aensien van
 eenigh Gebouw, Geplant, of
 diergelijcke, daerinmen allent-
 15 halven bevindt maet en order
 waergenomen te zijn; nochte
 sich en kan laten te quellen in
 foodanighen doen, daer alle re-
 den ende regel uytgelloten, oft
 20 overhoop getuymelt leggen.
 Maer voornementlick is mijn
 ver-

VAN'T ORGEL. 125
 1 vermaeck, het vermaeck daer
 de Prophete soo dicht ende soo
 ernstigh af spreect, met duf-
 danighe woorden: *Laudate do-*
 5 *minum, quia bonum est psallere Deo*
nostro, quia AMOENVM est, decens
est laudatio. Loof den Heere, om
dat het goed is Gode te singen, om
dat het VERMAEKELICK is, ende een
 10 *betamelicke Lofsang.* Het ver-
 maeck dat ick soecke, is de' ont-
 roeringhe, jae de ontvoeringhe
 mijnes Ghemoeds, *acris animae*
commotio¹ suave sonantis Ecclesie
 15 *vocibus*, soo wy't Augustinus
 hebben hooren noemen, *een*
heftige beweginge der ziele [naer bo-
 ven] *door het soete geluyt der Kercke.*
 Die stijgende Godvruchtigheid
 20 noem ick de vrolicke vruchten
 van 't schoone geluyt, ende ver-
 trouw

[125, 5] *Psal. 147.1.*

[125, 9] *quamvis dura sunt corda secularium hominum, statim ut dulcedinem Psalmorum audierint, ad amorem pietatis convertuntur. Sunt multi qui suavitate Psalmorum compuncti, peccata sua lugent. Bern. de mod. ben. viv.* Hoe hard de herten der wereldlicke menschen zijn, soo werden sy tot Godvruchticheid bekeert, soo haest sy de soeticheid der Psalmen hoo-

¹ commotio, (549)

[125 (697r)] de ontroeringhe <komma>[-mij] jae de ontvoeringhe mijnes gemoeds: Huygens kan niet nalaten de macht die de muziek over hem heeft, sterker uit te drukken (oorspronkelijk alleen *ontroeringhe mij(nes gemoeds)*) bedoeld.

- [124] 1 *uyt te keeren*: weg te doen, te verbannen (slaat op doordeweekse muziekavonden).
die wy: wij die (toch) vgl. Stoett *Middelnederlandsche Spraak-kunst. Syntaxis*, 3e dr., Den Haag, 1923, par. 64.
- 3 *betrachten*: doen („beter” is obj. bij „betrachten”).
- 11 *laten*: nalaten.
sich . . . vermaken: zich te verheugen.
- 13 *Geplant*: hof, tuin (?); niet in WNT.
- 14 *allenthalven*: overal.
- 16 *waergenomen*: betracht, in acht genomen.
- 17 *sich . . . quellen*: zich te verdrieten, zich te ergeren.
- 20 *overhoop . . . leggen*: slordig zijn toegepast.
- [125] 2 *dicht*: bondig, kernachtig.
- 3 *ernstig*: met nadruk, met overtuiging.
- 8 *omdat . . . is*: Huygens citeert hier niet de Vulgaat maar de *Latijnse* vertaling van Tremellius en Iunius (O.T.) (N.T. van Bera). Ik raadpleegde de uitgave 1633 van deze Biblia Sacra, bij G. L. Blaeuw, Amsterdam. De enige afwijking is *dominum*, Tr., Jun. *Iah*. Huygens' vertaling luidt dan ook anders dan de Statenvert.: Om dat het vermakelick is. St.: dewijle hy (God) lieflick is.
- 12 *ontroeringhe . . . ontvoeringhe*: het innerlijk bewogen worden (van mijn gemoed), ja (sterker) de wegvoering (omhoog) (van mijn gemoed).
- 19 *stijgende*: zich opwaarts verheffende.

126 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 trouw vastelick, so wy eenmael
den rechten smaek daer af be-
komen, wy fullen soo volko-
men genoeg daerin vinden,
5 dat ons eenighe onghenoegen
spruyten sal uyt het berouw
vande jarē, inde welcke wy soo
merckelicken weldaet des Hee-
ren oft heel verwaerlooft, oft
10 onwaerdelick verspilt hebben.

Nu meen ick mijn' volle
schuld afgelegt te hebben. Van
beloftē², oock en is my niet meer
te eischen. Maer my komt noch
15 een, W^{AT}, ende een W^{ANNEER}
te voren; daer ick my, ten over-
vloed, ende kortelick af ontlaf-
ten will, eer ick sluyte.

Aengaende, W^{AT}, werdt ge-
20 vraecht, ende is onder sommi-
ghe in geschill geweest, oft wy be-

VAN'T ORGEL. 127

1 behooren geene Liederen³ inde
Kercke te gebruycken', dan die
wy vandē⁴ Coningh David en-
de andere, onder den naem van
5 Psalmen, hebben, neffens eeni-
ghe Lofsangen meer, langs he-
nen de heilighe schrift te vin-
den: dan of ons vry staet, an-
deren, van ons eigen maexel,
10 daer onder te gebruycken. My
aengaende, hoewel ick niet soo
veel gevaers in't Iae oft Neen
en vinde, als wel eer een groote
Kerckenraed gedaen heeft, ver-
15 dedigende het Iae by een wijd-
loopigh Artikel, dat inder daed
genoegh gegrondt kan werden
op de Woorden vanden Apo-
stet tot den Ephesen aen't vijfde,
20 ende veler Christenē gebruyck;
ende ick, in allen gevalle, niet
alleen

[126, 1] ren. Vele door derselver lieffelijkheid aenghesteken, betreuren haere sonden.¹

[127, 14] *Concil. Tolet. 4. Can. 12.*

¹ dit marginale citaat *ontbreekt* in het hs en moet dus in de drukproef toegevoegd zijn.

² belofte

³ Liederen (550)

⁴ vanden (550)

[127 (698r)] [—het Concilie] ≤ een groote Kerckenraed ≥: *het Concilie* klonk te Roomsch; een groote Kerckenraed meer gedistancieerd, protestants.

- [126] 1-10 *so . . . hebben* : onafh. woordorde van deze obj. zin, zonder inversie na de bijw. bep. van veronderstelling.
 8 *merckelicken* : duidelijke, grote, aanzienlijke.
 10 *verspilt* : misbruikt, vergooid.
 11 *afgelegt* : voldaan.
 12 *Van belofte oock* : Ook door (op grond van) wat ik beloofde (kan niet meer van mij gevraagd worden).
 14 *my komt . . . te voren* : mij schiet nog te binnen, ik denk nog aan.
- [127] 5-6 *neffens . . . meer* : naast nog enige lofzangen.
 6 *langs henen* : door . . . heen, verspreid in.
 8 *dan of* : dan wel of.
andere : anderen.
 10 *daer onder* : tussen die (genoemde) door.
 14 *Kerckenraed* : Concilie.
verdedigende . . . : die . . . verdedigd heeft (predic. toevoeging, met „uitbr. bijv. bijzin” te vertalen).
 15 *wijdloopigh* : uitvoerig, omvangrijk.
 16 *dat* : antec. „het Jae”.
 19 *aen* : in.
- 10-p. 129 r. 10: *My aengaende . . . ingegeven* : Eén zin: Wat mij betreft, hoewel ik . . . en ik . . . Soo meen ik toch . . . dat . . .

128 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 alleen geoorlooft, maer nutt
 ende noodigh achte, dat yeder
 een de Krachten die hem God
 gegeven heeft te werck stelle,
 5 in't dichten van allerhande
 schriftmatighe soo Gebeden als
 Lofsangen, voor syn eighen oft
 huysfelijk gebruyck ende oeffe-
 ninghe: te wenschen zijnde, dat
 10 wy, als vele der Oudvaderen
 ende andere Heilighe Mannen,
 de goede uren aen soo goeden
 arbeid besteedden, die meest in
 andere konstige ydelheden van
 15 Dichten en Singen werdē door-
 gebracht; Soo meen ick doch,
 ten in-sien¹ van 't ghevolgh,
 't welck sonder palen zijnde,
 fulcken menigte dier menschen-
 20 dichtē soude mogen in voeren,
 datmen Davids juwelen in't
 gedrangh

VAN 'T ORGEL. 129
 1 gedrangh soude verliē, dat, voor
 den openbarē Kerckendienst, het
 sekerste ende onopsprekelixte zij,
 binnen Gods Boecken te blijven,
 5 ende ons te dienen van soodani-
 ghe woorden, als wy gelooven
 ende weten alle *ἡσίπλωσαι* te zijn,
 vanden Hemel gedaelt, van God
 self syne Verkoren Schepfelen in-
 10 gegeven. My beweeght te meer
 hier toe, dat wy alreede met onse
 partije vande Roomsche Kerck
 yet te vereffenen hebben, ter sake
 vande Psalmen, die sy, volgens
 15 Athanasij vermaninghe, in oor-
 spronckelicke woordē gebruyck-
 ken, by ons in Dicht ende Rym
 gestelt, ende inde Kercke gevoert.
 Welck gebruyck hoewel wy
 20 niet en behoeven by wederver-
 wijt t'ontleggen, zijnde de saeck
 I by

[129, 7] 2. *Tim.* 3.16.

[129, 9] *Μὴ περιβαλέτω μέντοι τις [τοὺς ψαλμοὺς] τοῖς ἔξωθεν ῥήμασι πιθανῶς, μηδὲ πειραζέτω τὰς λέξεις μεταποιεῖν, ἢ ὅλως ἐναλλάττειν. ἀλλ' οὕτως ἀτεχνῶς τὰ γεγραμμένα λεγέτω, καὶ ψαλλέτω ὡσπερ εἴρηται. ὑπὲρ τοῦ τοὺς διακονήσαντας ἁγίους αὐτὰ, ἐπιγινώσκοντας (in dat ghevoelen was men doe) τὰ ἑαυτῶν συνεύχεσθαι ἡμῖν μᾶλλον δέ, ἵνα δὲ τὸ πνεῦμα τὸ*

¹ insien (551)

² menschen-dichten (551)

[129] te [—ontschuldighen]≤ontleggen≥: Het juistere woord: van ons afschuiven.

[129, 7] *θεόπνευστα*

[129, noot 2 in margine] *Μὴ περιβαλέτω μέντοι τις [τοὺς ψαλμοὺς] τοῖς ἔξωθεν ῥήμασι πιθανῶς, μηδὲ πειραζέτω τὰς λέξεις μεταποιεῖν, ἢ ὅλως ἐναλλάττειν. ἀλλ' οὕτως ἀτεχνῶς τὰ γεγραμμένα λεγέτω, καὶ ψαλλέτω ὡσπερ εἴρηται. ὑπὲρ τοῦ τοὺς διακονήσαντας ἁγίους αὐτὰ, ἐπιγινώσκοντας τὰ ἑαυτῶν συνεύχεσθαι ἡμῖν μᾶλλον δέ, ἵνα δὲ τὸ πνεῦμα τὸ*

- [128] *schriftmatige*: met de heilige schrift overeenkomende.
- 8 *oeffeninghe*: (geestelijke) oefening.
- 9–16 *te wenschen . . . doorgebracht*: (abs. part. constr.) aangezien het te wenschen is dat enz.
- 14 *konstige*: kunstige, vernuftige.
- 17 *ten in-sien van . . . in voeren*: gelet op de consequentie, die, geen grenzen kennend, zulk een menigte van die mensengedichten (niet door de door God geïnspireerde bijbelschrijvers en -dichters) zou kunnen invoeren (in de kerk), dat enz.
- [129] 3 *sekerste . . . onopsprekelixte*: het veiligste en minst aanvalbare, minst voor kritiek vatbare.
- 12 *onse partije van . . . Kerck*: onze wederpartij (vijand), de Roomse kerk (nabep. stelt identiteit met kern).
- 17 *by . . . gevoert*: (pred. toev. bij „die” r. 14) die, door óns . . . , zij . . . gebruiken.
- 19–21 *Welck . . . ontleggen*: (rel. aansluiting). Hoewel wij *dit* gebruik . . . ontleggen.
- 20 *by wederverwijt*: door een contrabeschuldiging.
- 21 *ontleggen*: m.i. hier: verontschuldigen. Deze bet. niet in WNT (1902), waar als betekenissen vermeld worden: wegnemen, ontnemen, ontroven, enz., die alle hier niet passen.

130 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 by haer selven verdedighbaer,
 ende op goede gronden geveft,
 foo acht ick doch, datse te min
 verwijtelick is byden ghenen, die
 5 onder een onendtelick gedrangh
 van Menschelicke infettingen,
 tuschen ende tegens Gods eigene
 bevrien ingevoert, oock de Vry-
 heid aen haer nemen, van on-By-
 10 belsche Liedē inden algemeene
 Gods-dienst te gebruycken: sulx
 wat meer is, dan Bybelsche Lie-
 den, om't gevoegelixte gebruyck,
 door de ruymte van Schriftmati-
 15 ghe manieren van om-spraeck² in
 Dicht ende Rym te brengē; ende
 by ons derhalven, voor 't beste,
 naergelaten kan, ofte behoort te
 werden. God gave ondertuschen³
 20 dat Roomen en Geneve niet wij-
 der van malkandren laghen, ende
 dit

1 dit het swaertte geschill tuschen
 beide ware.
 Met het voll-opdan van hon-
 dert en vijfrigh Psalmen, met foo
 5 rijcken ende vollmaeckten Lied-
 boeck, dat de ghene die het on-
 dernomen hebben in'tgeheel oft
 ten deele uyt te leggen, (sulcker
 van ouds tot nu toe een ongeloo-
 10 velick getal is) sich, met redē, niet
 en kunnen versadigen, van den
 verborghen Rijckdom daer af te
 roemen ende aen te prijsen, met
 foo waerdigen schatt, seg ick, van
 15 Hemelsche vrolickheid dunckt
 my dat wy, ter Kercken, toe kon-
 nen komen, ende ons te vreden
 houden. Te meer, aengesien het
 groote geluck dat, door des Hee-
 20 ren zegen, daertoe gheslagen is,
 van een' menighe foo deftighe
 I 2 Wijzen

[130, 1] *λαλήσαν ἐν τοῖς ἁγίοις, θεωροῦν τοὺς παρ' αὐτοῖς λόγους ἐνηχηθέντας ἐκείνοις, συναντιλάβηται ἡμῖν.* Niemand en verciere de Psalmen met uysterlicke woorden,⁴ noch en onderstae sich de manieren van spreken te veranderen, oft gansch te verwisselen. Maer yeder spreke het geschrevene, ende singhe het slechtelicken,⁵ soo 't staet, op dat de Heilige die ons die dingen ghelevert hebben, kennende dat het van 't hare is dat wy singhen, met ons bidden, oft veel eer, opdat de H. Geest,⁶ die also inde Heiligen heeft gesproken, vindende zijne woorden daer onder⁷ klincken, ons daerin behulpigh zy.

¹ onBybelsche (552)

² omspraeck (552)

³ ondertuschen, (552)

⁴ hs uysterlicke wereldsche woorden,

⁵ slechtelyc, (551v)

⁶ hs Heilighe Geest,

⁷ hs daeronder

[130] *λαλήσαν ἐν τοῖς ἁγίοις, θεωροῦν τοὺς παρ' αὐτοῖς λόγους ἐνηχηθέντας ἐκείνοις, συναντιλάβηται [λάσεται in druk] ἡμῖν.*

- [130] 1 *zijnde . . . verdedigbaer*: daar de zaak door zichzelf (door zijn eigen kwaliteiten) te verdedigen is.
 2 *gevest*: gevestigd, steunend.
 3 *te min verwijtelick . . . den ghenen*: des te minder (ons) verweten kan worden door degenen.
 5 *onendtelick gedrangh*: oneindige menigte, zee (van . . .).
 9 *van . . .*: nabepaling bij „Vryheid”.
 10 *Lieden*: Liederen.
algemeenen Gods-dienst: gemeenschappelijke godsdienstoefening.
 11 *sulx*: hetgeen.
 13 *om . . . gebruyck*: om ze 't gemakkelijkst te kunnen gebruiken (vooral zingen).
 14–16 *door . . . brengen*: door middel van de overvloed van aan de schrift ontleende uitdrukkingen in dichtvorm en in rijm te brengen.
 16 *ende*: en wat (rel.) (relatief „sulx” uit r. 11 is samengetrokken).
 17 *voor 't beste*: als het beste, (adv.) het best.
- [131] 3 *voll-op*: rijkdom, overvloed.
 5 *rijcken*: rijk een (dit verschijnsel van enclise van het onbep. lidw. na *soo*, *sulck* passim).
 6 *het*: (l.v.) het liedboek.
 8 *sulcker*: (rel. gen. pl.) van wie.
 10 *sich . . . versadighen*: er niet genoeg van kunnen krijgen.
 14 *waerdigen*: kostbaar een.
 17 *ons . . . houden*: tevreden kunnen zijn.
 18 *aengesien*: (abs. part. constr.) gelet op.
 20 *daer toe geslaghen*: daarbij gekomen.
 21 *van . . .*: nabepaling bij „geluck”.
 21 *deftighe*: voortreffelijke.

132 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 Wijzen, door twee Fransche
Edelluyden, soo gefeght werdt,
opden Heiligen inhoud dier Lie-
deren gepast, dat het de ervaeren-
5 fte gewiffelick voor yet wonder-
lix aen sien, ende, voor soo vele
ick daer in verftae, yeder eens
werck hedensdaeghs niet en sou-
de wesen: Als wel is blijkende,
10 aen een' menighte van proeven,
die daerop door groote ende all-
om elders geluckighe geesten, als
ter fpijt, maer merckelick te ver-
geets, felfs ten oordeele van par-
15 tijdighe, zijn gedaen.

Eer ick uyt dit, VVAT, fchei-
de, moet ick mijn ernstigh mis-
noegen te kennen geven, over de
feldzame maniere van doen, die
20 by ons ingekropen is, ter oor-
faeck, ende in gevolgh, geloove
ick,

[133, 7] *Sen.*

[133, 19] *Antonin. Tit. 12, c. 3.*

¹ her-oplese (553)

² wy se (door fijn streepje gefcheiden) (553)

³ ofte (553)

⁴ opsingen (553)

⁵ dien aengaende (554)

VAN 'T ORGEL. 133

1 ick, van't eerfte rijmē der Fransche
Pfalmen: namentlick het fingen
der Thien Gheboden Gods. Ick
prijfe voor dienstigh en noodigh,
5 dat menfe ons, volgens 't oude ge-
bruyck, dagelix op lese, ende her-
oplese: *numquam satis dicitur, quod
nunquā satis dicitur.* 'Tis het mergh
van alle Gods bevelen; waerde,
10 krachtighe, Hemelsche, fchricke-
licke woorden. Maer hoe komen
wyse² te fingen? *Pfallitur Deo, men
finght Gode*, oft tot God; gelijk-
men bidt ende danckt: derhalven
15 ick mede het op-fingen⁴ van 't Ge-
bed des Heeren niet gantsch en
misprijfe, volgens 't gebruyck daer
van oock inde Grieksche kercken
over menighte van jaren geweest;
20 hoewel dien-aengaende⁵ yets te
fegghen mochte wesen, als 't pas
I 3 gave;

[132 (699r)] niet en soude [—wesen][—zijn]≤wesen≥: De strijd tussen het meer volkse *wesen* en het wat „hogere” *zijn* ziet men hier voor ogen!

[—ong]misnoegen: Beide woorden (*ongenoegen*, *misnoegen*) betekenen o.a. ontevredenheid; *ongenoegen* had ook toen de „onderscheiding” onenigheid in zich (de thans meest voorkomende betekenis). Misnoegen was duidelijker = ontevredenheid.

[133] [—herlese] her-op-lese: Terecht: opnieuw voorleze. (Net (553): her-oplese). als 't pas [—gaf] gave: Voorkeur voor conjunctief in deze irreëel-hypothetische bijzin. Het geeft nl. geen pas.

- [132] 1 *twee . . . Edelluyden*: het is moeilijk uit te maken wie Huygens hier bedoelt. De communis opinio in die tijd was dat *Goudimel* de wijzen voor de psalmen heeft gemaakt. Dit is echter onjuist gebleken. Hij heeft wel psalmmelodieën *meerstemmig* gezet. Het is mogelijk dat de muzikkenner Huygens reeds beter ingelicht was en wist dat *Loys Bourgeois* en *Maistre Pierre* psalmen van Marot en Th. de Bèze van melodieën hebben voorzien. (Inlichting van Prof. Noske).
- 3-4 *op . . . gepast*: voor . . . gemaakt.
- 4 *ervaereste*: knapsten, meest deskundigen.
- 6 *ende, voor . . . verstaet*: en het voorzover ik ervan verstand heb (samentrekking van „het”, respectievelijk obj., subj.).
- 10 *proeven*: pogingen.
- 11 *allom . . . geesten*: op alle andere gebieden slagende, begaafde mannen.
- 12 *als ter spijt*: als het ware om hen (de Franse componisten) te trotseren, om niet voor hen onder te doen (WNT s.v. spijt, I 2797: trots, trotsering).
- 13 *merckelick*: duidelijk.
- 19 *seldzame*: vreemde.
- 20 *ter oorsaeck . . . van*: naar aanleiding van, door en in het gevolg van (zie aant. bij p. 133 r. 1).
- 21 *in . . . van*: ten gevolge van.
- [133] 1 *'t eerste rijmen . . . Psalmen*: Door P. Datheen, 1566, uit het Frans van C. Marot berijmd. Vgl. Te Winkel, Ontwikkelingsgang II, 482. In de herdruk van Datheens Psalmen, Kruiningen 1956, volgt de berijming der 10 geboden onmiddellijk op de 150 Psalmen.
- 7-8 Lat. citaat: Nooit wordt voldoende gezegd, wat nooit voldoende wordt geleerd.
- 9 *waerde*: kostbare.
- 10 *schricketlicke*: schrikaanjagende, schrikwekkende.
- 11 *komen*: komen we ertoe.
- 13 *oft' tot God*: bij gebedspsalmen.
gelijckmen . . . danckt: (chiasmisch) zoals men bidt (tot God) en (God) dankt.
- 14 *derhalven*: weshalve.
- 15 *op-singen*: vgl. op-zeggen.
- 20 *over*: sinds.
- 21 *te segghen mochte wesen*: gezegd zou kunnen worden.

134 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 gave: maer hier spreeckt God tot
 ons: konnen wy hem syne bevelen
 toespreken? voeght het in onsen
 mond gefongen, *ICK BEN VVV'*
 5 *GOD?* My is bekent, dat in ver-
 scheiden Psalmen van verhael, als
 daer zijn de 2. 12. 50. 81. 89. 90. 92.
 105. 110. 132.^{1e2} ende mogelick an-
 dere, my nu niet voor-komende,
 10 eenige Gods woorden ghemelt,
 ende sulx mede gefongen werdē:
 Maer dat's daer een voegelick en
 onvermijdelick by-ghevall⁴ van't
 verhael, ende gaet over woorden
 15 van anderē aerd: Emmers de hand
 die't soo geschickt heeft, staet bo-
 ven ons bekeuren. Hier, treden
 wy met eigē opsett tot den Bergh
 Sinai, vatten die allerachtbaerste
 20 Tafelen inder hand, ende gaense
 sitten singē. Datmen't nu de Kei-
 ferlicke

VAN 'T ORGEL. 135

1 ferlicke Wetten, oft andere min-
 dere Keuren dede, (gelijck Aristo-
 oteles vande Agathyrli syner tijden
 verhaelt, ende van 't geslacht der
 5 menschen, eer lesen oft schrijven
 inde wereld was, *ὅτι πρὶν ἐπισταθεῖν
 γράμματα, ἦδον τοὺς νόμους, ὅπως μὴ ἐπιλά-
 θωι*), *Dat sy de wetten songen, omse
 niet te vergeten*,⁵) Ick segge, men de-
 10 de het ernstelick, en als yet plich-
 tigs en behoorlix, men gingse op
 Stads-Raed-huyse⁶ den Overig-
 heden toe singhen, soudt sonder
 lacchen aenghesien konnen wer-
 15 den? Ick hate den lichtvaerdigen
 aenstoet, en wete hoe schouwe-
 lick alle niewigheden, oft verwer-
 pinghen van oud ghebruyck zijn;
 maer dese ongerijmtheid, daer my
 20 noch niemand op voldaan heeft,
 ja daertegen ick niet en gedenck

I 4 dat

[135, 2] *Probl. sec. 19.28.*

1 uw (554)

2 132.^e (554)

3 voorkomende (554)

4 bijgevall (554)

5 vergeten

6 stads-raedhuijsen (554)

[134 (699v)] een [-lijdelick] ≤ voeghelick ≥ ≤ ende onvermijdelick ≥ by-geval
 <van 'tverhael>: Huygens kon, onvoorwaardelick gelovend in de heilige schrift als
 Gods woord, het adj. *lijdelick* = te dulden, toelaatbaar, moeilijck gebruiken. Hij haast
 zich het positieve *voeghelick* = passend, ervoor in de plaats te stellen en *onvermijdelick*
 toe te voegen. Voorts nog ter verduidelijking: *van 'tverhael*.

woorden, [-magh ick soo spreken, van wat minder belangh oft aensien (?)]
 ≤ van anderen aerd ≥: Ook dit klonk te weinig eerbiedig tegenover Gods woord.

[135, 7-9] *ὅτι πρὶν ἐπίστασθαι γράμματα, ἦδον τοὺς νόμους, ὅπως μὴ ἐπιλάθωνται.*

- [134] 6 *Psalmen van verhael*: verhalende psalmen (tegenover Lofpsalmen, gebedspsalmen). Zo wordt in Ps. 2 verteld, beschreven hoe de Koningen der aarde zich opstellen, waarna God sprekend wordt ingevoerd.
- 9 *my . . . voor-komende*: mij nu niet voor de geest komend.
- 10 *eenige Gods woorden*: enige woorden van God (tussen geplaatste gen. als primaire voorbep.).
- 11 *sulx mede*: zo (zodoende) ook.
- 12 *voegelick*: passend, gepast.
- 13 *by-gevall*: iets wat bij het „verhaal” komt, ermee gepaard gaat, bijkomende zaak.
- 15 *Emmers*: in ieder geval.
- 16 *geschickt*: geleid, geregeld, geordend.
- 17 *bekeuren*: beoordelen, kritiek.
- 18 *met . . . opsett*: uit eigen beweging, op eigen initiatief.
- 21-p. 135 r. 11 *Datmen't . . . behoerlix*: Wanneer men nu . . . zong (. . .) dan zeg ik: men deed . . .
- [135] 1 *mindere keuren*: mindere verordeningen, besluiten van mindere overheden.
- 10 *yet plichtigs*: iets verplichts, iets dat men verschuldigd was.
- 11-15 *Men gingse . . . werden?*: (Maar) als men ze (de „keuren”) (nu) . . ., zou het . . .?
- 15 *lichtvaerdigen aenstoot*: ergernis (het aanstoot nemen) zonder voldoende reden.
- 16 *schouwlick zijn*: te vermijden zijn (men moet vermijden).
- 19 *daer . . . voldaeen heeft*: waarvoor niemand mij nog een behoorlijke reden heeft kunnen opgeven, die niemand nog voor mij heeft kunnen verantwoorden.
- 21 *daertegen . . . gedenck*: waartegen ik me niet herinner dat . . . (prolepsis van daertegen, dat bij „mijne redenen” behoort).

136 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK

1 dat yemand mijne redenen onredelick heeft gevonden, wenschte ick wel uyt den weghe, oft beter bevestight.

5 Voor 't allerlaefte dan, noch weinige woordē van 't WANNEER. Namelick, op welcken tijd oft tijden het Kerck-Orgel, soo 't nu bepaelt is, ter eere Gods, t' onser nuttigheid, ende t' onsen vermake te
10 gebruycken zy. Voor en naer de Predike, tot soo vele Psalmen als de Ure lijdt gesongen te werden. Noyt anders? Neen, seggen wy, van ouder gewoonte; en wat daer
15 buytē gingh soude vreemd duncken. Nochtans verfoeck ick die my dus verre geduldt hebbē, met my in onbeseten gemoede te willen
20 overslaen, oft het gene boven twijffel goed is gepleegt in 's Heeren

VAN 'T ORGEL. 137

1 ren Huys der Gebeden, lichtelick te veel ende te dickmaels daer in gepleeght kan werden; voorbehoude alle ordentlickheid by den
5 genen die het toestaet gheregelt ende bestadight? 'T gene ick seggen will, gaet daer henen, dat sekerlick de Engelsche haere Kerckē beter, dat is, dickmaeler wel, ghebruyckē dan wy; die, God wouds,
10 een' schieve, schandelicke schaduwē, met ons ydele Avonds-Orgel-spel van haer aendachtighe ende prijsselicke doen behouden
15 hebben. Die te Londen des Voormiddaghs door de Kercke gaet, vindt daer Kerckelicke luyden besigh met het oplezen van Gods Woord, met het uyt spreken van
20 schoone Gebeden, met het singen van Lofsangen, onder 't Orgel; en
I 5 magh

¹ gesongen, (555)

- [136] 1 *redenen*: argumenten.
 3 *uyt den weghe*: afgeschaft, verwijderd.
 4 *bevestight*: gegrond, op argumenten gesteund.
 5 *Voor*: Als.
 8 *soo ... is, ...*: zoals het nu omschreven, vastgesteld is, nl. ter ere Gods enz. (bijw. bep. bij „te gebruycken zij”).
 13 *de Ure lijd*: de tijd toestaat.
 15 *van ouder gewoonte*: door, krachtens oude gewoonte.
 19 *in ... gemoede*: met onbevooroordeeld, vrij gemoed (WNT s.v. bezeten, 2457: dit citaat).
 20 *overlaen*: overleggen, overwegen.
 21 *gepleegt ...*: wanneer het gedaan wordt (pred. toev. bij „hetgene ... is”).
- [137] 1 *lichtelick*: gemakkelijk, gauw, licht.
 3 *voor-behouden ... bestadight*: alle ordelijkheid, door degenen die daarmee belast zijn geregeld en gehandhaafd, voorbehouden (abs. part. constr.); met voorbehoud van enz.
 7 *gaet daer henen*: gaat die kant op, voert die kant op.
 9 *dickmaeler wel*: váker góed.
 10 *God wouds*: Got betere 't (MNW s.v. wouden =schikken, beheersen, 2839). Vgl. de verzuchting p. 18 „God betere het”.
 11 *scheeve*: niet gelijkende, misvormde.
 12 *Avonds-Orgel-spel*: de doordeweekse orgelbespelingen.
 13 *aendachtige*: vrome.
 17 *Kerckelicke Luyden*: geestelijken.
 21 *onder 't Orgel*: onder begeleiding van het orgel.

138 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 magh synen mond ende syn' aen-
 dacht daer by voeghen soo hy 't
 wachten kan. Naer middagh van
 't selve. Is in een van dryen quaed?
 5 soo niet, als ick geloove, soude het
 ons qualick schicken, ten slecht-
 sten genomen, den gaenden ende
 komenden man oorfacck te gevē,
 om sich in 't verby gaen eenen
 10 oogenblik van syne ydele besig-
 hedē tot God te wenden?; andere,
 meer ledighe, te verbinden neder
 te sitten, ende een' halv' ure langh
 God aen te hooren en̄ toe te spre-
 15 ken? of rieckt het Roomsche; ende
 is 't beter ledigh gestaen, dan onse
 vyanden het goede naeghedaen?
 Christenen, ontblindhoekte Chri-
 stenen, lieve huys-ghenoten¹ des
 20 Geloofs, om des Heeren wille, in
 welcken wy ghelooven, laet een'
 mael

¹ huysgenoten (556)

[138 (700v)] Christenen ≤[—wijse] ontblindhoekte Christenen≥ lieue [—mede?] huysgenoten . . . : Weer een zoeken naar het meest treffende woord: ontblinddoekte, de reformatorische christen ziet weer.

[139, 19] ἔσμα καινόν.

1 mael die kind'sche spijtigheid uyt
 onse herten drijven; Ick vreesse, sy
 houdt'er meer goeds buyten. Sy
 houdt'er buyten (ende hiermede
 5 sluyt ick) onder andere, het lijde-
 licke, soo niet loffelicke gebruyck,
 van God dē Heere bysondere Lof-
 sangē op te offeren, in erkentenis
 van groote allgemeene Weldadē
 10 den Lande overkomen. De Papi-
 sten singen ende spelen haer, *Te*
Deum, seggē wy, ende lacchender
 meest mede: maer wat belacchen
 isser aen, uytghesondert d'onbe-
 15 kende Tale, en̄ andere ongerijmt-
 heden die sy daer onder pleghen?
 Soud't ons qualick voeghen, op
 sulcke uytmutende tijden, mede
 ons *Te Deum*, ons ἔσμα καινόν, ons
 20 *nieuwe Lied*, onder 't Orgel, in onse
 Moeder-tale, en̄ behoorlicke aen-
 dacht

- [138] 2 *'t wachten kan*: er de tijd toe heeft (MNW s.v. wachten, 1500: met een ontkenning: iets niet kunnen lijden, ook: ergens geen tijd voor hebben).
- 4 *dryen*: horen naar Gods woord, bidden, zingen.
- 6 *ten . . . genomen*: op z'n minst, in het eenvoudigste geval, als het gewoonste geval.
- 12 *meer ledighe*: die meer tijd hebben.
verbinden: nodigen.
- 14 *en . . . spreken*: in gebed en gezang.
- 16 *ledigh gestaen*: niets te doen.
- 18 *ontblindhockte*: van de blinddoek verlost, reformatorische (blindhokken eigenlijk: collocare in stabulo obscuro (Kil.) van jachtvogels bij hun dressuur; blinddoeken is afgeleide bet.).
- 19 *huys-ghenoten des Geloofs*: Naar Gal. 6:10: . . . laat ons goed doen aan allen, maar meest aan de huisgenoten des geloofs.
- [139] 1 *kindsche spijtigheid*: kinderachtige geërgerdheid.
- 2 *drijven*: (intr.) (weg)vloeien (WNT s.v. drijven, 3353).
- 3 *er*: nl. de kerk.
- 5 *lijdelicke*: toelaatbare.
- 8 *in erkenneniss*: ter erkenning van, als dank voor.
- 13 *wat . . . aen*: wat is eraan te belachen? (met andere constr. Huygens: Wat voor belachen is eraan?)
- 15 *ongerijmtheden*: dwaasheden.
- 18 *uytmuntende*: (uitstekende) bijzondere.
mede: ook.
- 20 *onder 't Orgel*: onder begeleiding van het orgel.
- 21 *ende . . . aendacht*: met de (daarbij) passende vrome gerichtheid.

140 GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 dacht te singhen? Het staet meest
 allom op onse Orgelē met groote
 letteren geschreven, datse daertoe
 dienstigh, daertoe gemaect ende
 5 bekostiget zijn: Waerom beliegē
 wy onse op-schriften¹ met mis-
 bruyck oft ongebruyck? Mis-
 bruyck, segg ick, als wy met het
 stomme geschall der Pijpen mee-
 10 nen te voldoen, daertegen nu soo
 veel gepleitt is: ongebruyck, als
 wyse ten rechten tijde ongeroert
 laten. Men antwoordt, wy verga-
 deren over sulcke zegeningen ter
 15 Kercke, daer verkondighen wy
 Gods groote weldaet, en seggen,
 en singē hem lof daer voor. Maer,
 segg ick, gestelt zijnde, tghene nu
 vande stercke hulp des Orgels ter
 20 verheffinge der zielen verdedicht
 is, soude het noch soo veel meer
 gods

VAN 'T ORGEL. 141
 1 goeds gedaen en danckbaerheids
 bewesen zijn, soo wy de vrolick-
 heid onser herten in soo achtbare
 beweginghen uyt druckten; ende
 5 daeraen de uren besteedden, die
 noch over schietē van die vorige
 korte oefeninge; voorde welcke
 mijn gevoelen is dat de Kercken
 niet alleen ghemaect en zijn.
 10 Merckt daerentegē, waer wy met
 de² uren blijven: verdrincken wyse³
 niet in gulstige gasterijen, die dan
 schijnen in vrijen swang, ende als
 buyten opsprake vande Kerck te
 15 wese, wy beroockense met kruyd
 en peck, met gemaecte donder-
 slagen, met woeste klokken, met
 zeghe-vieren, en diergelijck ghe-
 schall. Ter eeren Gods? neen,⁴ de
 20 Heidenen wisten *ne Deos quidem
 fuligine delectari.* Tot yemands
 nutt?

[141, 20] *Sen. Quem ex his⁵ fructum requirimus stultorum admi-*

¹ opschriften (557)

² die (557)

³ wij se (557)

⁴ neen: (558)

⁵ Druk onduidelijk, *hs ex his*

[141 (701v)] ende ≤als≥ buyten opsprake: *als*=als het ware. Nog zwakker, nog voorzichtiger uitgedrukt.

- [140] 1 *meest allom*: bijna overal.
 3 *daertoe*: tot lof Gods (vgl. Te Deum laudamus).
 5 *beliegen*: maken tot leugen, logenstraffen (WNT s.v. beliegen, 1726).
 7 *onghebruyck*: niet gebruiken.
 9 *stomme*: zonder menselijke stem die woorden zingt.
 10 *voldoen*: alles gedaan te hebben, klaar te zijn.
 12 *ongeroot*: onbespeeld (of onaangeroerd).
 14 *over*: om, wegens.
 18 *gesteld . . . is*: (abs. part. constr.) wanneer vastgesteld is (vaststaat), wat . . .
 21 *het*: er (of niet vertalen).
- [141] 3 *achtbare*: respectabele.
 4 *beweginghen*: van de handen op het orgel (?), van de zingende mond.
 5-7 *de uren . . . oefeninge*: de vrije uren die nog resten na . . .
 6 *oefeninge*: godsdienstoefening.
 7 *voor . . . zijn*: waarvoor naar mijn mening enz.
 10 *Merckt daerentegen*: merk daartegenover op.
 12 *gasterijen*: feestmalen, banketten.
die . . . wesen: die dan volstrekt geoorloofd schijnen te zijn en buiten de afkeuring van de kerk te vallen („als” = a.h.w., niet vertaald. Vgl. manuscript. aant).
 15 *beroocken se*: lett. voorzien ze (die uren) van rook. Deze bet. past niet bij de laatste bepalingen. Ik vermoed dat Huygens hier speelt met de bet.: door rook zuiveren, geurig maken, toebereiden (WNT 1925) en deze uitbreidt tot (*onder meer* met behulp van rook) een zekere „wijding” (ironisch!) geven.
kruyd: buskruit (men denke aan gewerschoten, kanonschoten).
 16 *peck*: men denke aan pekten.
gemaecte donderslagen: nagemaakte donderslagen, kanongebulder.
 17 *woeste kloeken*: woest klokgelui.
 18 *gheschall*: rumoer, herrie.
 20 Lat. citaat: dat zelfs de goden geen vermaak scheppen in roet.
 Lat. citaat: Wat voor vrucht zoeken wij hieruit te verkrijgen?
 De bewondering der dwazen of de genieting der eenvoudigen?

142. GEBRUYCK OF ONGEBRUYCK
 1 'nutt? emmers foo weinigh. Tot
 yemands vermaeck? Iac, vande
 kinderen. Ick slae over, dat on-
 langs een kind, onder dry jaeren,
 5 uyt de wieghe gehaelt, om met
 onse Peck-vieren over 't slaen van
 de Spaensche Vloete vermaeckt te
 werden, op syn' spraeck wilst te
 seggen, 'Tis heel facy, maer ick moet
 10 faepen: en geve noch toe, men ste-
 ke foo veel schuts ende foo veel
 tonnen aen, tot vermaeck van
 groot en klein: soud't sich niet
 beter schicken, dat groot en klein
 15 betrocken vierde tot vermaeck
 en baet, dan tot een alleen? tot
 stichtighe vreughd, dan tot een
 domm ghebulder? Ten minsten
 genomē, daer dit geprefen werdt,
 20 soude dat niet geduldt moghen
 werden? Ick gae by vragen ende
 langhs

VAN'T ORGEL. 143
 1 langhs laege trappen: Want, ick
 bekenne, 't syn nieuwheden, die
 ick roer, en wilder noch regelen,
 noch wetten af voor-schrijven!
 5 niet meer dan van all'gene ick te
 voren hebb aenden dagh derven
 brengen. Mijn goed-duncken is
 buyten lact-duncken. Het voor-
 doen² van Godvruchtige Nabu-
 10 ren heeft my tot het voorspreken³
 ghemoedicht, neffens den aen-
 stoot die my in ons Misbruyck
 moeyde, ende de vafte vruchten,
 die my'trechte Gebruyck des Or-
 15 gels schijnt te beloven. Vruchten
 ten Hemel, Vruchten ter Aerde:
 Gods cere, der Menschen sticht-
 tinge; aller vromen doel. Hoort-
 men mijn Orgel niet; oft hoort-
 20 men't, en gevalt het niet; keurt-
 mē mijn' Pijpen valsch of onsoet;
 ick

[142, 1] *rationem, an simplicium oblectationem?* Bernh. Apol. ad G. Abb.

¹ voorschrijven; (558)

² voordoen (558)

³ voor-spreken (558)

[142] om het vieren over 't slaen van de Spaensche Vloete te sien: Dit werd tot:
om met onse peckvieren over . . . vermaeckt te werden: concretisering is kenmerkend:
wat zien de kinderen? het vieren (verbum) wordt *vieren* (subst. mv)! En ze worden
 erdoor vermaakt.

vermaeck [-der gemeente,] ≤van≥ groot en klein: Niet de gemeente is groot
 en klein. Handige verbetering.

[-wild] domm ghebulder: De tegenstelling met *stichtigh* zo getroffen. Het domme
 „sticht” niet.

[142 (702r)] langhs [-kleene] ≤[-~]leeghe≥ trappen: Net (558) *laeghe*: Weer
 het juiste adjectief gezocht en gevonden. Het (dialectisch aandoende?) *leeghe*
 werd *laeghe*.

[143] niet meer [-als] dan: Zoals bij Hooft ook, in zijn latere tijd: dan na
 comparatief, blijkbaar contra naturam! *als* loopt uit zijn pen, wordt *meteen* onderdrukt.

[-belooft heeft] ≤schijnt te belouen≥: Voorzichtiger, men zou zich kunnen
 ergeren aan het stellige: belooft heeft.

[-toonē] ≤pijpen≥: Aardig, aansluitend bij het orgel waarover voortdurend
 gesproken is. Ook variërend op later *Toonen*.

- [142] 1 *emmers ... weinigh*: zeker even weinig.
 3 *slae over*: ga voorbij (bekende stijltruc!).
 6 *over 'tslaen*: vanwege het verslaan (misschien de slag in het Slaak, 1636).
 8 *op ... spraeck*: in zijn taal(tje). Terecht laat Huygens de liquidae weg!
 10 *en ... toe*: en ga er ook nog mee akkoord, stem voorts ermee in.
men steke ...: (onafh. woordorde, dir. rede) dat men enz.
 11 *schuts*: geschut.
 13 *sich ... schikken*: passen.
 15 *betrocken wierde*: getrokken, gebracht, geleid zou worden (vgl. WNT s.v. betrekken, 2248).
 18 *Ten ... genomen*: op z'n minst (proleptisch: Zou *dat* op zijn minst ..., waar (wanneer) *dit* ...
 21 *Ick ... vragen*: Ik ga vragenderwijs voort.
- [143] 1 *langhs ... trappen*: bij lage treden, zeer geleidelijk.
 3 *roer*: aanroer, aansnijd.
wilder: ik wil er.
 6 *aenden dagh brengen*: te berde brengen, uitspreken.
 7 *Mijn ... laet-duncken*: Mijn menen gaat niet gepaard met eigendunk, het alleen willen weten.
 8 *voordoene*: eerdere doen, voorgang, voorbeeld.
 10 *voorspreken*: bepleiten.
 13 *die ... moeyde*: die mij verdroot, waarvan ik last had.
vaste: zekere.
 16 *ten*: voor de.
 17 *Gods ... stichtinge*: bijstellingen bij resp. „Vruchten ten Hemel, Vruchten ter Aerde”.
 18 *aller ... doel*: (bijst. bij „Gods ... stichtinge”).
 19 *mijn Orgel*: het orgel zoals ik dat wil, het door mij voorgestane orgel.
 21 *mijn Pijpen*: mijn orgelpijpen, mijn orgeltonen, wat ik over het orgel zeg.
onsoet: onwelluidend.

144 GEBR. OF ONGEBR. VAN 'T ORGEL.

1 ick kan lijden dat men se verachte.
 Bestraft se yemád in syn gemoed,
 ende wapent Penn oft Tong daer
 tegen, uyt lust tot onlust; hy en
 5 wachte geenen wederflagh. Ick
 vlic voor twift, als voor valschen
 Kerck-sang; en hebb' er even soo
 weinigh tijds als lusts toe. Mijn
 gemoed is ontlast, mijn' wetens-
 10 schapp ten einde. Lijdt de Kerck
 mijn Toonen niet, mijn Huys sal
 haer Kerck zijn. Soo dat te veel is,
 ick alleen sal haer' Kerck zijn, καὶ
 ψαλῶ τῷ θεῷ μου ἕως ὑπάρχω, εἶς sal mij-
 15 nen Gode singen soo langh ick leve, oft
 beter bericht werde; σοὶ ἐν κηθάρῃ ὁ
 ἅγιος Ἰσραήλ, dy onder mijn' Luyte,
 ó heilige Israëls! Hem Gode, Vader,
 Sone ende H. Geest zij Lof en
 20 • Lofsanghin eewigheid.

A M E N.

1 hs duidelijk κηθάρῃ

[144] [–Begrijptse] ≤ Bestraftse ≥: Bestraften sterker afkeurend? Beide werk-
 woorden betekenen o.a. berispen.

als voor [–~] valsche [–~] [–toonen] ≤ Kerck-sang ≥: Net: als voor [–de(n?)]
 valschen Kercksang: Mogelijk deze drie stadia:

1 als voorde valsche toonen

2 als voor den valschen Kerck-sang

3 als voor valschen Kerck-sang

Ad rem! Huygens haatte deze.

Gelde(?) ick ter Kercke niet: werd: *Lijdt de Kerck mijn toonen niet*: Zo bleef hij
 in het beeld van de muziek, de toonen.

Mijn huys zal [–mijn] ≤ haer ≥ Kerck [–wesen] ≤ zijn ≥: De tonen, niet in de
 kerk geduld, vinden een toevlucht in zijn huis, dat dan *hun* kerk wordt. Ook in
 de volgende zin de verandering van mijn in haer; *zijn* passender in deze plechtige
 context? Ook in de volgende zin *wesen* verworpen voor *zijn*.

[–op] onder: Begeleiding van de stem, niet muziek alleen.

[144, 13-14] καὶ ψαλῶ τῷ θεῷ μου ἕως ὑπάρχω.

[144, 16-17] σοὶ ἐν κηθάρῃ ὁ ἅγιος τοῦ Ἰσραήλ.

- [144] 1 *lijden*: verdragen.
 2 *Bestraftse* . . .: Als iemand ze („mijn Pijpen”) afkeurt, berispt.
 4 *onlust*: ruzie.
 5 *wederslagh*: slag terug.
 6 *vlie*: (van het oude vlien) vlucht.
als . . . *Kerck-sang*: (ad rem!) evenals . . .
 9 *wetenschapp*: kennis.
 10 *Lijdt*: Duld, staat toe.
 11 *mijn' Toonen*: Men lette op de variatie: Orgel, Pijpen, Toonen.
 12 *haer*: hun (van die Toonen) (Ik zal met mijn gezin zingen onder instrumentale begeleiding). Huygens beschikte in zijn woning over verscheidene huisorgels.
 13 *haer*: hun (van die Toonen) (Ik zal alleen met begeleiding zingen).
 14 *en sal* . . . *leve*: Ps. 104:33: Ik zal den Heere zingen in mijn leven; ik zal mijnen God psalmzingen terwijl ik nog ben.
 15 *oft* . . . *werde*: Huygens maakt hier een fout, die makkelijk aan de aandacht ontsnapt. Hij trekt het voegwoord „soo langh” ten onrechte samen: zolang ik beter word ingelicht, wat onzin is. De bedoeling moet zijn: Zolang ik *niet* beter word ingelicht of: *tot* ik beter word ingelicht. Prof. A. Sassen attendeerde mij op deze moeilijkheid, waar ik overheen gelezen had).
 17 *dij* . . . *Israëls*: Ps. 71:22: . . . ik zal U psalmzingen met de harp, o Heilige Israëls.
onder mijn' Luyte: onder begeleiding van mijn luit. Vgl. manuscr. aant.
 19 *en Lofsangh*: Zinnvolle toevoeging bij de bekende „lofverheffing”.

CITATEN

- 7 Cicero, Tusc. Disp. III, 20 (46): Num fingo, num mentior? Cupio refelli; quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur?
- 16 *οίκος προσευχῆς*: Matth. 21:13; Marc. 11:17; Luc. 19:46.
- 18 Gregor. v. Nazianza, Oratio XXV (niet: 23), 15=35, p. 1220 Migne. *πηλός πηλῶ οὐ καθαιρεῖται*.
Reinhold Strömberg, Greek Proverbs (Göteborg 1954), p. 45 citeert voor de oorsprong van het proverbium Heraclitus B 5: I, 151, 12 Diels⁶: *καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μιανόμενοι ὄλον εἰ τις εἰς πηλὸν ἐμβάς πηλῶ ἀπονίζοιτο κτλ.*
- 20 *Χειροποίητοι ναοί*: Act. 7:48, zie ook Act. 17:24; Joh. 4:21.
In Act. 7:48 staat preciezer: *Χειροποίητα: ἀλλ' οὐχ ὁ ὄψιστος ἐν χειροποιήτοις κατοικεῖ*. Sib. Or. 14, 62: *ναῶν χειροποιήτων*.
Matth. 18:20: *οὐ γάρ εἰσιν δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν*.
- 21 Augustinus Sentent. 333
Voor de gedachte vergelijk men I Cor. VI:19: Of weet gij niet, dat ulieder lichaam een tempel is des Heiligen Geestes die in u is, dien gij van God hebt en dat gij van u zelve niet zijt; II Cor. VI:16: Nos enim templa Dei (*ναὸς Θεοῦ*) vivi sumus, sicut Deus dicit, Quoniam inhabitabo in illis et inambulabo sed ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs.
Met August. Sentent. bedoelt de auteur niet het — overigens onechte — oeuvre: „Sententiae 21”, evenmin de Sententiae van Sextus (610 Griekse spreuken): zie editie *H. Chadwick*, Cambridge 1959, maar: *Prosperi Aquitani Sententiae ex Augustino delibatae, Liber Unus*, 390 sententiae omvattend.
In spreuk 334 (niet: 333) met opschrift: „de loco orationis” (Migne Pat. Lat. 45, kol. 1889) lezen we: „Qui supplicaturus Deo locum aptum et sanctum requiris, interiora tua munda, et omnia inde mala cupiditate depulsa, praepara tibi in cordis tui pace secretum. Volens in templo orare, in te ora: *et ita age semper, ut Dei templum sis. Ibi enim Deus exaudit, ubi habitat*. M.a.w. onze plaats.
Over Sextus' spreuken zie ook behalve Chadwick: *Anton Elter*, Academica, Bonn 1891–1892, zie nr 35 b.v. over *ναὸς Θεοῦ*. Pythagoreïsch al de spreuk bij *H. Schenkl*, Wie. Stud. 8, 1886, 273 nr 66: *νεῶς θεοῦ σοφός νοῦς, ὃν ἀεὶ χρὴ παρασκευάζειν καὶ κατακοσμεῖν εἰς παραδοχὴν θεοῦ*.
- 21 ff. d.w.z. afkorting voor „*leges*”:=de *pandecten* in het Corpus Iuris van Justinianus, afgekort pp. Deze *open* p's werden vervormd tot ff, sinds ong. 1450 de gebruikelijke afkorting.
– religiosum esse: de plaats waarop een heilig taboe rust.
- 22/23 *Bernhardus Claravallensis*, in dedicatione Ecclesiae, Sermo I: d.w.z. Migne, Pat. Lat. 183, koll. 518–519. Het betreft hier een der talloze preken geschreven tussen 1135 en 1153. (86: De Temporibus; 43: De Sanctis; 117: De diversis; 86: In Cant. (Hooglied)). De tekst van Huygens is vrijwel juist, alleen corrigeren men in regel 10: „*quae*” i.p.v. „*qui*”, ziet immers op „*corpora*” terug! De eerste regels luiden bij Migne iets completer: „*Quid enim lapides isti potuerunt sanctitatis habere (ut eorum solemnia celebremus)?*”

- 23 Het *Concilium van Gangra* vond ong. 340/341 plaats. Gangra ligt in Paflagonië, ten N.O. van Ankara. Over de decreten van dit concilie, dat het Ascetisme van Eusthatus van Sebaste in 20 canones veroordeelde, die later in „Gratiani Decretum” werden geïncorporeerd, zie *Mansi II*, 1095–1122.
Onze betreffende plaats bij *Mansi* koll. 1104–1105 luidt iets vollediger: οὐ συγκλείοντες τὴν ἀσέβειαν ἐν τοῖς οἴκοις, ἀλλὰ πάντα τόπον τὸν ἐπ’ ὀνόματι τοῦ θεοῦ οἰκοδομηθέντα τιμῶμεν: non pietatem in domibus includentes, sed omnem locum in Dei nomine aedificatum honorantes.
- 32/33 l. 3. Cod. de sacr. Eccl.
d.w.z. Cod. Theodosianus XVI, 2, 40 (=Mommensen I² p. 849), een keizerlijk rescript, daterend van 25 mei 412 van Honorius en Theodosius. De iets andere tekst luidt daar als volgt: ne praedia usibus caelestium secretarum dicata (variant: dedicata) sordidorum munerum faece (variant: fasce) vexentur.
- 33 εἰς σπήλαιον ληστῶν/=Luc. 19:46.
- 35 Erasmus op 1 Cor. 14. In de editie van Clericus, Leiden, VI, 731 F. Het citaat van Huygens stemt hiermee letterlijk overeen.
- 39 irritamenta malorum; Ov. Met. I, 140: effodiuntur opes irritamenta malorum.
– l. 3 Cod. de Pag. (d.w.z. de Paganis)
d.w.z. Cod. Theodosianus XVI, 10, 15 (rescript uit Ravenna, 29 jan. 399): sicut sacrificia prohibemus, ita volumus *publicorum operum ornamenta* (hiermee specifiek de heidense tempels bedoeld) servari. Ac ne sibi aliqua auctoritate blandiantur, qui ea conantur evertere, si quod Rescriptum, si qua Lex forte praetenditur.
=Mommensen-Krüger I² (Berlijn 1954), pp. 901–902.
- 41 Cod. Theodosianus XVI, 10, 20=Mommensen I² 903. Oekase uit Ravenna, daterend van 30 aug. 415: omnia etiam loca, quae sacris error veterum deputavit „secundum divi Gratiani constituta” (overeenkomstig de bepalingen van de „goddelijke” Gratianus) nostrae rei jubemus sociari.
- 45 Hero Alexandrinus, zie ed. W. Schmidt, Teubner, Leipz. 1899, p. 498 en fig. 124a. machinae hydraulicae: Vitruv. IX, 9, 4; X, 13, 1. Eerst het waterpijporgel, later het pneumatische blaasbalg-orgel. Volgens Mon. Germ. hist. Script. I, 28–29 kwam in 757 het orgel voor het eerst in Frankrijk. In de renaissance tijd kende men Hero slechts in Lat. bewerkingen, vandaar het in de marge staande *Spiritalia*. Welke editie had Huygens hier ter beschikking? Dat weet ik niet met zekerheid te zeggen, doch ik vermoed: Heronis Alexandrini *Spiritalem liber* a F. Commandino ex Graeco nuper in Latinum conversus, Urbino, 1575. *Federico Commandino* stond in dienst van Paus Clemens VII te Rome (1509–1575).
Voor de geschiedenis van het orgel: *Tittel* in R.E. XVII, 61–77.
De molenwieken als aandrijvers verduidelijkt A. G. Drachmann, Heron’s Windmill, Centaurus 7, 1960, pp. 145–151 (tijdschrift hier niet disponibel).
- 45 Vitruvius X C. VIII en niet XIII, de Machinis hydraulicis, ed. C. Fensterbusch, Darmstadt 1964, pp. 491–495 + afbeelding 18.
- 45 Epigram van keizer Julianus=Anthologia Palatina IX, 365; opschrift: εἰς ὄργανον μουσικόν. Het epigram staat in Cod. Paris. 690. Als jongen zag Julianus toen hij uit de kerk van de heilige Apostelen te Constantinopel kwam een organist (staande!) dat instrument bespelen, hetgeen tijdens een processie geschiedde. *Dübner* en *Stadtmüller* achten het epigram onecht.

ἀλλοίην ὄρω δονάκων φύσω. ἦπου ἀπ' ἄλλης,
χαλκείης τάχα μᾶλλον ἀνεβλάστησαν ἀρούρης,
ἄγριοι οὐδ' ἀνέμοισιν ὑφ' ἡμετέροις δονέονται,
ἀλλ' ἀπὸ ταυρείης προθορῶν σπήλυγγος ἀήτης

5 νέρθεν ἐντροπήτων καλάμων ὑπὸ ῥίζαν ὀδεύει.

καὶ τις ἀνήρ ἀγέρωχος, ἔχων θοὰ δάκτυλα χειρός,
ἵσταται ἀμφοφών κανόνας συμφράδμονας αὐλῶν,
οἱ δ' ἀπαλὸν σκιρτῶντες ἀποθλίβουσιν αἰοδήν.

3 ἡρμιοῖς: *Cumont, Bidez.*

δονέονται in trillende beweging brengen: P 55: τὸ δέ τε πνοιαί δονέουσι παντοίων ἀέμων.

4 met het „stierenhol” is een blaasbalg bedoeld.

5 Verg. Georg. 4, 171: taurinis follibus auras accipiunt redduntque.

6 een „maestro”

7 de organist staat!

8 Nonn. Dion. III, 236: ἐπιθλίβοντες αἰοδήν.

Zie ook *Ruelle* in *Daremborg-Saglio* III, 316.

Fr. vert. :

Etrange est la nature des roseaux que je vois.
Sans doute un autre sol, un champ d'airain peut-être,
a fait naistre et grandir ces chalumeaux sauvages.
Ce n'est pas sous les vents aériens qu'ils vibrent;
D'une outre en cuir de boeuf un souffle impétueux
Sort et s'ouvre un chemin par dessous la racine
Des roseaux bien creusés. Un virtuose illustre
Se tient debout; laissant courir ses doigts agiles
Il effleure les touches qui font parler les flûtes
et le jeu de leur sauts délicats produit la mélodie.

- 45 De door Huygens gebruikte uitgave (niet op U.B. Utrecht) is: *Juliani imperatoris Misopogon et epistolae, graece latineque nunc primum edita et illustrata a Petro Martinio Morentino Navarro: addita est praefatio de vita Juliani eodem authore.* Paris, A. Wechsel 1566, 8°, 317 pp. Petrus Martinius (ong. 1530–1594) uit Laroche, gereformeerd professor. Behalve zijn Iulianusuitgave zijn er o.a. van zijn hand een Hebreeuwse en Chaldeeuwse grammatica over.
- 53 Augustinus Ep. 119 c. 18, in moderne uitgave Ep. 55, c. 18. Men vindt de passus en in de editie van *Goldbacher* van A.'s brieven: Tome II, p. 208 (=nr. 555) en bij *Migne* Pat. Lat. 33 (Vol. II), kol. 221 bovenaan.
- 56 Rom. 12: 1: *λογικὴ λατρεία*; voor *λογικός*: 1 Petr. 2, 2.
Vulgaat vertaalt: rationabile obsequium; Luther: vernünftiger Gottesdienst.
- 57 *εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον* Ps. 103 (=102), vs. 1.
καὶ πάντα τὰ ἐντός μου.
Het slot hier weggelaten: *τὸ ὄνομα τὸ ἄγιον αὐτοῦ.*
- 58/59 Citaat uit Thomas van Aquino (1225–1274), doctor angelicus, uit zijn *Summa Theologia*, editio Leonina, Tomus IX (Rome 1897) p. 205, kol. 1. In dat deel (S. Theol. IIa–IIab Quaest. 57–122) lezen we inderdaad quaest. 83, artikel 12 (Utrum oratio debeat esse vocalis) de bij H. geciteerde woorden *letterlijk*, op de inversie „totum illud” na (Huygens: illud TOTUM).
- 59 Ps. 139, 2 (=Psalm over Gods alwetendheid): Intellexisti cogitationes meas de longe (Gij verstaat van verre mijn gedachten; Gr.: *συνήκας τοὺς διαλογισμούς μου ἀπὸ μακρόθεν.*

59/60 Augustinus in Ps. 95 (= *Migne*, Pat. Lat. 37, kol. 1227 onderaan).

61 toto corpore atque omnibus unguis, ut dicitur (contentioni vocis adserviunt) (=gebruiken zij om hun woorden kracht bij te zetten): Cic. Tusc. Disp. II, 24, 56: met alle krachten, wsch. te denken aan de kracht van paardenhoeven; Lucian. dial. mort. 11, 4: τὸ δὲ χρυσίον ὁδοῦσι καὶ ὄνυξι καὶ πάσῃ μηχανῇ ἐφύλαττον; *Otto*, Sprichw. d. Rö. i.v. ungula, p. 358. De unguulae hier vulgair (cf. ons „klauwen”) op de mens overgedragen.

61 margo. Etiam adoratio etc. Een tweede Thomas-citaat, zie boven de aant. op 58/59 zelfde deel, quaest. 84, artikel 2: De adoratione, utrum adoratio importet actum corporalem: p. 213, kol. 2.

61 onderaan: Augustinus in Ps. 104 (= *Migne*, Pat. Lat. 37, kol. 1390)

πρὸς τὰ κρουστικὰ τοῦ στόματος ὄργανα (tekst fout: ὄργανα)

Citaat uit Aristot. Problem. sec. 19, 10=Arist. 918a 33. Wij geven de Engelse vertaling van *E. S. Forster* van deze passus (in: The works of Aristot., Transl. into English, ed. S. David Ross, vol. VII: Problemata): „Why, if the human voice is more pleasant than an instrument, is the voice of a man singing without words—as, for example, when making meaningless warblings—not so pleasant as a flute or lyre? Or is it true that even in the case of an instrument we get less pleasure if it is not expressive of meaning? The instrument, however, has an advantage even in its actual effect, for while the human voice is pleasanter, instruments strike the note better than the human mouth, where fore they are pleasanter to hear than meaningless warblings”.

We geven nu het Grieks: Ἡ μὲν γὰρ φωνὴ ἡδίων ἢ τοῦ ἀνθρώπου· Κρουστικὰ δὲ μᾶλλον τὰ ὄργανα τοῦ στόματος· διὸ ἡδίων ἀκόνειν ἢ τερετίσειν (i.e. quam *τερετίσμα*; voor *τερετίσειν* zie ook Anal. Post. 83a 33).

Κρουστικός: pulsandi vim habens et specialiter aures pulsans seu feriens.

Huygens geeft door weglating van *μᾶλλον* een bijzondere draai aan de vertaling. Hij ziet nl. niet in *στόματος* een genit. van vergelijking, afhankelijk van *μᾶλλον* en neemt niet de *ὄργανα* absoluut voor muziekinstrumenten, maar construeert de verbinding *ὄργανα στόματος* (Lat. vert. plectrum linguae)

zin: het roeren van de hand bij het roeren van de tong

— *καρδιογνώστης* kenner van het hart. Alleen in Christelijke schrijvers bv. Ps. Clem. Hom. 10, 13; Act. I, 24; 15, 8; *Hermeias*, Mandat. 4.3.4.

62b Psalterio=op de psalter, een soort luit; cf. Isidor. Orig. III, 20: psalterium est similitudo citharae barbaricae in modum Δ litterae etc.

63 Psalm 108, 3 (=107, 3): ἐξεγέρθητι, ψαλτήριον καὶ κιθάρα.

64/65 Thomas 2, 2, qu. 91, art. 2.

Quaestio: De assumptione divini nominis ad invocandum per laudem.

articulus: utrum cantus sint assumendi ad laudem divinam

zelfde deel, p. 296 kol. 1. Wij citeren volledig: „In veteri autem Testamento usus erat talium instrumentorum, *tum quia populus erat magis durus et carnalis*: unde erat per huiusmodi instrumenta provocandus, (*sicut et per promissiones terrenas*).

Zie ook voor 65°: ne videatur Iudaizare: pag. 295, kol. 1: Sed instrumenta musica, sicut citharas et psalteria, non assumit Ecclesia in divinas laudes, *ne videatur iudaizare*.

66 9 evv. Riv. cont. Bail. Tract. 2. qu. 374. Citaat uit André Rivet's polemische geschriften. A. Rivet, hervormd theoloog, geb. 1572 in de Poitou, stierf 1651 te Breda; 1620 hoogleraar te Leiden. Over hem *A. G. van Opstal*, A. Rivet,

Een invloedrijk Hugenoet aan het hof van Frederik Hendrik, Harderwijk, 1937. Rivet's werken uitgegeven in 3 zware foliobanden 1651-1660.

Onze plaats in Summae Controvers. Tractatus Secundus, Quaestio 37 in deel III, R'dam, Leers 1660, p. 220. 2 kleine afwijkingen: 1: Dominum i.p.v. Deum. 2: na perceptilibus het substantivum adminiculis (=stutten of steunen). Deze 4 traktaten tellen successievelijk 17, 60, 25 en 18 quaestiones. De stellingen worden geponeerd door de Catholicus Papista en geriposteerd door de Catholicus Orthodoxus, d.w.z. Rivet zelf. Onze quaestio bv. betreft de Ecclesiae ceremoniae. Dit alles in 488 dubbele kolommen. De Johannesplaats bij Riv. geciteerd is: Apoc. 21, vs 22.

- 71 Ps. 69, 31, 32=Ps. 68.
In het Grieks ontbreekt na *θεοῦ* het woord *μοῦ* en in de volgende regel staat *μεγαλυνῶ αὐτόν* (niet *αὐτῶ*).
- 71 Chrysostomus (344 (354?)–407) op Ps. 150=Patr. Graeca 55, kol. 497–498 Migne; Aut. (=auctor=de schrijver) quaest.(ionum) in Just(inum) Mart(yrem) quaest(io) 107 d.w.z. de 107e van de 146 Quaestiones et Responiones ad Orthodoxos, opgenomen in Justinus' oeuvre Patr. Graeca T. 6, koll. 1353–1354, Migne.
Wij geven hier de ietwat verkorte vraagstelling, die aldus luidt: Si ab infidelibus ad seducionem inventa carmina et sub Lege ob mentis infantiam concessa, cur in ecclesiis adhibentur? (Indien door de ongelovigen de liederen zijn uitgevonden ter verleiding (verlokking) en onder de wet toegestaan zijn wegens het onvermogen van hun geest zich te uiten, waarom worden ze (dan) bij ons in de kerken toegepast?) Het antwoord leze men bij Migne l.c. Het werk is onecht en niet van Justinus de Martelaar.
- 72 Thom. 2. secund. quaest. 91 Card. Cajet. ib. et in 1. ad Corint. Cardinaal Cajetanus, Thomistisch theoloog, alias Tommaso de Vio, geboren 1469 te Gaëta, vervaardigde zijn bekende commentaar op Thomas' Summa 1507–1520. Uitvoeriger over C.'s geschriften: *J. F. Groner*, Kardinal Cajetan, Freiburg 1951, pp. 57–73.
- Alphons. Salm.=Alfonso Salmerón S.J., Spaans Jezuiet, geboren te Toledo 1515, gest. te Napels. In 12 Bd. verschenen zijn „Commentarii in Evangelicam historiam et in Acta Apostolorum”. Volledige uitgave 16 dln in 6 foliobanden, Keulen 1612–1615 (U.B. Utrecht 312 B, 8–13).
- Lindanus d.w.z. Willem van der Lindt Damas. geb. te Dordrecht 1525, gest. te Gent 1588, hoogleraar te Dillingen 1554–1557 en 1561 bisschop te Roermond. *Panoplia Evangelica s. de Verbo Evangelico libr. V, Colon. 1561.*
Over hem *M. P. van Buytenen*, It beaken 3 (Assen 1940–1941), 103–125 (niet op U.B. Utrecht).
- 73 Calvin (1509–1564). Zijn oeuvre uitg. in het Corpus Reformatorum dlenn. 29–87 Braunschweig 1863–1900.
Calvin op Ps. 33, 81 en 150. Voor Ps. 33 zie Corp. Ref. vol. 58–59 deel 31, ed. Baum-Cunitz-Reuss (Braunschweig, 1887) kol. 325.
Voor Ps. 81 zie bovengenoemd boekdeel kol. 760.
Voor Ps. 150 zie deel 32, kol. 442.
- 73 Citaat Ps. 33, 2 voor het woord *Vox* bij Calvin nog t.a.p.: (Certe).
- 74 Citaat Ps. 33, 2 voor de woorden *et hodie* bij Calvin nog t.a.p. het woord (Nam).
Over wierook en lampen: Calvin zegt (l.c.) in het Latijn: *nihilo magis ad canendas Dei laudes congruere arbitror musica instrumenta, quam si quis*

- suffitus, lucernas et similes legis umbras in usum revocet (met beroep op Paulus 1 Cor. 14, 16).
- 75 Chrysostomus' citaat: *Κιθάραν ἐμμελή* etc.
Men vindt dat Patr. Gr. 55, kol. 497–498 Mi.
- 75 Erasmus: zie pag. 35 en het daar aangetekende.
- 75 Erasmus' Lingua: Des. Erasmi Lingua sive de linguae usu atque abusu liber unus, Lugduni Batav. ap. K. Cloucqium, 1624, 322 pp. en index. Eerste editie dateert van 1525 in 8°; vertaling van C. van Ghistele, Antwerpen 1555 (niet gezien). In de Leidse editie van Clericus deel VI, 731 F. Vgl. het citaat op p. 35.
- 78, 6 Augustinus Ep. 119. C. 18; in moderne edities: Ep. 55, c. 18, zie ed. brieven van Augustinus van *Goldbacher*, deel II, p. 209.
- 78, 16 Plat. Rep. 3 n. 1. 401 D. Op het citaat bij Huygens volgt bij Plato nog ná het woord *ἀρμονία*: *〈καὶ ἐρρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς (sc. ψυχῆς)〉*.
- 80, 5 Arist. Pol. 7. 8. (bedoeld 8, 7?). Zie Aristoteles' Politica 8, 5, 1340b; 8, 6, 1341a (over de keuze der instrumenten, verbod van de fluit); 8, 7, 1342a (over de Dorische Muziek).
- 80, 2 en 81, 1–9 Plut. de Music. d.w.z. De Musica 40 (=Plut. Moralia p. 1145E). In het citaat leze men (81, 6) *'Αγαμέμνονα*, niet: *'Αγαμέμνονα*. Wij raadpleegden: Plutarch's Moralia deel XIV, ed. *Loeb* 1967, uitgeg. door Benedict Einarson en Phillip H. de Lacy, pp. 444 (445). Zie Hom. Il. IX, 186–189: de muziek leerde Achilles van Chiron.
- 82, 8–10 Arist. Polit. 8, 5; bedoeld wel Polit. 1339a 24: *ἢ μᾶλλον οἰητέον πρὸς ἀρετὴν τι τείνει τὴν μουσικὴν, ὡς δυναμένην . . . καὶ τὴν μουσικὴν τὸ ἡθος ποιοῦν τι ποιεῖν* cf. Huygens' *〈ψυχῆς〉 ἡθος* en *παρσκευάζειν (=ποιεῖν)*. Wat Huygens hier schrijft, lijkt een aanpassing aan dit citaat.
- 82, 16–83, 6 Weer uit Plut. de Music. Plut. Morr. p. 1146 D (=Loeb 14 (zie boven), p. 450–451).
- 82, 19 *ἐπόμενον δέ*.
- 83, 9–10 *ἀνάθηματα δαιτός*: Maelgiften (83, 11) cf. Hom. Od. 1, 152.
- 83, 13 Cf. Plut. Morr. 1146 F. (=Loeb 14, pp. 452–453) Plutarchus heeft i.p.v. *ἴτι*: *ἀλλὰ γὰρ*.
- 83, 16 evn. Ook weer letterlijk uit Plut. l.c. (1146 F.). Wij geven de Griekse tekst: *συνέβαιεν γὰρ εἰσάγεσθαι μουσικὴν ὡς ἰκανὴν ἀντισπᾶν καὶ παραίνειν τὴν τοῦ οἴνου ὑπόθερμον δύναμιν, καθάπερ πού φησιν καὶ ὁ ὑμέτερος Ἀριστοτέλης* (zie Aristoxenus frgm. 122 ed. *Wehrli*).
- 84, 4 *ἢ τῶν ὄντων φορὰ* (*τὰ ὄντα*: „the things which are”, voor de uitdrukking zie bv. Aristoteles Metaph. A 5 (986 a 2). Ook dit weer uit „De Musica” en wel uit het slot: 1147 (=Loeb 14, pp. 454–455)
- 84 8–10 =Morr. 1147: *πάντα γὰρ καθ' ἀρμονίαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ κατεσκευάσθαι φασίν*. Deze en andere woorden (bv. 84, 4 *ἢ τῶν ὄντων φορὰ*) zijn het slotbetoog van Onesicrates, de gastheer van het muziek-symposion. De andere sprekers zijn Lysias en Soterichus van Alexandrië. Welke ed. kende Huygens van De Musica? Eerste editie: Plutarchi Chaeronei Philosophi Clarissimi Musica Carolo *Valgulio*

- Brixiano interprete, Brescia 1507; Nadruk in de editie *Opuscula Plutarchi* (Paris 1526) foll. 108v–115r. Een moderne studie over de hele geschiedenis van de Gr. muziek bv. bij *F. Lasserre*, *Plutarque de la Musique*, Olten-Lausanne, 1954 in diens *Introduction: L'éducation musicale dans la Grèce antique* pp. 13–95, in 8 capita: *Musique à l'âge de l'épopée*; *Le lyrisme*; *Les nomes*; *La musique au VIe siècle*; *Les débuts de l'éthique musicale*; *Damon d'Athènes*; *La postérité de l'éthique damonienne*; *L'éthique musicale au IVe siècle*.
- 84, 13–18 Ambros. praef. in Psalm. (nl. 1e psalm, par. 2): Pat. Lat. 14 kol. 965A Migne.
- 85, 10 Boëth. De Music. Liber I, C. 1=Pat. Lat. 63, kol. 1168C Migne.
Boëthius: ong. 480–524, geëxecuteerd door de Oost-Gooth Theoderik de Grote. Volledige naam: Anicius Manlius Severinus Boëthius.
- 86, 1–16 Boëth. De Music. Liber I, C. 1=Pat. Lat. 63, kol. 1171B Migne.
In het citaat heeft Boëth.: „quodsi” i.p.v. „si” en „possit” i.p.v. „potesit”.
- 87, 10 Boëth. De Music. Liber I, C. 1=Pat. Lat. 63, kol. 1171A Migne. In het citaat heeft Boëth.: *Quia non potest dubitari*.
- 87, 14 Zie boven. Boëthius: *Inde est (enim), quod etc.*
- 88, 16 noot 1. Dit en het op p. 90, 6 evv. staande citaat uit *Richard Hooker* (1554–1600), wiens hoofdwerk „Of the laws of ecclesiastical polity” nu handzaam is uitgegeven door Christopher Morris in *Everyman's Library* nrss. 201, 202, London 1965. Onze citaten vullen p. 146 van het tweede deel (nr. 202). In die editie is de oude indeling van de materie gehandhaafd, zoals Hooker die maakte. Het verzamelwerk telt 8 boeken. Eerst werden de eerste 4 uitgegeven, toen apart in 1597 het 60 pagina's meer dan de eerste vier tellende vijfde. Dit 5e boek heeft 81 onderafdelingen. De onderhavige (de 38e) heeft als opschrift: *Music with Psalms*. De laatste 3 boeken (6, 7 en 8) zagen na de dood van de auteur het licht.
- 91,1–92, 6 Zie boven (ook p. 146 van het 2e deel). Hierin (91, 12–14) een *Aristoteles*-citaat, nl. *Problemata* Boek XIX met als opschrift *ΟΕΑ ΠΕΡΙ ΑΡΜΟΝΙΑΝ*, een der oudste discussies over de muziek die we over hebben en die Huygens goed blijkt te kennen (er zijn 21 *problemata* over). Dit citaat: Arist. 919b; in de Loeb-ed. der *Problemata* van *W. S. Hett* (Londen 1953) op pp. 394–395; I.p.v. *καὶ ἤ* daar bij Hett: *καὶ γὰρ ἐὰν ἤ*. Vertaling: dat de wijs, ook indien zij zonder woorden mocht zijn, evenzeer kracht op het gemoed heeft.
- 92, 16–93, 4 Weer citaat uit *Plut. De Musica*, nl. C. 38, p. 1145B=Plut. Morr. deel XIV, Loeb (zie boven), p. 442, waar *Plut.* de gevoelloosheid der oren voor harmonische intervallen hekelt. 92, 21 ongevoeligheid, nl. van de oren. In het citaat (92, 18) liever *αὐτῶν* dan *αὐτῶν* (hun *eigen* ongevoeligheid) en *ἂν* in plaats van *ἀν*, het teken in regel 19 staat voor: *καὶ* (dus: *τοῦτο καὶ δῆ*).
- 95, 14–20 Citaat uit *Comm. extrav. lig. 3. Tit. 1. cap. 1. Vul aan: Communes extravagantes*. „Extravagantes” (zie kantmarge bij p. 96¹) is de terminus technicus na het *Decretum Gratiani* ontstaan (Gregor. IX, 1234 na Chr.) voor *alle* („communes”) buiten dat decreet om circulerende kanonieke wetten („extravagantes”, nl. *leges*). Zij staan ook in het in 1582 uitgegeven *Corpus Iuris Canonici*. Het betreft hier een collectie van 70 decretalen, lopende van Urbanus IV (1261–1264) tot Sixtus IV (1471–1484), die door de Parijse jurist Chappuis in 1500 reeds waren bijeengebracht in 5 bkk. Men citeert naar boek, titel en hoofdstuk, bv. aldus: *Corp. Iur. Can. Extravag. Com. 1, 8, 1*.

- 96, 7evv. Bernh. Clarav. Epist. CCCXII (ad Guidonem abbatem et fratres Arremarenses); in de editie van Bernh.'s werken van Parijs (1551): p. 246 L. Het citaat is iets ingekort: Cantus ipse si fuerit, plenus sit gravitate, nec lasciviam resonet, nec rusticitatem. Sic suavis ut non sit levis; sic mulceat aures, ut moveat corda. Over deze hele materie kan meer geven: *J. Quasten*, *Gesang in den Kulten der heidnischen Antike und Christlichen Frühzeit* (L.Q.F. 25), Münster 1930 (ipse non vidi).
- 96, 17 Weer uit Plut. de Mus. 1144F. par. 37 (=Loeb, Mor. T. XIV, pp. 440–441); *ἀπελεγγὸν* d.w.z. recht op de man af. Het citaat is letterlijk.
- 97, 11 cantilenam Rhetoricam. Cic. Slechts gedeeltelijk juist geciteerd. Vraag: welke reden is er voor de majuskel in Rhetoricam? Vertaling: een rhetorische *deun*. Zeker dacht Huygens aan Cic. De orat. 1, 105: „ex scholis cantilenam requirunt” (zie ook Att. 1, 19, 8), maar deze verbinding bezigt — zie lexica — Cicero zelf nog nergens. Wel daarentegen Gellius, Noct. Att. 10, 19, 2: Demosthenis sententia . . . , quia lepidissimis vocum modis vineta est, *quasi quaedam cantilena rhetorica* . . . adhaerere memoriae . . . potuit. Boëthius in zijn muziektraktaat gebruikt „cantilena” herhaaldelijk.
- 100, 1–2 Zie 1 Corinth. cap. 2, 1: *καθ' ὑπεροχὴν λόγον ἢ* (Huygens: *καί*, maar hij vertaalt alsof er stond *ἢ*) *σοφίας <καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον τοῦ θεοῦ>*.
- 100, 2–3 Zie 1 Corinth. cap. 2, 13: *ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις*.
- 100, 10 Athanasius, Homil. de semente, d.w.z. Pat. Graec. 28, 149 B Migne (Gr.: *εἰς τὸν σπορον*).
Huygens' vertaling is niet precies en lacuneus, want de vertaling van de woorden: *καὶ προσδοκία οὐρανῶν τὸ προσδοκώμενον*: d.w.z. en het vooruitzicht is de verwachting der hemelen, ontbreekt bij onze auteur. Verder is de vertaling van regel 21: ende *van* vruchtbaarheid ietwat vrij.
- 102, 2–3 Voor de zin cf. 18, 13–16 *πηλὸς πηλῷ οὐ καθαρίζεται*.
- 102 12. Geciteerd in margine Concil. Senon. decr. mor. 17, d.w.z. bedoeld zijn de besluiten van het Concilium Senonense van 1528 onder Paus Clemens VII, zie Conciliorum collectio amplissima van *J. D. Mansi*, deel 32, anno 1902, Paris, Hubert Welter, kol. 1190. In dit citaat corrigeren men *lasciviam* i.p.v. *lasciviam*. Vert.: Priesters en Clerici moeten ervoor zorgen hun gezangen aldus in te stellen, dat die met fatsoenlijke en zedelijke ernst van tokkelen en een vredige en elegante maatvoering de oren der toehoorders zo strelen, dat ze hen ertoe oproepen en ertoe aanzetten zich aan devotie en „Zerknirschung” over te geven, niet aan wulpsheid of aan de kitteling van hart of ziel.
- 103, 1. Citaat uit Jac. Cur. lib. 2 Chrō. Cent. 8, 6. Bedoeld is *Jacobus Curio*, *Chronologicarum rerum libri II in quibus plurima admiranda ad res humanas, religionem cultumque Dei, praesertim ad ecclesiasticam historiam pertinentia* . . . in lucem, non sine . . . supputatione a creatione mundi producuntur Autore Jacobo Curio. Basel Henr. Petr. 1557 in fol. 176 pp. Deze tot 1558 doorlopende wereldkroniek *niet* te Utrecht op U.B. Jac. Curio, medicus 1497 (Hof in Vogtland)—1572 (Heidelberg).
- 103, 13 margo. Calvin. Inst. 4. c. 4. 16; moet echter zijn: *Institution Chrestienne*, *Libre 4, c. 3, 16.* = Corp. Reform., Bretschneider deel 32; Calv. Oper. T. IV (Braunschweig 1866) kol. 631 (ed. Baum-Cunitz-Reuss).
- 103, 18. Calvijncitaat: *c'est chose*; Calvijncitaat: *c'est (une) chose*.

- 104, 7. Justin(us) Mart(yr) 423; een moeilijk citaat; beter: p. 423B=*Quaest. et Respons. ad Orthodoxos*, een onecht werk: Quaestio 54=ed. *J. C. Th. Otto*, deel III, Jena 1846, pp. 74-75, aldus te lezen: *τὴν χαίνωσιν μᾶλλον ἢπερ ὠφέλειαν εἰδόντων τῶν ἁσμάτων τοῖς ἀνθρώποις ἐνεργάζεσθαι*. Ik heb de komma na *ἁσμάτων* geschrapt en vat met Otto (ad loc.) *εἰδόντων* op als *ειωθόντων*, die gewoon zijn (Lat. solēre).
χαίνωσις opgeblazenheid, voor het eerst bij Aristoph. Nub. 875. Ook=*laxatio, dissolutio*.
χαῦνος=*levis, inanis*.
- 104, 13. Augustinus Confess. X, c. 33 (=par. 50). Het citaat nagenoeg letterlijk.
- 104, 14. (tamen) cum mihi accidit: zó August.
- 104, 15. quam res quae cantatur: zó Huygens; August.: quae canitur.
- 105, 2. Bernhardus; in Margine Ep. 320, *foutief*, moet zijn 312, zoals op pag. 96, 8, dus uit dezelfde brief (ed. Paris 1551 p. 246 L), opgedragen ad Guidonem abbatem et fratres Arremarenses. Na het citaat van pag. 96, 8 uit Bernh. Ep. 312 volgt onmiddellijk: het gezang „tristitiam levet; iram mitiget; sensum literae non evacuet, sed foecundet, *Non est levis iactura gratiae spiritualis, levitate cantus abduci a sensuum utilitate* (et plus sinuandis intendere vocibus quam insinuandis rebus).
- 105, 10. Augustinus Contr. Jul. Pel. 4. 14, d.w.z. voluit: Contra Julianum Haeresis Pelagianae Defensorem, lib. 4, caput 14 (=par. 66): Pat. Lat. 44, kol. 770 (geschreven 421 na Chr.). We citeren: tamen etiam illic si sonum non sensum libido audiendi desideret, improbatur; (quanto magis si cantiunculis inanibus vel etiam turpibus delectetur) (=hoeveel te meer wanneer zij (=libido audiendi) zich vermeit in ijdele of zelfs ook schandelijke liedjes).
- 106, 12. Schoolman: Scholasticus.
- 106, 19evv. Citaat uit Extravag. Comm. lib. 3. Tit. 1, c. 1.
- 107, 14evv. August. Confess. 10, 33 (par. 49 en 50). Pat. Lat. 32 August. Vol. 1, koll. 799-800. Het caput heeft als opschrift: Ut se gerit ad voluptates aurium.
- 107, 14. Fluctuans etc.: 10, 33 par. 50: *Ita fluctuo* inter periculum voluptatis et experimentum salubritatis.
- 107, 18-108, 19. 10, 33, par. 49. (Aliquando enim plus mihi videor honoris eis (sc. sonis) tribuere quam decet, *dum*) ipsis sanctis dictis religiosius et ardentius sentio (Huygens 107, 20: dat hij voelt) moveri animos nostros etc. etc.
 We vergelijken Milton, Il penseroso:
 There let the pealing organ blow
 To the full-voiced choir below
 In service high and anthems clear,
 As may with sweetness,
 through mine ear
 Dissolve me into exstasies,
 And bring all Heavens
 before mine eyes.
- 110, 3. August. Confess. 9. c. 6 opschrift „Mediolani baptizatur cum Alypio et Adeodato”. Pat. Lat. 32 August. vol. 1, kol. 769 onderaan.

- 110, 10. niet: 10 Conf. 3 maar: Confess. 10, 33 (zelfde plaats). Verkort citaat: *magisque adducor (non quidem irtractabilem sententiam proferens), cantandi consuetudinem approbare in Ecclesia, ut, per oblectamenta aurium infirmorum animus in affectum pietatis insurgat (insurgat, Huygens: assurgat Pat. Lat. l.l.). Verder heeft Huygens: infirmorum animus; Pat. Lat.: infirmior animus, wat beter schijnt! Hierop volgt onmiddellijk het Augustinus-citaat van p. 104, 13: cum mihi accidit.*
- 110, 20–111, 6. Augustinus, In Librum Psalmorum Prologus, Pat. Lat. 36 (August. IV, 1) kol. 64. In 111, 2–3 geeft na „pertinet” Migne t. pl. niet „perdoceamur”, zoals Huygens leest, maar „doceamur”.
- 112, 18evv. Het Grieks luidt: *τιμωτέρα αὐτῆς ἢ φύσις ἐστίν, ἢ κατὰ τὴν εἰρημένην χρεΐαν.* In de margo staat: Aristot. polit. & 5. Moet wel verschrijving zijn, dit etcetera-teken. Corrigeer daarom: 8, 5, 4 (=p. 1340A). Het citaat is letterlijk juist.
- 113, 13–15. In margo 1 Cor. 14, 50, moet zijn: 1 Cor. 14, 40.
πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γενέσθω [γενέσθω]. εὐσχημόνως: decentelijk, ook gewoon in het proza, zelfs op inscripties, bv. Dittenberger, Sylloge³ 736, 42: εὐ. πάντα γίνηται; Ael. Arist. 46, p. 364D.: εὐσχ. καὶ τεταγμένως (sc. ταῦτα ἐπράττετο).
- 115 margo Bernard. Domin. (d.w.z. Dominica=preek op de dag des Heren) in Ram(os) Pal(marum) (=Palmzondag) serm. 2, d.w.z. de 2e preek op Palmzondag. Pat. Lat. 183 kol. 258e par. 5 Migne. Deze preek weer heeft bij Migne als opschrift: De Passione et Processione et quatuor ordinibus Processionis. Vollediger luidt de hele zin: (Huiusmodi namque) cantare etc. De laagste categorie (die der „lastdieren”) zijn (sit venia verbo) de „balkers”. De tekst vervolgt dan ook onmiddellijk met de woorden: „Ipsi sunt qui virga semper et calcaribus egent”.
- 118, 19 in margo. Arist. Probl. Sect. (elders afgekort: Sec.) 19. nl. hoofdstuk 45, p. 922A, ed. Hett (Loeb) p. 410–411. We schrijven het Grieks uit: *οὔτε γὰρ πρὸς ἕνα τε καὶ ἡγεμόνα βλέπουσιν οὔτε βαρύτερον (sic!) ἄρχονται;*
- 118, 19. In dit citaat is *βαρύτερον* door Huygens niet vertaald en trouwens foutief. Men corrigeer natuurlijk *βραδύτερον*: met meer langzaamheid, overleg, zoals ten overvloede uit 119, 4: *ἀλλ’ ἐν τῷ τάχει ἡ ἀμαρτία* blijkt (zie Hett t. pl.). In de Aristotelestekst volgt na *ἄρχονται* etc. en voor *ἐν τῷ τάχει* nog de hier weggelaten regel: (*ὥστε ῥᾶον τοῦ αὐτοῦ τυγχάνουσιν*) (=zodat ze te makkelijker hetzelfde bereiken).
- 119, 4. Arist. l.c.: *ἐν μὲν γὰρ τῷ τάχει πλείον γίνεται ἡ ἀμαρτία.*
- 123, 1 margo. Athanas. ep. ad Marcell., d.w.z. Athanasius, epistula ad Marcellinum par. 27=Pat. Graeca 27, p. 38D (p. 37D). Deze brief handelt over de *ἐρμηνεῖα των ψαλμων* en is mogelijk onecht. Marcellinus, een heremiet, was een van de correspondenten van Athanas. Wij citeren het Gr.: *τινὲς μὲν γὰρ τῶν παρ’ ἡμῖν ἀκέραιων, καίτοι πιστεύοντες εἶναι θεόπνευστα τὰ ῥήματα, ὁμῶς νομίζουσι διὰ τὸ εὐφρανὸν καὶ τέρψεως ἕνεκα τῆς ἀκοῆς μελωδεῖσθαι τοὺς ψαλμούς. οὐκ ἐστὶ δὲ οὕτως* waarop Ath. vervolgt: *οὐ γὰρ τὸ ἡδὺ καὶ πιθανὸν ἐζήτησε ἡ Γραφή.* We zien hier Athanasius van zijn streng ascetische kant. In de van drukfouten in het Grieks wemelende Migne-tekst staat i.p.v. *πιστεύοντες: πιστευόντων*, wat natuurlijk even goed is.
ἀκέραιοι zijn de „fideles indocti”; het woord *ἀκέραιος* (sincerus) is überhaupt bij Athanasius geliefd, men zie in *Guido Müller’s Lexik. Athanas.* (Berl. 1952) i.v. *ἀκερ* kol. 41, die meer dan 25 plaatsen geeft, maar onze passage niet, omdat hij blijkbaar het geschrift onecht acht te zijn.
θεόπνευστα grappig vertaald met „Godsgeestelick” door Huygens.

- 123, 2 margo. Arist. Pol. 8, 5 ex Musaeo d.w.z. 8, 5, 2 (=p. 1339b21). Volledig luidt de tekst *φησι γοῦν καὶ Μουσαῖος εἶναι βροτοῖς ἡδιστον ἀεῖδειν*. In het zo vaak geciteerde caput over de morele waarde van de muziek. Musaeus is een half-legendarische bard aan wie men orakels die in omloop waren, placht toe te schrijven. De geconservieerde woorden zijn in metrische vorm aangeboden. De testimonia over Musaeus vindt men het makkelijkst in *Diels-Kranz, Fragm. Vorsokr.*, 8e uitgave, Berl. 1956: pp. 20–27, onder nr 2 Musaios. Onze plaats toegevoegd in de *Nachtrag zum ersten Band*, p. 484.
- 123, 3. Ov. Met. 5. d.w.z. 5, 561; het handelt over de Sirenen: *ne tamen ille canor mulcendas natus ad aures/tantaque dos oris linguae deperderet usum,/virginei vultus et vox humana remansit*. De manier van citeren van Huygens is, dunkt me, hier wel duidelijk. Hij laat „ille canor” niet op de Sirenenzang slaan, maar op de concentus van orgel en zangstemmen en hij legt op de streling de nadruk, die hij botweg afwijst.
- 125, 5. Psal. 147, 1: Vulgaat Ps. 146, die luidt: Laudate dominum, quoniam bonus est psalmus; Deo nostro sit iucunda, decoraque laudatio. Huygens citeert naar een andere vertaling, ws. die van Tremellius en Junius (Oude Test.). Vgl. F. L. Zwaan, Voet-maet enz., Zwolle, 1969, p. 63.
- 125, 9 noot 1. Citaat uit Bern. de mod. ben. viv. d.w.z. voluit: Bernhardus de modis bene vivendi, een 73 paragrafen tellende verhandeling vol ethische raadsragen, gericht tot Bernhard's zuster (opschrift heeft tevens Ad sororem). Deze verhandeling is, zoals zoveel andere, onder de *spuria* opgenomen in een apart Migne-deel: Pat. Lat. Migne 184. De verhandeling treffen we aan koll. 1199–1306. Onze plaats staat in caput LII. De Psalmis et hymnis kol. 1274 (dikke letters: 867 B. C). Huygens citeert letterlijk, alleen het begin luidt bij Migne l.e.: (*nam*) quamvis dura *sint* corda secularium; overeenkomstig de grammatica-regels.
- 125, 13–15. Acris animae commotio(,) suave sonantis Ecclesiae vocibus: anonym citaat uit Augustinus. Noch s.v. commotio, noch s.v. Ecclesia in Th. L. L. vond ik de herkomst, evenmin hielp de Augustinus-index s.v. in Migne. Videant doctiores. Het is altijd mogelijk dat Huygens vrij parafraseert.
- 127, 14–15. Concil. Tolet. 4. Can. 12; er is hier sprake van het 4e Toletaanse Concilie onder Paus Honorius I in 633. Men corrigeren can. 13 met als opschrift: „De non renuendo (Huygens' verdedigende „*het Iae*” in regel 15!) pronuntiare hymnos”. Zie *J. D. Mansi, Concil. Coll. Ampl. tome X*, koll. 622 en 623.
- 129, 7 noot 1. *θεόπνευστα*: 2 Tim. 3, 16 (17): *πᾶσα γραφή θεόπνευστος ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἐλεγμόν, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ, ἵνα ἄριστος ᾦ ὁ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος, πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐξηρισμένως*. Het woord in N.T. alleen hier, al goed oud-Grieks, bv. Ps.-Phokylidea 129: *τῆς θεοπνεύστου σοφίης λόγος ἐστὶν ἄριστος*; Plut. Morr. 904 F.; Orac. Sibyll. 5, 308. Bet. door God geïnspireerd.
- 129 noot 2. Weer citaat uit Athanasius ad Marcellinum, ditmaal par. 31=Pat. Graeca 27 koll. 41–42; 43–44. Wij citeren eerst het Grieks: *Μὴ περιβαλέτω μέντοι τις (τούς ψαλμούς, zo Huygens; Migne: αὐτὰ) τοῖς ἔξωθεν ῥήμασι πιθανῶς, μηδὲ πειραζέτω τὰς λέξεις μεταποιεῖν, ἢ ὅλως ἐναλλάττειν. ἀλλ' οὕτως ἀτεχνῶς τὰ γεγραμμένα λεγέτω, καὶ παλλέτω* (hierna zet Migne een komma) *ὥσπερ εἴρηται*. (zo Huygens, men leze echter een komma) *ὑπὲρ τοῦ τοῦς* (na *τοῦ* bij Migne: *καὶ*, m.a.w. *ὑπὲρ τοῦ καὶ τούς*) *διακονήσαντας ἁγίους* (Migne heeft i.p.v. *ἁγίους: ἀνθρώπους*) *αὐτὰ*, (Migne laat de komma weg) *ἐπιγινώσκοντας τὰ* (Migne foutief: *τὸ*) *ἐαντῶν συνεύχεσθαι ἡμῖν. μᾶλλον δὲ, ἵνα δὲ τὸ πνεῦμα λαλησᾶν ἐν τοῖς ἁγίοις, θεωροῦν τοὺς παρ' αὐτοῦ λόγους ἐνηχηθέντας ἐκείνοις, συναντιλάσθαι* (moet zijn: *συναντιλάβηται*, Migne: *συναντιλαμβάνηται*) *ἡμῖν*; slechtelicken: *οὕτως ἀτεχνῶς*.

133, 7-8. numquam satis dicitur, quod numquam satis discitur; zou in Seneca staan blijkens de marge, waar ik het niet aantrof. En de *Thes. L. L.* en *Otto's* Sprichwörter zwijgen! Het is hiermee als met vele spreuken: zij dragen mogelijk een middeleeuws cachet en werden op naam van Seneca gezet.

Mogelijk helpt verder de middeleeuwse (?) sententie, die hierop, vooral in vorm, gelijkt: Nunquam *nimis* dicitur, quod nunquam *satis* dicitur (Een goed leraar kan nooit te vaak in herhalingen treden). Ik vond deze spreuk bij *H. Walther* in het verzamelwerk *Carmin. Med. Aev. Posterior. Latina* II, 3: Lat. Sprichw. u. Sentenzen des Mittelalters in Alph. Anordn. (Göttingen 1965), 496, spreuk nr 19277a. Welther verwijst naar *Wander's* Deutsches Sprichw. Lexik. T. I s.v. Cavallantes, waar Welther tussen haakjes de naam *Seneca* aan toevoegt. Zie ook *Wander* s.v. *Sagen* nr. 134.

133, 19. Gebruik van zang in de kerk bij het gebed des Heren. In de margo de raadselachtige woorden *Antonin. Tit. 12, c. 3*, Huygens maakt het ons niet gemakkelijk! Hier is ditmaal geen conciliebesluit bedoeld, ook niet de Constitutio Antoniniana van Caracalla, die in 204 aan alle peregrini het burgerrecht gaf, maar een werk — door Huygens overigens hier niet bij name genoemd — van de Florentijnse dominicaan *Antoninus Pierozzi* (1389-1459), in 1444 aartsbisschop van Florence. Ik geloof dat onder de werken, die deze sociaal bewogen man schreef, bedoeld is de hier en daar met Thomas van Aq. concurrerende *Summa Theologiae Moralis*, waarvan, voorzover mij bekend, geen up-to-date editie bestaat. Wij vinden dus hier in deze materie onze toevlucht bij oude gedrukte teksten (of incunabelen). Er bestaan verscheidene edities van dit opus, die bv. te Utrecht op de U.B. aanwezig zijn. De indeling dezer *Summa* is in *vieren*.

1: 20 tituli over de ziel en zijn vermogens

2: 12 tituli over verschillende zonden

3: 32 tituli over beroepen

4: 16 tituli over cardinale deugden en de Heilige Geest.

Nu zet Huygens niet in de marge het *pars*, wel de titulus en het caput! Zoekende in de editie van *J. Clein* (Leiden 1521), II voll. (U.B. Utr. Misc. Theolog. Fol. nr. 90-92) vond ik in *pars* 1 onder Titulus 12 caput 3 niets over *zang*.

Het opschrift „De lege aeterna cap. unicum” en de *par. 3*, aanvangende met voluntas cuiuslibet debet se conformare divinae voluntati, is hier niet ter zake. Dus zo aangepakt raakt de zaak in het slop.

In een index (*Antoninus Florentinus' Summa confessionalis P. IV Repertorium totius summae*, Lugduni 1516) vond ik mogelijk de passage die Huygens bedoeld heeft: (*Pars* 3) *Tit. 8, cap. 4, par. XII*. Het is een hoofdstuk, handelend over kerkmuziek ten minste, ook over de misbruiken daarbij. Index: „*Musicorum cantus in cantando et pulsando in divinis officiis a sanctis doctoribus est institutus. Quomodo debet exerceri ad dei laudem.*” Als autoriteiten geciteerd *Gregorius Magnus* en *Ambrosius*. In het begin merkt de *asceet* op over de *zang*: „*pruritus aurium videtur magis deservire quam devotioni, quamvis pia mens etiam in his fructum referat audiendo.*” *Pars 3* handelt over de *beroepen* en hier gaat het over de *music*. In sommige edities staan in de margo aantekeningen als: „*cantores*”, „*histriones*” en derg. Er bestaan gedetailleerde tabellen over deze „*Summa*” van *Jean Molitor*, O.P. Welke editie bezigde Huygens? Er bestaat een Venetiaanse editie van 1582 in 4 voll. met als titel het meer uitgebreide „*Juris Pontificii et Caesare summa*”. Het boek: *R. Morcay*, *Saint Antonin*, Paris 1913.

135, 2-3. *Agathyrsi* (*Ἀγάθυρσοι*) bij *Arist. Probl. sec. 19, 28 d.i. 19, 28 p. 920 a1 <η>δτι πρὶν ἐπίστασθαι γράμματα, ἤδον τοὺς νόμους, δπως μὴ ἐπιλάθωνται, ὡσπερ*

ἐν Ἀγαθήρσοις ἔτι εἰώθασιν;> (zoals ze ook nu nog gewoon zijn bij de Agathyrsi te doen). Het gaat hier over het betekenisverschil νόμος=wet en νομός=wijs, melodie.

- 141, noot 1. Ne deos quidem fuligine delectari. In de margo: Sen. Ietwat verdraaid citaat. „De Heidenen wisten al dat zelfs de Goden in roet geen behagen scheppen”. Men zie Epist. ad Lucilium 95, 47: Quomodo sint dii colendi solet praecipui. Accendere aliquem lucernas sabbatis prohibeamus, quoniam nec lumine dii egent et ne homines quidem fuligine delectantur.
- 141–142, noot 2. 2e citaat uit Bernh. van Clairveaux, Apol(ogia) ad G(uillelmum) Abb(atem) (Sancti Theoderici), een traktaat in briefvorm. In caput XII: „Luxum et *abusum* (men lette hier op dat woordgebruik!) in templis et oratoriis extruendis, ornandis, pingendis, arguit.” staat ons citaat: Pat. Lat. 182 kol. 915 Migne (dikke cijfers: 539). Het hele traktaat beslaat de kolommen 895–913. Het citaat is nagenoeg letterlijk. Quem(,inquam,) heeft de tekst bij Migne. Een min bruikbare variant bij Migne voor oblectationem: oblationem.

BIJLAGE I

Huygens' „Gebruyck of ongebruyck van 't Orgel", Leiden, Bonaventuer en Abraham Elsevier, 1641. in-8°. Collatie-formule: A B C D E F G H I 8; 72 folia.

De vraag is gesteld: Als de magistraat van Den Haag op 10-2-1641 een gedrukte opdracht van het *Gebruyck of ongebruyck* ontving, met de woorden *dit schoone Dorp*, en gedateerd 22 januari 1641, hoe is dan voor 15 februari 1641 in de druk de verandering aangebracht die bestaat uit het vervangen van *dit schoone Dorp* door *dese schoone Plaets*?

Huygens zegde aan Doublet toe de woorden *dit* en *dorp* te doen doorhalen en daarvoor te stellen dese en plaets in een brief d.d. 11-2-1641.

Op 13-2-1641 verklaarde Doublet zich met deze terminologie akkoord. Op 15-2-1641 zond Huygens enkele exemplaren van de druk aan verschillende personen.

Hoe tussen 13 en 15 februari 1641 de wijziging in de druk is aangebracht, was als volgt vast te stellen:

Onderzocht zijn de exemplaren Amsterdam U.B. 2007 F 32; Brussel K.B. Fétis 3606 (twee exemplaren); Den Haag K.B. 1156 G 120.

Niet onderzocht zijn de twee andere mij bekende exemplaren: London, British Museum 3925.bb.5(1); Stockholm K.B., Berghman 153.

De vier onderzochte exemplaren hebben alle in druk de redactie *dese schoone Plaets* op fol. A 2 verso. Van enige correctie met de pen is geen sprake. Het zetsel van katern A is in de vier exemplaren gelijk.

De vier exemplaren zijn alle vier geheel op papier gedrukt dat een watermerk heeft dat bestaat uit een gekroond schild met een posthoorn en onderaan het teken 4→ en initialen die ik, zij het niet met zekerheid, lees als A C B. Het lijkt op de groep watermerken afgebeeld bij Heawood onder nos. 2718–2775 en bij Churchill no. 317, maar het komt zelf in deze werken niet voor.

Het formaat van de editie is in-octavo en ieder katern bestaat uit één tot acht folia gevouwen vel. Het watermerk is vrij groot en het is zichtbaar in de binnenmarge van fol. 1, 4, 5 en 8 of resp. van fol. 2, 3, 6 en 7 van ieder katern. Soms is het slechts in drie folia zichtbaar. Uit de aard der zaak zijn die zichtbare gedeelten van het watermerk samen te stellen tot telkens één kroon en één schild.

In het exemplaar van de U.B. Amsterdam geeft echter katern A het volgende beeld:

fol. A 1 kroon (geheel)	A 8 kroon (randje)
A 2 schild (geheel)	A 7 schild (randje)
A 3 –	A 6 –
A 4 schild (geheel)	A 5 schild (randje)

Het Haagse exemplaar heeft in katern A de volgende verdeling van watermerken:

fol. A 1 schild (geheel)	A 8 schild (randje)
A 2 kroon (geheel)	A 7 kroon (stukje)
A 3 –	A 6 –
A 4 kroon (geheel)	A 5 kroon (stukje)

Het Amsterdamse exemplaar heeft dus twee schilden in katern A, het Haagse twee kronen. Bij het tot stand komen van dit katern moet dus gebruik gemaakt zijn niet van één vel papier (met één watermerk), maar van delen van twee vellen papier. Hieruit mag in dit geval geconcludeerd worden dat in deze exemplaren

de oorspronkelijke folia 2 en 7, d.i. een kwart vel, vervangen werden door een nieuw kwart vel, dat in tegenstelling tot het vervangen deel van het vel, een deel (de helft) van het watermerk bevatte. De Brusselse exemplaren laten dit niet zien, omdat daar toevallig in beide gevallen het kwart vel dat vervangen werd, geen watermerk bevatte en vervangen werd door een kwart vel dat eveneens geen watermerk bevatte.

Toen de drukkers de wens van de auteur een verandering in de *Opdracht* aan te brengen vernomen hadden, moeten zij als volgt te werk zijn gegaan.

Op 11 februari lagen de exemplaren „noch ongeveilt” bij de drukker. Deze term is mij niet bekend uit het drukkersbedrijf en is hier wellicht te interpreteren als „nog niet tot verkoop aangeboden”. De afgedrukte vellen zullen in ieder geval ongevouwen, op plano, gelegen hebben, want zo werden ze door de drukkers aan de boekhandelaren geleverd. Ze kunnen nog per vel gelegen hebben, of anders reeds vergaard tot exemplaren. Indien dat laatste het geval was, heeft men zich in de drukkerij de moeite getroost alle vellen A weer bij elkaar te brengen. Van de vellen A werd één kwart afgesneden, dat folia 2 en 7 bevatte. Deze werden opnieuw gezet, waarbij het ongetwijfeld noodzakelijk was voor de zetter om te zetten met een gecorrigeerd exemplaar van vel A als kopij.

Hij moest namelijk op dezelfde wijze uitkomen als hij oorspronkelijk gedaan had. Men moet daarom geen correctie in het handschrift dat tot kopij gediend had voor het oorspronkelijk zetsel verwachten.

Opnieuw werd gezet: fol. A 2 recto = pag. 3 - begin opdracht
 A 2 verso = pag. 4 - tekst opdracht met *dese schoone Plaets*
 A 7 recto = pag. 13
 A 7 verso = pag. 14 - 8e en 9e pagina van de tekst

Hierbij bleven gehandhaafd:

fol. A 1 recto = pag. 1 - titelpagina
 (A 1 verso - blanco)
 A 3 recto = pag. 5 - einde opdracht met datering
 22 januari 1641
 A 3 verso = pag. 6 - begin tekst
 A 4 recto = pag. 7
 A 4 verso = pag. 8
 A 5 recto = pag. 9
 A 5 verso = pag. 10
 A 6 recto = pag. 11
 A 6 verso = pag. 12
 A 8 recto = pag. 15
 A 8 verso = pag. 16

} - tekst

Insluitschema van een vorm in-octavo. Gearceerde deel werd vervangen.

8	9	12	5
1	16	13	4

buitenvorm

(spiegelbeeld)

2	15	14	3
7	10	11	6

binnenvorm

Normaal was voor een pers een produktie-tempo van één vel per dag. Een kwart vel kon dus zeker tussen 13 en 15 februari gezet en afgedrukt worden.

BIJLAGE II

Brieven van Uutenbogaert en Descartes.

Op Huygens' vriendelijke uitnodiging (Br. III, nr. 2646) aan Uutenbogaert om zijn oordeel te geven over het hem tegelijk met de brief toegezonden traktaat over het orgelgebruik, schreef deze hem op 23 februari 1641 het volgende: (Worp III, nr. 2653), naar het afschrift van de brief in K.A. XLVIII fol. 664; vgl. de noot bij Worp).

Ick danck U Ed. seer hertelick, dat deselve noch op zijnen ouden, heel affgesloofden ende genoch vermorselden dienaer denckt. Jae niet alleen denckt, maer sich verwaerdicht heeft denselven dat boecxken van 't orgel toe te senden. U Ed. begeert, dat ick 't lese, ende deselve mijn gevoelen schriftelick mededeele over den inhoud. Tot geen van beyden ben ick bequaem van wegen 't gebreck mijner oogen, die door de veelheynt mijner jaeren — ick ben getreden in 't 85e mijns ouders¹ — ende anders² versleten en heel duyster geworden sijnde, mij haere dienst tot lesen ende schrijven, zedert eenige tijdt herwaerts, bijkans heel geweygert hebben, tot mijn overgroot verdriet, 't en ware de genade Gods mij al voor lang hadde geleert, mij in alles sijnen heyligen wille te onderwerpen. De lust evenwel tot het werck, ende de hoochachtinge voor den autheur, gevoecht bij desselven begeerte — die ick neme voor een gebodt — hebben mij bewogen mij 't selve, met d'eerste gelegenheynt, die ick daertoe conde krijgen, door een goedt vriend te doen vorlesen. Dit geschiet en alles nae mijn gering verstant overwogen sijnde, hebbe ick mijne arme oogen noch ten uysterste geperst tot het schrijven van dese weynighe regulen, alleen om te seggen, dat het werck mij sonderling wel bevalt. Ick en konde noit vleyen, soo alle die mij gekent hebben, weten. 'T en soude mij oock nu insonderheynt niet passen. Waertoe soude het oock dienen bij U Ed.t, die ick weet sulcx niet te behoeven, oock niet te willen³ gestreelt sijn. Ick hebbe veel uyt dat boecxke geleert; soude oock daeruyt meer geleert hebben, hadde Uwe Ed. wijse voorsichticheynt niet goedt gevonden te swijgen ende in te houden eenige dingen, die mij dochte⁴ te leggen op de wege⁵. 'T principael aengaende, mijn gevoelen is lang geweest en is noch, indien 't orgel in de vergaderinge der christenen stichtelick gebruyckt kan worden — 't welck ick houde⁶ — dat de maniere bij U Ed. voorgestelt, oock met goeden grondt — mijns geringen oordeels — aengewesen en bewesen, de stichtelickste, jae genoeg⁷ alleen stichtelick is, bijaldien⁸ die wel gepractiseert kan werden ende wordt. Onder dieghene, die de musyck beminnen, ben ick een — hoewel *ipse sim áμouσος*⁹ — ende vinde mij altemet¹⁰ des avonds in de kerecke,

¹ leeftijd, ouderdom

² door andere oorzaken

³ die ik ook weet niet te willen

⁴ dochten, leken

⁵ een merkwaardige uitlating, die misschien waarheid bevat!

⁶ wat mijn mening is

⁷ vrijwel, genoegzaam

⁸ indien, mits

⁹ hoewel ik zelf amusisch (amuzikaal) ben

¹⁰ af en toe

om den meester¹ een psalm — dat doorgaens geschiet, op elck veers, met verscheyden registeren ende melodien verscheydelick zwierende — te hooren spelen, onder 't spel stillekens in mijn selven den Heer singende, ende mijnen bedroefden gheest in God tot sijnen loff vermakende. Ick en late daerentusschen niet, dickwils all suchtende, te wenschen nae een ander, veel beter ende ongelijck stichtelicker harmonie in de kercke in een andere saeck², die ick nu niet en roere, omdat het verloop van vele dingen ende de verdorvenheyt der tijden doen schromen daervan te spreken, ende de hoope beneemt van daertoe te geraken.

Mijnheer, ick hoope hiermede Uwer Ed. begeerte eenichsins voldaan te hebben. Can U Ed. dese mijne crabbelingen, als met den tast geschreven ende nauwelix leesbaer, eenichsins lesen, het sal mij lieff sijn. Indien niet, daeraen sal weynich gelegen sijn, indien ick mij alleen mach versekeren, dat U Ed., tevreden sijnde met mijn goeden wille om deselve te gehoorsamen, blijft volharden in sijne goede gunst te mijwaerts, vastelick gelovende, dat ick ben ende soo lang ick leve blijven sal . . .

's Gravenhage, 23 Feb.rij 1641.

Aan Descartes verzocht Huygens (vgl. boven p. 11) het *manuscript* van zijn verhandeling, dat nog bij Wicquefort was, te willen lezen, in een brief van 14 augustus 1640. (Br. III, 2485).

Descartes antwoordde eind augustus. (Br. III, nr. 2509; ook in Leon Roth: *Correspondence of Descartes and Constantijn Huygens*, Oxford, 1926, blz. 141. Ik volg de tekst bij Worp).

Je suis bien glorieux de l'honneur qu'il vous a plù me faire, en me permettant de voir vostre traitté flamend, touchant l'usage des orgues en l'église, comme si j'étois fort sçavant en cette langue. Mais, quoyque l'ignorance en soit fatale à tous ceux de ma nation, je me persuade pourtant que l'idiome ne m'a pas empesché d'entendre le sens de vostre discours, dans lequel j'ay trouvé un ordre si clair et si bien suivy, qu'il m'a esté aisé de me passer du meslange des mots estrangers, qui n'y sont point, et qui ont coustume de me faciliter l'intelligence du flamend des autres. Mais ce n'est pas à moy de parler du stile, et j'aurois mauvaise grace de l'entreprendre; mais pour vos raisons, je puis vous dire qu'elles sont si fortes et si bien choisies, que vous persuadez entierement au lecteur tout ce que vous avez témoigné vouloir prouver; ce que j'avouë icy avec moins de scrupule, à cause que je n'y ai rien remarqué qui ne s'accorde avec nostre Eglise.

Et pour les epithetes que vous nous donnez cependant en divers endroit, je ne croy pas que nous devons nous en offenser davantage qu'un serviteur s'offense, quand sa maitresse l'appelle schelme, pour se vanger d'un baiser qu'il luy a pris, ou plustost pour couvrir la petite honte qu'elle a de le luy avoir octroyé. Il est vray que ce baiser n'avance gueres, et je voudrois qu'en nous disant de telles injures, vous eussiez aussi bien deduit tous les points qui pourroient servir à rejoindre Geneve avec Rome. Mais pour ce que l'orgue est l'instrument le plus propre de tout pour commencer de bons accords, permettez à mon zele de dire icy *omen accipio*, sur ce que vous l'avez choisie pour sujet. En effet, si quelques Indiens ont refusé de se rendre Chrestiens, pour la crainte qu'ils avoient d'aller au paradis des Espagnols, j'ay bien plus de raison de souhaitter que le retour à nostre religion me fasse esperer d'estre, apres cette vie, avec ceux de ce pais, avec lesquels j'ay monstré par effet que j'aimois mieux vivre que dans le mien propre. . . .

¹ de organist

² de controverse remonstranten-contraremonstranten, waarvan hij een der slachtoffers was